8

شعُور

روشن خيال تعليمي ڪتابي سلسلو

ڊاڪٽر محبت ٻـرُڙو

سي پي سي ايس
سينٽر فار پيس اينڊ سول سوسائٽي
B-98 قاسم نگر-قاسم آباد، حيدرآباد
Ph: +92-22-2904408, +92-22-2652401, Fax: +92-22-2652401
cpcs.sindh@hotmail.com

شعُور

ڊاڪٽر محبت ٻرُڙو

CPCS

سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو:	شَعُور
موضوع:	روشن خيال تعليمي سلسلو
ليکڪ:	ڊاڪٽر محبت ٻرڙو
ڪمپوزنگ:	سليمان سميجو
سال:	فيبروري 2008 ع
ڇپائيندڙ:	سي پي سي ايس
مُلهه:	اسي روپيا

All Rights Reserved

Book Title:	Shaoor
Subject:	Civil Society Education Series-8
Authored by:	Dr. Muhabbat Buriro
Year:	February - 2008
Published by:	CPCS

سي پي سي ايس جي پبليڪيشن آفيسر منير چانڊيي ڇپائي پڌرو ڪيو.

ارپنا

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي باعمل شاگرد،
ڊاڪٽر محبت اڪيڊميءَ جي باني اڳواڻ،
علم، ادب، تعليم ۽ سماجي ڀلائيءَ لاءِ جاکوڙيندڙ،
نوجوان ۽ سڄاڻ ليکڪ،
ساٿي، دوست، ڀاءُ
مانواري ستار هڪڙي جي نالي.

”ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه، اڃي ٻوءِ بهار جي.“

– رياضت ٻرڙو

سٽاءُ

	ليکڪ جو تعارف	07
ٻه اکر	رياضت ٻرڙو	16
باب پهريون	سمجھ ڇا کي چئجي ٿو؟	19
	سمجھ ڪيئن ٿي پيدا ٿئي؟	19
	ٻار روئي ڇو ٿو؟ تہ ڪيئن ٿو پيئي؟	21
باب ٻيو	ماڻهوءَ راڄ ڪيئن نهيو ۽ ان ۾ سمجھ ڪيئن وَڌي؟	30
باب ٽيون	ڇا ٻوليءَ کان سواءِ ڪا ٻہ سوچ، ڪا سمجھ ٿي سگھي ٿي؟	36
باب چوٿون	سمجھ وسيلي ماڻهو ڇا ٿو ڪري؟	40
باب پنجون	سمجھ حقيقت ۾ ڇا آهي؟	46
باب ڇهون	حياتي ڇا آهي؟	48
باب ستون	احساس جون واٽون ڪهڙيون آهن؟	57
	ـ ڏسڻ جو حواس	59
	ـ ٻڌڻ جو حواس	59
	ـ ڇهڻ جو حواس	60
	ـ سنگهڻ جو حواس	60
	ـ چکڻ جو حواس	61
باب اٺون	سوچ جون واٽون اسان جي دماغ تائين ڇا ٽيون پهچائن؟	63
باب نائون	غلط سوچ ڇو ٿي ٿئي؟	72
	ـ آسمان (اُڀ) ڇا آهي؟	72
	ـ سج ۽ چنڊ بابت غلط سوچ	73

	ـ سج گرهڻ ۽ چنڊ گرهڻ	73
	ـ تارا ـــــــ لوهي ٽڪ	74
	ـ ڌرتي	75
	ـ ٻہ دنيائون	77
	ـ جهڙ، مينهن، ڳڙو ۽ اوٺر، آنڌاري	77
	ـ ”ساهہ“ ڇا آهي؟	78
	ـ ديوي ۽ ديوتا جو تصور ڪيئن ٿيو؟	80
باب ڏهون	”پڳوان“، ”ڏٽي“، ”ديو“، ”ديوتا“	85
	ـ ”پڳوان“ ڇا آهي؟	85
	ـ ڏٽي ڇا آهي؟	85
	ـ ”ديو“ ڇا آهي؟ ”ديوتا“ ڇا آهي؟	86
باب يارهون	ماڻهوءَ جا هٿ ٺهيا ٻي ساهہ عضوا	98
باب ٻارهون	ماڻهوءَ جو دماغ: ڳتيل، منظم، جيئرو مادو	102
باب تيرهون	جيڪڏهن سماج نہ ٺهي ها، تہ ڇا سوچ (سمجھ) ٺهي سگهي پئي؟	114
	ـ جبلت ۽ عادت ۾ ڪهڙو فرق آهي؟	115
	ـ اهي ڪهڙا سبب آهن جو ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو ماڻهو ٿي سگهيو؟	120
باب چوڏهون	روحاني خوشي ڇا آهي؟	126
باب پندرهون	سمجھ جو مادي تي اثر	140
	ـ ڇا سمجھ جو مادي تي ڪو ٻہ اثر نہ ٿو پوي؟	140

تعارف:

ڊاڪٽر محبت برڙو

ڊاڪٽر محبت برڙو همه گير شخصيت جو مالڪ ۽ سنڌ جو هڪ لائق سپوت هو جيڪو هڪ ئي وقت سياسي ۽ سماجي اڳواڻ ۽ ڪارڪن، اديب، مترجم، محقق، سياسي-ادبي-سماجي-لسانياتي-تحقيقي تنقيد نگار، صحافي، ايڊيٽر، ’استاد‘، ڊاڪٽر، اتساهڪ ڪردار، ڏرتيءَ، ڌرتيءَ واسين ۽ ماڻهپي سان پيار ڪندڙ ۽ انساني چڱاين ۾ يقين رکندڙ شخص هو. هُو حقيقي معنيٰ ۾ پنهنجي نالي جو مفهوم رکندڙ انسان هو.

ڊاڪٽر محبت علي ولد شوڪت علي برڙو 25 مارچ 1952ع تي قنبر شهر ۾ پيدا ٿيو. هن پرائمري تعليم 1959_64ع دوران گورنمينٽ مين پرائمري اسڪول قنبر مان، مئٽرڪ 1964_69ع دوران ميونسپل هاءِ اسڪول قنبر مان ۽ انٽر سائنس (پري ميڊيڪل) 1969_71ع دوران گورنمينٽ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي مان امتيازي حيثيت سان پاس ڪئي، ۽ ايل ايم سِي مان گريجوئيشن (ايم بِي بِي ايس) 1972_79ع دوران ڪئي، جنهن ڪان پوءِ 1980_82ع دوران ڪئپٽن ڊاڪٽر جي حيثيت سان ڪمپلسري ملٽري سروس ڪئي، جنهن دوران هُو گلگت، اسڪردو ۽ ڪوئٽا ۾ به رهيو. پنهنجي آزاداڻي طبيعت سبب ڊاڪٽر محبتَ ڪئپٽن ڊاڪٽر جي عهدي تان مستعفي ٿي موٽي آيو. هن 1983ع ۾ ميلِون جونس

بلڊ بئنڪ ڪراچيءَ ۾ ۽ 1983_84ع دوران دَ آغا خان چيريٽيبل ڊسپينسري ڪراچيءَ ۾ پرائيويٽ نوڪري ڪئي، پر ستت ئي قنبر هليو آيو ته جيئن پنهنجن غريب ۽ مسڪين ماڻهن جي خدمت ڪري سگهي. 1984ع کان 1997ع ۾ وفات تائين، ڊاڪٽر محبت برڙي جنرل ميڊيڪل پرڪٽشنر طور ”**لطيف ڪلينڪ**“ تي، قنبر جي باگي ديري محلي، گوپانگ محلي ۽ علي خان محلي ۾ ڊاڪٽري ڪئي.

ڪلاڪن جا ڪلاڪ مطالعي ڪي ارپيندڙ ڊاڪٽر محبت برڙو پنهنجي تکڙي مطالعاتي رفتار ۽ ذهين هئڻ ڪري ڪتابن مان ڪم جا نُڪتا جَهٽي وٺندو هو ۽ بيان ڪيل ڳالهه وغيره جي تهه در تهه خيال تائين رَسائي حاصل ڪري سگهندو هو. اها ئي ڳالهه سندس پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي سگهه ۾ به سمايل هئي، جنهن کيس سٺو محقق ۽ گهڻ پاسائون تنقيد نگار بڻجڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي. هن 1971ع کان مختصر ڪهاڻيون، طنز مزاح جا ليک ۽ مضمون لکڻ شروع ڪيا. پوءِ ڊاڪٽر محبت مسلسل ڪيتريون ئي ڪهاڻيون لکيون ۽ مضمون لکيا ۽ چوند ڪتاب ترجمو ڪيا. ساڳئي وقت هُو ”سنڌي“ پبليڪيشن ڄامشوري (’سنڌي ڊائجسٽ‘) جِي انين ۽ نائين ڪڙيءَ جي مُرتبن ۾ شامل (اسسٽنٽ ايڊيٽر) ۽ ڇپرائيندڙ رهيو. 1977ع ۾ هُو ”سنڌي شاگرد پبليڪيشن“ جو ايڊيٽر ۽ ”انجيڪشن پبليڪيشن“ ڄامشوري جو ٻانهن ٻيلي ۽ ڪاتب رهيو. جن ۾ هن قلمي نالن سان ايڊيٽوريل ۽ مضمون لکيا. هُو ”رهبر ڊائجسٽ“ حيدرآباد سان سهڪار ڪندڙ رهيو. هن قنبر ۾ 1978ع ۾ ”ڏاهپ ڪتاب گهر قنبر“ نالي پبلشنگ اداري جو بنياد رکيو.

ٻوليءَ جي جهيڙن ۾، جڏهن سنڌالاجيءَ جي لائبريريءَ کي باهه ڏئي ساڙيو ويو ته ڊاڪٽر غلام علي الانا جي نگرانيءَ ۾ لائبريريءَ جو ڪم ٻيهر شروع ڪيو ويو. ڊاڪٽر محبت پنهنجي دوست منصور عالم سان گڏجي سج لٿي کان پوءِ ڪيترائي ڪلاڪ روزانو ويهي، پنهنجن خوبصورت اکرن سان ڪتابن جا اعزازي طور ڪئٽلاگ لکي، ان ڪم ۾ هٿ ونڊايو.

ڊاڪٽر محبت برڙي 1974_76ع دوران ”گلن جهڙا ٻارڙا سنگت قنبر“ جي سرپرستي ڪئي، جيڪا سندس صلاح سان پائو درمحمد برڙي قائم ڪئي هئي. هر هفتي ٻارڙا سنگت جي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيڻَ ۽ ٻارن کي تربيت ڏيڻَ لاءِ ڊاڪٽر محبت ڄامشوري کان قنبر ايندو هو. سندس ان عمل سان قنبر ۾ ترقي پسنديءَ جي پهرئين سياسي، سماجي، علمي ۽ ادبي دَور جي شروعات ٿي. ان ئي تسلسل هيٺ 1977ع ۾ هُو سماجي ڀلائيءَ جي تنظيم ”قنبر ويلفيئر

ايسوسيئيشن“ جو باني ميمبر بہ رهيو.

1976ع ۾، ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي سياسي سرگرمين جي ابتدا ايل ايم سي ۾ ”سنڌي شاگرد تحريڪ“ (س ش ت) جو يونٽ کولڻ ۽ ان جو ميمبر ٿيڻ سان ٿي، جنهن جو هُو 1978ع تائين باني سيڪريٽري رهيو. اتي هُن سياسي تعليم جو ڪم سرگرميءَ سان ڪيو. جن ۾ خاص طور سماجي، سائنسي، علمي، جدلياتي ۽ فڪري موضوعن تي ڏنل سندس ليڪچر ڏيان لهڻن ٿا. 79_1978ع دوران ڊاڪٽر محبت سنڌي شاگرد تحريڪ، سنڌ جو پهريون ۽ چونڊيل مرڪزي صدر رهيو. هيءُ دَور سندس لکڻ بدران مطالعي سميت عملي ڪم جو هو. جنهن ۾ مٿس سياسي ڪيسَ بہ داخل ڪيا ويا. ڄامشوري ۾ تعليم مڪمل ڪرڻ کان پوءِ ڊاڪٽر محبت عوامي تحريڪ ۾ شامل ٿيو ۽ پوءِ ان جي ٺهيل ”مرڪزي تعليمي ڪاميٽيءَ“ جو بنيادي ميمبر بہ رهيو. جنهن ۾ هن 50 کان وڌيڪ موضوعن تي، 500 کان وڌيڪ ليڪچرَ سنڌ جي مختلف يونٽن ۾ ڏنا. جن تنظيم اندر سياسي سجاڳيءَ ۾ وڏو ڪم ڪيو.

قنبر ۾ هُن اڏ ۾ ڇڏيل تحريري ڪم کي ٻيهر شروع ڪيو ۽ 1988ع ۾ سياسي_تنقيدي ادب جو شاندار ڪتاب ”...**جيڪو سچ چوي**“ قلمي نالي ’**لطيف ۽ سچڻ**‘ سان لِکيو. ”...جيڪو سچ چوي“ جو آخري باب ”**هٿ وڌايو ـــ سنڌ بچايو**“ نالي سان الڳ ڪتابي روپ ۾ 1988ع ۾ ڇپيو. ساڳئي عرصي ۾ ڊاڪٽر محبت جا مٿين ٻن ڪتابن کان سواءِ هيٺيان مختصر ڪتاب ڇپيا:

1. ’سنڌي ٻوليءَ جو دشمن نمبر پهريون ڪير؟‘ ۽ ’سنڌي قوم جو اردو ڳالهائيندڙ حصو سنڌ تي ميري نظر رکي ٿو‘ (درحقيقت ”...جيڪو سچ چوي“ ڪتاب جا آخري بہ باب الڳ ڪري ڇپرايل)
2. ’شهيد فاضل راهو ۽ سندس پارٽي‘ (1988ع. قلمي نالو: **لطيف**. عوامي تحريڪ ۽ ان سان واسطيدار مختلف تنظيمن جي مختصر ڄاڻ)
3. ’ڄاڻي سڃاڻي ويهان ڪيئن ماٺ ڪري‘ (مارچ 1988ع. قلمي نالو: **سچڻ**. وطن دوست پارٽيءَ جو سياسي تجزيو)
4. ’سنڌي عوام جو قومي اتحاد ۽ ڪي سازشي‘ (مارچ 1988ع. قلمي نالو: **سچڻ**)
5. ’ڇا ايم ڪيو ايم_پ پ ٺاهہ سنڌي ماڻهن خلاف خوفناڪ، تباهہ ڪندڙ ۽ موتمار سازش ناهي؟‘ (جنوري 1989ع. قلمي نالو: **مهراڻ مگسي**. نام نهاد ’ڪراچي ٺاهہ‘ جو تجزيو)

6. ’پ پ پ حڪومت جا پهريان ٽيهہ ڏينهن‘ (1989ع. قلمي نالو: **مهراڻ مگسي**)
7. ’سنڌيو سجاڳ ٿيو: سنڌ دشمن ۽ سنڌي دشمن سازشن کان هر گهڙي خبردار رهو‘ (1989ع. قلمي نالو: **مهراڻ مگسي**)
8. ’سنڌي مار سورما‘ (فيبروري 1990ع. قلمي نالو: **لطيف ۽ سچڻ**. ضياء دَور ۾ ”جساف“ جي ڪارنامن جو مختصر ذڪر)

جڏهن تہ ڊاڪٽر محبت هڪ ڪتاب ’**سنڌين جا اتحاد**‘ 1990ع ۾، 200 عدد صفحن تي مشتمل لکيو. جنهن ۾ پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ وارن 40 سالن دوران ٺهيل/ڪيل سنڌي سياسي پارٽين جي اتحادن جو جائزو ورتو ويو. پر اهو ڪتاب ڇپجي نہ سگهيو.

1990ع کان پوءِ ڊاڪٽر محبت ان کان سواءِ سياسي صورتحال تي مضمونَ لکڻ ۽ ترجما ڪرڻ، مختلف علمي مقالا ۽ مضمونَ لکڻ ۽ ترجمو ڪرڻ، انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا جوڙڻ، سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ سائنسي اصطلاح سازي ڪرڻ، سنڌي ٻوليءَ، ان جي لفظن ۽ گرامر تي تحقيق ڪرڻ، علمي ليڪچر ڏيڻ ۽ سماجي ۽ ادبي سرگرمين ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو. سندس اهو ڪم تمام گهڻو، گهڻ طرفو ۽ ڳُوڙهو آهي. سياسي سرگرمين کان پوءِ ڊاڪٽر محبت جي اها هڪ اهم ۽ پائدار پيش رفت هئي، جنهن ڪيس سنڌ جي علمي، ادبي ۽ تحقيقي دنيا ۾ هڪ نئون ۽ پائدار تعارف ڏنو. هتي سندس تحريري ڪم ۽ سرگرمين تي مٿاڇري نظر وجهون ٿا:

ڪجھ تخليقي سياسي مضمون

1. سنڌ ۾ موجود ڌارين جون لوڏون ۽ ٻوڙي سرڪار جي خاموشي
2. سنڌ جي تاريخ ۾ وڏيرا شاهيءَ جو منفي ڪردار
3. سويت يونين کان پوءِ دنيا ڪٿي بيٺي آهي؟
4. پاڪستان ۾ جمهوري قدرن کي پائدار ڪيئن بنائجي؟
5. سنڌ دوستيءَ جي نالي ۾ دڙڪي واري سياست
6. سنڌ جون گهڻ گهريون ڌريون دهشتگردن کي ڪيئن منهن ڏين؟
7. رياست جي بُڻ بابت نظريا
8. سنڌ جي سالميت ۽ ايم ڪيو ايم
9. سنڌ ۾ سياسي گهوٽالو ۽ وطن دوست ڌُر جي ضرورت
10. عوامي تحريڪ ۽ پليجو گروپ
11. سنڌين جو نئون سياسي اڳواڻ

12. سنڌ جي بندرگاهه خلاف سازش جو تاجي پيٽو

۽ ٻيا انيڪ مضمونَ. جيڪي "جاڳو"، "عوامي آواز"، "هلال پاڪستان"، "سنڌ"، "الوحيد" ۽ ٻين اخبارن ۾ ڇپيا.

ترجمو ڪيل سياسي مضمون

1. ڪئناڊا ايڪئل رهڻ جي اميد رکي ٿو (ليکڪ: اظهر علي)
2. سنڌ مسئلن جي حقيقي صورتحال ڇا آهي؟ (ليکڪ: اقبال جعفر)
3. سويت يونين ڪان پالهي ڌرتي (ليکڪ: مشتاق احمد)
4. آيت الله جو بوت (ليکڪ: فريڊ هاليڊي)
5. ماسڪو ۾ ڊپ ۽ ڀُل (ليکڪ: جوناٿن اسٽيل)
6. پي اين اي تحريڪ: ابتدا ۽ انتها (ليکڪ: منير احمد)
7. احمد شاهه ابداليءَ جون سنڌ تي ڪاهون (ليکڪ: عزيزالدين احمد)

۽ ٻيا ڪيترائي ترجمو ڪيل سياسي مضمونَ.

سياسي ڪتاب (تخليقي ۽ ترجمو)

1. چين مٿان ڳاڙهو تارو (ليکڪ: ايڊگر سنو. هڪ باب هفتيوار "سنڌُو" ۾ ڇپيل)
2. اٽڪ قلعي ڪان (ڇپيل مئي 1990ع. 181 صفحا. ليکڪ: ميجر آفتاب احمد)
3. ڇا اسين گڏ رهي سگهون ٿا؟ (ليکڪ: پروفيسر عزيزالدين احمد. ٻه باب "جاڳو" ۾ ڇپيل)
4. ايم ڪيو ايم ڪِي دهشتگرد سياست (اردو. لڳ ڀڳ 500 صفحا. اڻ ڇپيل)
5. سنڌ ڊيموڪريٽڪ گروپ ۽ ايم ڪيو ايم جي پٽيشن جو ترجمو (اڻ ڇپيل)

تخليقي مقالا ۽ مضمونَ

1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا (۽ ٻيا مضمونَ 'مواد سهيڙيو مهر' هيٺ لکيل
2. ٻول ڳماڙيتو
3. سنڌيءَ ۾ سائنسي ۽ فني اصطلاح سازي
4. هر هڪ لفظ هيري ڪاڻ
5. ضميري ڀڄاڙيون ۽ صحيح سنڌي ٻولي
6. جامع سنڌي لغات جو جائزو پهرين جلد جي حوالي سان پهرئين پڙهڻي
7. الفابيٽ/رسم الخط/اسڪرپٽ --- ڪجهه اعتراض ۽ انومان
8. استدلال جو اهو طريقو غلط آهي

9. ڀُونچاڻي ڪئلينڊر بابت بنيادي ڄاڻ
10. ماڻهو ۽ ماڻهپو
11. زندگي ڪهڙن ڪمن ۾ گذريو وڃي
12. انساني حق --- مختصر تاريخ
13. ماڻهوءَ جهڙو جانار ۽ ماڻهو
14. ماڻهوءَ ۽ سندس آڳيتن (پروسيڊرس) جي ارتقا (اڻ ڇپيل
15. خاڪن جو خاڪو

ترجمو ڪيل تحقيقي مقالا ۽ مضمونَ (مختلف سبجيڪٽن سان واسطيدار)

1. آمريءَ جي اوسر کان منصوره جي ميسارجڻ تائين --- سنڌ جون ٻوليون (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
2. چار هزار ورهيه ق م --- سنڌ جي ٻولي (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
3. سنڌ ۾ نئين پاٽر (نوپهڻي) جمار (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
4. سنڌ جا شهر ۽ وَسنديون (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
5. سنڌ ۾ ماڻهو (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
6. ڀُونچاڻي ڪئلينڊر (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
7. ٿر ۽ ڪوهستان رڻن جا وڻ ٽڻ ((ليکڪ: مسز فرزانہ پنهور)
8. سنڌ ۾ زرعي-آبهوائي علائقن بابت نئين سوچ (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
9. پاڪستان ۾ سنڌ جي معاشي ڦرلٽ (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
10. ٻوليءَ ۾ ڦيرڦار جي اڀياس لاءِ مکيه ٻوليئاچاڻي وٽڪن جي چونڊ (ليکڪ: ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو)
11. ڪميونيڪيشن ميڊيا جو استعمال (اڻ ڇپيل. ليکڪ: ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو)

ان کان سواءِ ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي جي پِي ايڇ ڊِي ٿيسز جي پنجين باب جو ترجمو ڊاڪٽر محبت ڪيو پر پوءِ ترجمي جو ناهه ختم ڪيو ويو.

تخليقي ۽ ترجمو ڪيل ڪتاب

1. انقلاب (ليکڪ: جارج آرويل. ناول جو اختصار)
2. جدلي ماديت جا اصول (ترجمو. وفات کان پوءِ قسطوار ڇپيل)
3. پڙهجي ڪيئن؟ (ترجمو. پبلشر وٽان مسودو گم ٿيل)
4. شعور (180 صفحا. فيئر ڪيل اسڪرپٽ پبلشر وٽان گم ٿيل. پهرئين مسودي تان ڪتاب وفات کان پوءِ ڇپيل)

5. ٻول جو ٻُڻ (200 صفحا. اڻ ڇپيل)
6. ٻوليءَ جو ٻُڻ (191 صفحا. وفات کان پوءِ ڇپيل)
7. ڌرتي منهنجو گهر (200 صفحا. ٻه باب ڇپيل)
8. ڪراناالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور. ڪجھ باب ڇپيل)
9. سورس مٽيريل آن سنڌ (ليکڪ: ايم ايڇ پنهور)
10. ڪوٽيشنس/اقتباسات (ترجمو. 250 صفحا. ڪجھ اقتباس ڇپيل)

هُن پنهنجي ننڍي ڀاءُ رياضت ٻرڙي جي مختصر سائنسي معلوماتي ڪتاب "سائنسي معلومات" جي تصحيح ڪئي ۽ سندس ٻين ڪيترن ئي مضمونن تي نظرثاني ڪئي.

ڊاڪٽر محبت کي ماهوار "ڪينجهر" حيدرآباد پاران مضمون نويسيءَ جو "**ڪينجهر ادبي ايوارڊ**" 1994ع. سندس لکيل تحقيقي مقالي "جامع سنڌي لغات جو جائزو" تي ڏنو ويو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو 92-1991ع ۾ روزاني "جاڳو" ڪراچيءَ جو قنبر تعلقي لاءِ نمائندو رهيو.

ڊاڪٽر محبت "سٽيزن (ويلفيئر) ڪاميٽي قنبر" جو باني ميمبر ۽ سيڪريٽري 94-1993ع دوران رهيو. جنهن ۾ خاص طور ميونسپل ڪاميٽيءَ جي ڪارگذارين جي چنڊڇاڻ ڪئي وئي. قنبر شهر جي صفائيءَ سٽرائيءَ لاءِ اپاءَ ورتا ويا. هو "ڪاميٽيءَ" جي مختلف پروگرامن کي عملي روپ ڏيندڙ ساٿين مان هڪ هو.

هُو 1989ع ۾ "موهن جو دڙو سائنس ڪلب قنبر" کان 1997ع ۾ وفات تائين "ڪيرئر سائنس اڪيڊمي قنبر" سان لاڳاپيل ۽ ان جي فڪري اڳواٽي ڪندڙ رهيو. جنهن پاران هن ڪجھ ليڪچر بنيادي سائنسي موضوعن تي ڏنا ۽ "اڪيڊمي" پاران 1992ع ۾ ٽن مهينن تائين روزانو "انگلش ٽيچنگ پروگرام" ۾ رضاڪار ٽيوٽر رهيو. ان کان سواءِ اڪيڊميءَ جي سائنسي پبليڪيشن سلسليوار "سائنسي سوچ" جو نگران رهيو.

ڊاڪٽر محبت 1994ع ۾ "سنڌ فورم فار اِنٽيگريٽيڊ ڊولپمينٽ حيدرآباد" سان لاڳاپيل رهيو ۽ ان فورم جي گڏجاڻين ۾ هن سرگرميءَ سان حصو ورتو.

هُن "هيومن رائيٽس ڪانفرنس" لاڙڪاڻي ۾ خصوصي طور هڪ مضمون انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ "انساني حق --- هڪ مختصر تاريخي خاڪو" پڙهيو.

سنڌي ادبي سنگت قنبر شاخ سان ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ويجهڙائي رهي. سنگت قنبر جي گڏجاڻين ۽ پروگرامن ۾ وقتاً فوقتاً شريڪ ٿيندو ۽ پنهنجون مفيد صلاحون ڏيندو رهيو. هو سنگت قنبر جو 1995ع ۾ ميمبر ٿيو ۽ سنگت قنبر پاران هن "سنڌي ٻوليءَ جا آواز" موضوع تي ليڪچر ڏنو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جن مختلف قلمي توڙي اصلي نالن سان لکيو. تن ۾ هي نالا شامل آهن: محبت، محبت علي، م. ع.، ساجد، ساجد اجيد، سجاد قنبروي، قنبروي لطيف، سجڻ، سجڻ ٻرڙو، مهراڻ مگسي ۽ محبت ٻرڙو.

هن عالم، اڻ مُلهه ۽ محبتي شخص ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي وفات دل جي دَوري سبب، 9 اپريل 1997ع تي، اربع ڏينهن، منجهند جو ٻي وڳي ڌاري، قنبر ۾ واقع پنهنجي گهر ۾ ٿي.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي وفات کان پوءِ سندس ويجهن دوستن ۽ شاگردن، سندس ياد ۾، "ڪيرئر سائنس اڪيڊمي قنبر" جو نالو تبديل ڪري "**ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي**" رکيو. جنهن جي منشور ۾ هڪ نُڪتو ڊاڪٽر محبت جي سموري تقريري ۽ تحريري مواد کي ڇپرائي پڌرو ڪرڻ به هيو. اڪيڊمي پاران هر سال سندس ورسي ملهائي ويجي ٿي. ان موقعي تي ڊاڪٽر محبت جو ڪتاب پڻ ڇپرايو ويندو آهي. سال 2000ع ۾ ڊاڪٽر محبت جو هڪ ڪتاب "سنڌيڪا اڪيڊمي" ڪراچيءَ ڇپرايو. 2002ع کان وٺي، ورسيءَ جي موقعي تي، چونڊ علمي، ادبي ۽ سماجي شعبن ۾ ڪم ڪندڙ نمايان شخصيتن کي "ڊاڪٽر محبت ٻرڙو ايوارڊ" پڻ اڪيڊمي پاران ڏنا وڃن ٿا.

ڊاڪٽر محبت جي وفات کان پوءِ سندس هيٺيان ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا آهن:

1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا (1998ع)
2. ماٺهو ۽ ماٺهپو (1999ع)
3. اڄوڪه پنهنجي سنڌي لکت سنواريون (2000ع)
4. يادون ۽ سُڪون (2001ع)
5. ٻوليءَ جو ٻُڻ (2002ع)
6. سنڌي ٻولي: لفظ، لغت ۽ لکيت (2003ع)
7. شعور (2004ع)
8. موسيٰ کان مارڪس تائين (2005ع)
9. سنڌ: حڪمران، ايم ڪيو ايم ۽ سنڌي عوام (2006ع)

10. ٻول جو ٻڻ (2007ع)
ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جا گهٽ ۾ گهٽ 10 کن ٻيا بہ ڪتاب اڻ ڇپيل ٿيندا، جيڪي اميد تہ هوري هوري ڇپجي پڌرا ٿيندا.

ٻہ اکر

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي وفات کان پوءِ، جن ڪتابن بابت خصوصي طور، مون سوچيو هو تہ اهي وقت سر ڇپرائي پڌرا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس، تن ۾ هي ڪتاب ”**شعور**“ پڻ شامل آهي. هي ڪتاب ڊاڪٽر محبت ٻرڙي 88_1987ع ڌاري لکي پورو ڪيو ۽ ستت ئي پوءِ ان کي سوڌي سنواري هڪ فيئر ڪاپي لکي، جيڪا 180_کن صفحن تي مشتمل هئي، ۽ پوءِ اها ڪاپي پنهنجي هڪ ساٿي پبلشر کي ڇپڻ لاءِ ڏني، پر ان ساٿي پبلشر اهو اهم مسودو پنهنجيءَ لاپرواهيءَ سبب گم ڪري ڇڏيو! جيئن تہ ڊاڪٽر محبتُ مالي مسئلن سبب مسودن جون فوٽو ڪاپيون ڪرائي پاڻ وٽ رکي نہ سگهندو هو، جنهنڪري هن ڪتاب جي پڻ وٽس ڪا فيئر ڪاپي موجود نہ رهي ۽ ايئن هيءُ ڪارائتو ۽ ڄاڻ ڀريو فلسفي جو ڪتاب نہ صرف ڇپجڻ کان رهجي ويو پر پنهنجيءَ نئين مڪمل صورت ۾ اهو ڪن اڻڄاتل هٿن جي وَر چڙهي ويو. وقت گذرندو ويو ۽ وقت گذرندي ڊاڪٽر محبت بہ گذاري ويو. ڊاڪٽر محبت جي وفات (9_اپريل 1997ع) کان پوءِ جڏهن مون سندس لکيل مواد (ڇپيل توڙي اڻ ڇپيل) کي سهيڙڻ جا اپاءَ ورتا، تہ هن ڪتاب جي ڀرين لکيل رف ڪاپي مون کي سندس ڪاڳرن مان ملي ۽ مون ان کي غنيمت سمجهندي سنڀالي ورتو. اهو مواد، ڪنهن خاص تبديليءَ کان سواءِ، اڄ توهان جي هٿن ۾ آهي. هن مواد جي پيشڪش ۾ مون اها ڪوشش ڪئي آهي تہ مختلف عنوانن ۾ بابن کي صاف ڪري پيش ڪجي، 1988ع کان 2004ع تائين پيدا ٿيل وٿيءَ کي وس پُڄَي محسوس نہ ڪرائجي (البت ”ڊولي“ رڍ جي ڪوٺ، هڪ مثال طور، پيش نہ ٿي سگهي، ان جو افسوس رهندو). مواد ۾ ٻنهہ ٿوري، پر ضروري ايڊيٽنگ پڻ ڪئي اٿم، جنهن جي مون کي پڪ آهي تہ اها اٽڪر هئي.

ممڪن آهي تہ هيءُ ڇپيل ڪتاب ڏسي، اهو ساٿي جنهن وٽ هن ڪتاب جو اصل مسودو موجود هوندو، پنهنجي ضمير ۾ ڪا ڇهنڊي محسوس ڪري، پر مان ڪيس گذارش ٿو ڪريان، تہ هُو اهو مسودو اسان کي ڏئي تہ جيئن **”شعور“** جي ٻئي ڇاپي ۾ اها سنواريل ڪاپي ڇپي پڌري ڪري سگهون ۽ سندس ڇهنڊيءَ جي ڇيڪي کي مٽائي سگهون.

رياضت ٻرڙو
20 اپريل 2004ع،
قنبر

”ڪو بہ ماڻهو سنڌي ان ڪري آهي جو سندس ۽ سندس وڏن جو ناتو سنڌي قوم جي ماڻهن سان آهي. هُو سنڌ، سنڌي ٻولي، سنڌي ثقافت، سنڌي مفاد، سنڌي تاريخ، سنڌي ڪردار ۽ سنڌي پنهنجائپ جو هڪ جز آهي، ان ڪري ئي اسان کي سنڌ ۽ سنڌي قوم جا گڏيل مفاد وڏيڪ پيارا آهن. ان ڪري ئي اسان جي چال چلت، اُٿا ويٺي، رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن، ونڊر ورن مان سنڌي ثقافت جو اظهار ٿئي ٿو. ساڳيءَ طرح ڪو بلوچ، پختون، سرائيڪي، پنجابي، ويٽنامي، فرانسي، جرمن، انگريز وغيره ان ڪري آهي جو اهي پنهنجي پنهنجي وطن ۽ قوم سان واسطيدار آهن. سنڌ ۽ سنڌيءَ مٿان جيڪڏهن ڪو پنجابي پنهنجو بالادست، حاڪم، ڦورو مفاد ٺاڦڻ چاهيندو تہ ظاهر آهي تہ سنڌي ماڻهوءَ جو ان سان ٽڪراءُ ٿيندو. جيڪڏهن ڪو ٽولو پنهنجو اهڙو ”گنگا_جمني“ يا ”لشڪري“ مفاد سنڌ ۽ سنڌين مٿان مڙهڻ گهرندو تہ ظاهر آهي تہ سنڌي ماڻهن جي ساڻس ويڙهہ ٿيندي. اسين ڪنهن ڪان بہ رنگ، نسل، ٻوليءَ، مذهب وغيره جي بنياد تي نفرت نہ ٿا ڪيون. اسان جو دوست پورهيت عوام آهي، تنهنڪري ئي ويسرا پورهيت پسي لطيف جا ڪاهوڙي ڪِجن ٿا. اسين سنڌي آهيون ديس جي حوالي سان ۽ سڄيءَ دنيا جا پائر آهيون پورهيت پائپيءَ جي حوالي سان. ان ڪري ئي اسين دشمن آهيون هر ان ماڻهوءَ، ٽولي يا طبقي جا، جيڪو پنهنجا ناجائز ڦورو ۽ ڏاڙيل مفاد ڪنهن بہ مذهب، شريعت، سياست يا ٺڳيءَ جي آڙ ۾ يا زبردستي اسان جي مٿان، دنيا جي پورهيت عوام جي مٿان مڙهڻ گهري ٿو. ڦرلٽ جو نظام انسانيت کي، انسانذات کي، انساني ذهن کي، فطرت جي ڪجهہ حصي کي فنا ڪرڻ گهري ٿو ان ڪري اسين ڦرلٽ جو نظام مِٽائي، اهو نظام قائم ڪرڻ گهرون ٿا جنهن ۾ سلڇڻائي، سيبتائي، سچائي، سورهيائي، سجاڻ، سوجهرو ۽ سونهن هجي.“

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

باب پهريون

سمجهہ ڇا کي چئجي ٿو؟

ڄاڻَ، سڄاڻَ، سوچن، سڌُن، عقل، عقيدي، احساس، ارادن، خيالن، خواهشن، تصورن، تات تانگهہ، سڪ ساڃاهہ، جذبن، ذهانت، ذڪاوت، ويساهہ، وهم، اميدن، امنگن جو گڏيل نالو آهي **سمجهہ**. هن لاءِ اردو ۾ عربيءَ ۾ **شعور** ڪتب ايندو آهي ۽ انگريزيءَ ۾ ڪانشِيَسنيس (Consciousness). ڪڏهن ڪڏهن روح (اسپرٽ sprit يا سائول soul) بہ ساڳيءَ ئي معنيٰ ۾ ڪتب ايندو آهي، ڇو تہ ڪيترن ئي ماڻهن جي ويساهہ موجب بُت ۾ جڏهن روح هجي ٿو تڏهن ئي اهو سوچي، سمجهي، ڄاڻي، سڃاڻي سگهي ٿو، نہ تہ بوتو بي مقصد ۽ بي جان آهي، تنهنڪري ئي سوچ سمجهہ کي روحاني عمل بہ سڏيو ويندو آهي.

سمجهہ ڪيئن ٿي پيدا ٿئي؟ :

ماڻهوءَ ۾ سمجهہ ڪيئن پيدا ٿي؟ جڏهن کان ماڻهو موجود آهي تڏهن کان ان ۾ سمجهہ موجود آهي يا ان کان اڳ بہ هئي؟ ماڻهوءَ جي مري وڃڻ کان پوءِ بہ ڇا ان ماڻهوءَ جي سمجهہ وجود رکي سگهي ٿي؟ ڪيئن رکي سگهي ٿي؟ ڇا ماڻهوءَ کان سواءِ سمجهہ ٿي سگهي ٿي؟ سمجهہ ماڻهوءَ جي ڳيجهو آهي يا ماڻهو سمجهہ جو؟ ڇا سمجهہ کان سواءِ ماڻهو ٿي سگهي ٿو؟ ماڻهوءَ ۾ جيتري سمجهہ اڳ هئي هاڻي بہ اوتري آهي يا اها وڌي، ويجهي ٿي ۽ اسرندي رهندي؟، وغيره.

اهو سڀ ڪجهہ سمجهڻ لاءِ اچو تہ ماڻهوءَ جي ٻار کي جاچيون. في الحال اسين، مثال طور، اڄوڪي زماني جو ماڻهو سوچيندا سون، جيڪو سياڻو آهي، سيبتو آهي، اڳ پوءِ ڏسي وائسي ٿو، گهڻو ڪجهہ سوچي سمجهي ٿو، هزارين مامرا پرکيا، پروڙيا ۽ پرجهيا اٿائين، لکين کوجنائون ۽ اڀياس ڪيا اٿائين، تجربن، تنقيدن،

مشاهدن ۽ معاملن مان ٽپندو رهي ٿو. اڄوڪو ماڻهو جيڪو پنهنجي ماحول جو هر طرح ٻاندي ناهي، گهڻو ڪجهہ آزاد آهي، جنهن پنهنجي جياپي، جيءَ جي سهولت ۽ سرور لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪيو آهي، جنهن گوناگون تاريخ ڏني آهي، رنگا رنگ تهذيبن کي جنم ڏنو آهي، جنهن شيل شڪار ڪيا، ڍور ڍڳا پاليا، پوکيءَ پالنا ڪئي، جيڪو مشينون ڦيرائي ٿو، جهاز اُڏائي ۽ تاري ٿو، جيڪو پاتال ۾ پيهي سپون سوجهي ٿو، ڌرتيءَ جو ڏن ظاهر ڪري ٿو، باغ بستان ۽ عمارتون اڏي ٿو، بسون، ڪارون، فونون، ٽيِوِيون، ريڊيا، ريلون، رستا، راڪيٽ وغيره ٺاهي ٿو، جيڪو پولار ۾ سڄو جڳ جهان ڇاڇولي ٿو، جنهن وٽ ڪروڙين ڪتاب، اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽيون آهن، جيڪو سڌريل ۽ سڀاڄهو آهي...

جڏهن ماڻهوءَ ٻالڪ جمي ٿو تڏهن:

- ڇا وٽس سمجهہ آهي؟
- ڇا وٽس ٻولي آهي؟
- ڇا وٽس ڪو جذبو اتساهہ، وهم، ويساهہ، عقيدو ايمان، ڪا دين ڌرم جي ڳالهہ آهي؟
- ڇا هو سوچي سگهي ٿو؟
- ڇا هو ڪم ڪري سگهڻ جهڙو آهي؟
- ڇا هو پنهنجو پيٽ پالڻ لاءِ ڪجهہ ڪرڻ جهڙو آهي؟
- ڇا هو پنهنجي جياپي لاءِ ڪجهہ ڪري سگهي ٿو؟
- ڇا هو ڪا ڏِيا، ڪا ڏاهپ رکي ٿو؟

هر هڪ ماڻهو سولائيءَ سان سمجهي سگهي ٿو تہ هو پنهنجي ماءُ پيءُ، گهر، ماحول، قدرت آڏو بيوس ۽ لاچار آهي، ذات ۽ ڏاهپ تي سوچ ويچار ڪرڻ تہ پري جي ڳالهہ، هن وٽ تہ ڪا اهڙي لياقت بہ ڪانهي جو ويندي رڳو پنهنجو پاڻ کي جيئرو رکي سگهڻ لاءِ ڪجهہ ڪري سگهي. جيئرو ئي نہ هوندو تہ سوچيندو سمجهندو وري ڇا! (ڇا ڪڏهن مئلن بہ سوچيو ۽/يا ڪم ڪيو آهي؟)

ڪو ماڻهو چئي سگهي ٿو تہ اهو ٻار روئي ٿو بي چين ٿئي ٿو ۽ اها بہ هڪ قسم جي جدوجهد آهي، پر سوال وري هي پيدا ٿيندو تہ ڇا ڪو روئڻ ۽ بي چين ٿيڻ سان هو پنهنجو پيٽ ڀري سگهندو، جيئرو رهي سگهندو، فلسفي جا مسئلا حل ڪري سگهندو يا سائنس تي تحقيق ڪندو؟

حقيقت هيءَ آهي تہ ان وٽ رڳو ايتري سرت ساڃاهہ بہ ڪانهي جو پنهنجي

بک ۾ اُج اجھائڻ لاءِ ڪاڌو ۽ پاڻي گهري سگهي. هن ۾ ته ايتري سمجهه به ڪانهي جو پنهنجي وات ۾ ماءُ جي ٻٻي جي ٻنڊڙيءَ کي چڪڙ چوس ڏئي سگهي!

ٻار روئي ڇو ٿو؟ ٿڃ ڪيئن ٿو پيئي؟

هر ساهوارو فطري طرح پنهنجو ساهه بچائڻ جو جتن ڪري ٿو. جڏهن کان ننڍڙي ۾ ننڍڙو جيتامڙو، جيوڙو، جيو-گهرڙو، جيت، جانور، ساهوارو وجود ۾ آيو آهي، تڏهن کان اهو جياپي، بچاءَ، بقا ۽ واڌاري لاءِ جدوجهد ڪندو رهي ٿو. شين، ذرڙن کي پنهنجي جسم ۾ داخل ڪري پيچ ڍاهه ۽ ٺاهه ٺوهه (پيچ گهڙ) جي عمل وسيلي انهن جو ڪارائتو ڀاڱو هڙپ، هضم، جذب ڪري ان مان جياپي-جوت ڪڍي باقي ڦوڳ ڦٽو ڪري ٿو. بچاءَ ۽ بقا جي عمل ۾ هو پنهنجي ماحول سان مطابقت، ويريءَ خلاف وار يا ان کان ڀاڄ ۽ نئون نسل پيدا ڪري ٿو.

گهڻ-گهرڙن وارا ساهوارا نه رڳو ڳتيل سرشتا رکن ٿا، پر هر سرشتو هڪ ٻي سان لاڳاپيل، سلهاڙيل، هڪ ٻي جو ساٿاري، هڪ ٻي جو واهرو به هوندو آهي ته پاڻ پرو به ۽ هر سرشتي ۾ وري پنهنجا خصوصي ۽ مختلف قسم جا جيو گهرڙا ٿيندا آهن —— دماغ جا ڏار، گوشت جا ڏار، هاضمي جا ڏار، ساهه-سرشتي جا ڏار، رت ڊوڙائڻ ۽ ڍوهڻ وارا ڏار، جيري، لبلبي، ترڪيءَ، غدودن وغيره جا ڏار —— هر سرشتو پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ پورو پنو ڪم به ڪري ٿو ته ٻي تي اثر به وجهي ٿو.

هر جيو گهرڙي، جيو گهرڙن جي هر گڇي، هر سرشتي کي پنهنجو خصوصي ڪاڄ گهرجي ٿو ۽ جڏهن اهو ملندو، تڏهن ئي اهو پنهنجي ڪرت ڪري سگهندو ۽ مجموعي طرح سڄي جسم جي هر عضوي جي ڪرت گڏيل نموني جياپي جو جوهر مهيا ڪري ٿي. جيڪڏهن دماغ ٺيڪ نموني ڪم نه ڪري ۽ باقي سڀ سرشتا يا عضوا ٺيڪ ڪم ڪندا رهن تڏهن به نيٺ دماغ جو خراب، بيمار، اڳهو اثر باقي عضون تي ڇانئجي ويندو ۽ نيٺ ساهواري کي ماري رکندو (دماغ جسم جو سڀ کان وڏيڪ اهم ۽ وڏيڪ اثرائتو ڳتيل سرشتا رکندڙ حصو آهي). ساڳيءَ طرح گجي، آنڊو (ننڍو ۽ وڏو) ۽ انهن سان واسطيدار عضوا پنهنجو پنهنجو ڪم ڪندا رهن ٿا. آنڊي ۾ لاڳيتو ڪِينئي جيان چرپر موجود رهندي آهي جنهنڪري نڙگهٽ، گجيءَ ۽ آنڊي ۾ کاڌو رڙهندو رهي ٿو. ڪن ڪن عضون جو ڄمار جي ڪنهن خاص ڀاڱي ۾ ڪو خاص ڪردار هوندو آهي ۽ پوءِ اهي بي اثر ٿي ويندا آهن ۽ ڪي عضوا وري اوسر (ارتقا) سبب هوري هوري ختم ٿي رهيا آهن ۽ انهن جو ڪو خاص ڪم نه هوندو آهي.

ساهوارو اوسر جي جيترو مٿاهين ماڳ تي هوندو، اهو اوترو ئي وڌيڪ وقت پنهنجن وڏڙن جو ڳيجهو ۽ انهن تي ڀاڙيندڙ هوندو. جيوڙا، جيتامڙا، جيت ڄمندي ئي پاڻ مرادي حياتي گهارڻ شروع ڪن ٿا. پکي پکڻ ڪجهه نه ڪجهه وقت لاءِ پنهنجن وڏڙن جا ڳيجهو هوندا آهن ۽ سندن وڏڙا ڪين چوڳو پهچائيندا آهن. کير پيئاڪ جانور اڃا به وڌيڪ وقت لاءِ پنهنجن وڏڙن جا ڳيجهو ۽ انهن تي ڀاڙيندڙ هوندا ۽ سيني ساهوارن ۾ جيئن ته ماڻهو اوسر جي سڀ کان اتاهين ڏاڪي تي آهي تنهنڪري ان جو اولاد وري اڃا به ڊگهي عرصي لاءِ پنهنجن وڏڙن جو ڳيجهو ۽ انهن تي ڀاڙيندڙ آهي.

ڄمڻ کان اڳ ٻار ساهه به ڪو نه کڻندو آهي. هن کي جياپي-جوت (جسم ۾ ڪيميائي پيچ گهڙ جو ڪم) ماءُ جي رت مان ملندي رهي ٿي. ڄمڻ وقت ٻار ۽ ماءُ جي وچ ۾ رت جو وهڪرو پڄائيندڙ ۽ ڊوئيندڙ رڳون (ناڙو) ڪاٽيون وينديون آهن، جنهنڪري دماغ، دل (رت-سرشتي)، ڦڦڙن (ساهه-سرشتي)، هاضمي-سرشتي جو جيئاڪ عمل پاڻ مرادو شروع ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن ٻار کي ڪنهن اهڙي خال ۾ ويم ڪرايو وڃي جتي هوا نه هجي، ته هو ساهه کڻي نه سگهندو ۽ مري ويندو. هوا ڦڦڙن ۾ آڪسيجن پهچائي ٿي، جيڪا رت ۾ قوت پهچائي ٿي ۽ رت ۾ شامل سموريون توانائيون سمورن عضون ۾ پهچن ٿيون. گجي ۽ آنڊو وغيره به چرپر ڪن ٿا ۽ جيڪڏهن گجي ۽ آنڊو وغيره خالي هوندا ته انهن جي چرپر سور پيدا ڪندي، اهو سور دماغ کي بي چين ڪندو ۽ موٽ ۾ ان جو هڪ اثر نڙيءَ تي پئي رڙ ڪرائي ٿو ته ٻيو اثر ٻار جي لڱن ۾ آنڌ مانڌ مچائي ٿو. ٻار جي روئڻ ۽ بي چينيءَ جو سبب اهو آهي. ٻار ڪاڌو ڪو نه گهرندو آهي، هن کي ته ڪاڌي جي مفهوم جي ئي خبر ڪانهي، هن کي ٻوليءَ جو لفظ ته ڇا اکر به نه ٿو اچي. ٻار جي آنڌ مانڌ ۽ ڪنجهڪو ڏسي، ٻڌي ماءُ سمجهي وڃي ٿي ته ٻار کي بک لڳي آهي ۽ هوءَ کيس ٿڃ، کير يا پاڻي ڏي ٿي (ٻار ڪو به ڪاڌو چٻاڙي، ڳيت ڏئي، کائي نه سگهندو آهي).

ٻار ٻُبي جي ٻنڊڙيءَ کي چوس، چڪڙ به نه ڏئي سگهندو آهي. ماءُ پنهنجي ٻٻي تي آڱرين جو زور ڏئي ٿڃ وهائيندي آهي. ٻار جي وات ۾ ٿڃ (کير، پاڻي) پوڻ سان ان جي ڳيت ڏيڻ جو عمل شروع ٿئي ٿو. ڳيت ڏيندي زبان چرپر ۾ اچي ٿي ۽ چپ بند ٿي وڃن ٿا (ڪو به ماڻهو وات کولي ڳيت ڏئي نه سگهندو). اهو عمل لاڳيتو ٿيندو رهي ٿو ۽ نيٺ چپ، زبان، تارُونءَ، نڙگهٽ وغيره جي گڏيل ڪرت وسيلي چڪڙ ٿئي ٿي (ٻار ڄمندي ئي پاڻ اٿي وڃي پاڻي پيئي يا کير، اهو ممڪن ڪونهي).

ٻار ڪنهن بہ ڳالهہ، شيءِ، لقاءَ تي سوچي نہ سگهندو آهي، ڏيان ئي ڪو نہ ڏئي سگهندو آهي، سمجهندو ئي ناهي، ڏسي بہ نہ سگهندو آهي، جڏهن تہ سندس اکين ۾ ديد ۽ ڏسڻ جي سگهہ موجود هوندي آهي. ٻار ڪي سُئي ٽنبيو، چهنڊڙي پايو يا چڪ هڻو سور سبب روئندو ضرور، پر پنهنجو بچاءُ نہ ڪري سگهندو —— ٻار نٻل آهي، ابهم آهي، اٻوجهہ آهي. هو نہ تہ فلسفي جا مسئلا حل ڪري سگهي ٿو، نہ ئي سائنسي کوجنا. نہ پڙهي سگهي ٿو نہ ئي پرکي، پروڙي، پرجهي سگهي ٿو. هن وٽ نہ ڪو وهم ويساهہ آهي، نہ ڪو ايمان عقيدو، هو نہ مسلمان آهي، نہ عيسائي، نہ هندو، نہ ٻوڌي، وغيره. نہ هن کي شيعي يا سنيءَ جي ٻوجهہ آهي ۽ نہ ئي هندو يا مسلمان جي (ڪيس شيعو يا سني، هندو يا مسلمان تہ سندس وڏا ٿا سمجهن ۽ ٿا ڄاڻن). هو نہ ماءُ پيءُ سڃاڻي، نہ ڀاءُ ڀيڻ، نہ گهر، نہ پاڙو يا ڳوٺ. هن جي هر عضوي، هر انگ، هر سرشتي ۾ جياپي جون سموريون سگهون موجود آهن پر بيوس ۽ لاچار آهي. هو گلن جي گوناگوني، رنگا رنگي، پکين جي لاتين، جهرڻن جي جهان جهان جهڻ جهڻ، سمنڊ جي ڇولين وغيره مان مزو وٺڻ لائق ناهي. هو رڳو ماڻهو آهي، ماڻهوءَ جو اولاد آهي، جيئڻ جا انگ ۽ گڻ رکندڙ آهي.

ٻار سان ڳالهايو، اوهان جي ٻڌندو ڪو نہ. ٻار کي ڪجهہ بہ سٺو من مٺو يا پوائنٽو وجود ڏيکاريو، تہ ڏسندو ڪو نہ. سڳنڌ هجي يا ڪڳنڌ، نہ سنگهي سگهندو ۽ نہ پرکي. ساڳي ڳالهہ ذائقي ۽ ڇهاءَ بابت چئي سگهجي ٿي. ٻالڪ جيئرو آهي، اوسر جي اتاهين ڏاڪي تي پهتل هستيءَ جو اولاد آهي، سڀ حواس ۽ انگ عضوا جيئرا اٿس ۽ پنهنجي مخصوص لياقت بہ رکن ٿا، جياپي جو جوهر بہ اٿس، پر ٻڌي نہ ٿو (جڏهن تہ ٻوڙو بہ ناهي)، ڏسي نہ ٿو (جڏهن تہ انڌو بہ ناهي)، سنگهي نہ ٿو (جڏهن تہ اَسٽڪ بہ ناهي)، چکي نہ ٿو (جڏهن تہ اَچک بہ ناهي) ۽ ڇهاءَ کي محسوس نہ ٿو ڪري (جڏهن تہ اَڇهائڪ بہ ناهي).

ٻار جو هر حواس هوري هوري جاڳي ٿو، ويجهي ٿو سگهہ وٺي ٿو جوت ۾ اچي ٿو، بود ۾ پرجي ٿو پنهنجي ڪرت نيائڻ شروع ڪري ٿو پهريائين ڪجهہ ڦڪي نموني ۽ پوءِ ڏينهون ڏينهن وِيران وڌ. پلان پلو. چتائي ڏسي ٿو، اک اٽڪائي ٿو (غير اصطلاحي معنيٰ ۾)، ڳنائي ٿو ڇهاءَ کي محسوس ڪري ٿو (انهن ڪمن ۾ لڳ ڀڳ ٽي مهينا لڳي وڃنس ٿا)، ڪڙي، مني ۾ فرق ڪري ٿو (لڳ ڀڳ ڇهن مهينن کان پوءِ) ۽ سڳنڌ ڪڳنڌ کي محسوس ڪري ٿو (لڳ ڀڳ 12 ـ مهينا). ٻبي جي ٻنڊڻيءَ کي چڳڙ ۽ ٿڃ کي چوس (سرڪ) جو عمل پهريائين اسري ٿو پوءِ ديد، ان

کان پوءِ ٻڌڻ ۽ ان کان پوءِ ڇهاءُ.

نندڙي کان ئي ڪيس ٻڌڻ، ڏسڻ ۽ سمجهڻ تي مائل ڪيو وڃي ٿو. ماڻهو (ماءُ، پيءُ، ڀاءُ، ڀيڻ، مٽ مائٽ يا ڪو بہ ٻيو) سندس نظرن آڏو ٻيهي ڪلي ٿو ڳالهائي ٿو "عجيب حرڪتون" ("مسخري") ڪري ٿو آگر سان ٻالڪ جي چپڙن کي ڇهي ٿو —— ابا، بابا، امان، امڙ، ادا، ادي، ڀاءُ، ڀيڻ، جيءُ، هات، ڏس، ڪل، ڪِٽ ڪِٽ، شِي، شي شي، وغيره.

ٻِن، اڍائي، ٽن مهينن ۾ نيٺ هن جا حواس ايتري سگهہ وٺي وڃن ٿا جو ڪجهہ ڌيان ڏئي سگهي ۽ سامهون ٿيندڙ "مسخريءَ" جو ڪجهہ نقل ڪري سگهي. هو ڏسي ڏسي نيٺ چپڙا ڊگهيري ٿو... اسين ڀلور وجون ٿا تہ ٻالڪ مرڪيو (ڪليو). ٻالڪ پهريائين رڳو مرڪي سگهندو آهي، ٽهڪ ڏئي نہ سگهندو آهي. گهر ڀاتي لاڳيتو ڪيس مخصوص نالي سان سڏيندا ۽ مخصوص نالي سان پنهنجي سڃاڻپ ڪرائيندا رهن ٿا، ۽ اهو عمل مهينن جا مهينا ٿيندو رهي ٿو. ڪو سندس ابو، ادو، ڏاڏو، نانو، مامو، چاچو وغيره آهي، تہ ڪا سندس ماءُ، ڀيڻ، ڏاڏي، ناني، مامي، چاچي وغيره. مخصوص لفظ مخصوص ماڻهن، مهاندن، شين، پرزن، لقائن سان لاڳو ٿيندڙيون ڪنن ۾ آواز وسيلي ۽ اکين ۾ نظر وسيلي ٻالڪ جي ذهن تائين پهچنديون رهنديون. مهينن کان پوءِ مَس مَس هو ان لائق ٿئي ٿو تہ مختلف مهاندن، لقائن، شين جي وچ ۾ فرق ڪري سگهي. ٿڃ ۽ ماءُ سڀ کان ويجهو اٿس. ٿڃ سندس ڪاج آهي ۽ ماءُ ٿڃ جو ٿاڪ. ان ڪري انهن سان پهرين سڃاڻپ ٿئيس ٿي ۽ ٽين شيءِ آهي پاڻي، پر جن لفظن تي وڌيڪ زور هوندو آهي اهي ئي ٻالڪ وڌيڪ ٻوليندو آهي —— امان، ابا، ادي، ادا، ناني، نانا، ڏاڏي، ڏاڏا، چاچي، چاچا، مامي، ماما، نندڙن ٻارن جا نالا (جو تہ انهن کي عام طرح نالن سان سڏيو وڃي ٿو). پهريائين ٻاتا ٻول (نڙي ۽ جڀ نيڪ نموني ڪم ڪرڻ اجا نہ سکيا آهن) ۽ پوءِ نيٺ نيڪ آواز. هيءُ عمل مهينن جا مهينا ٿيندو رهي ٿو ۽ ان ۾ ٻار رڳو آواز جو نقل ڪري ٿو. هن کي ماءُ، پيءُ، ڀاءُ، ڀيڻ وغيره جي مفهوم جي سڌ ئي نہ هوندي آهي. پڇي ڏسو ڪنهن بہ ٻار کان، تہ پيءُ جو يا ماءُ جو مطلب ڇا آهي؟

انهيءَ عمل دوران هو روزاني واهپي جي سيني شين ۽ لقائن جا نالا ٻڌندو رهي ٿو —— ماءُ کي سڏ ڪري، بابا اچي ٿو پاڻي کڻي آءُ، ماني آڻ، بک لڳي آ، اڄ لڳي آ، بلب (بتي) ٻار، سج اڀريو، سوجهرو ٿيو، رات، ڏينهن، ٿڌ، گرمي، ٻٽ، وائک، وٽو، لوٽو، تئو، تڪڙي (وراٽي)، ڏوئي، چمچو، ڪيوي، ڪُنو، ديڳڙو، ٻاٽو، ٿالهي (پليٽ).

ڪُپڙو (گلاس)، ڳونرو، باٽلي، ڇت، پِٽ، پڌر (آڳر، اڱڻ)، در، دري، جارو (هوادان، روشندان)، سِر، گارو، سيمينٽ، رلي، چادر، وهاڻو، کٽ (پلنگ)، پائو، ٻانهي، ڪرسي، ميز، ڪِلِي، ڪرڙي، جيت، پوپٽ، ٽنڊڻي، ماڪوڙو، مڇر، سور، ٿـڪ، ننڊ، جاڳ، ڪاءُ، پيءُ، هلي آ، وڃ، وڻ (وڻن جا نالا)، سئي، مشين... مطلب تہ سوين نالا ۽ لقاءَ سوين ۽ هزارين پيرا ٻڌجن، ڳالهائجن، ورجائجن ٿا. ٻار ڪي هر هر ٻڌائجن ۽ ان کان چورائجن ٿا. هو ڳالهائي تہ ان ڪي همتائجي، وھ واھ ڪجي ٿي، مرڪجي، کلجي ۽ ٺهڪ ڏجي ٿو...

ٻار نيٺ گهر کان ٻاهر ڪڍيو وڃي ٿو ۽ هو وري گهر کان ڪجهہ نرالي دنيا ڏسي ٿو ـــــ گهڻن ئي قسمن جون گهڻيون گهڻيون شيون، جنسون، لقاءَ ڏسي ٿو ۽ انهن بابت ٻڌي ٿو ـــــ ڌار ڌار قسم جا گهر، در، هٽ، وڻ ٻوٽا، ڀاڄيون ڀتيون، گوشت، مڇيون، ميوا، مٺايون، ماٺهو ميڙا، ڌرتي، اُڀ، ڏوڙ ڌڪاءُ، گوڙ گهمسان، اچ وڃ، ڪيچ خوشيون، رانديون روئنديون، وندر ورونهہ، باغ باغيچا، بسون لاريون، ٽريڪٽر، ٽرڪون، روڊ ريلون ۽ ٻيو گهڻو ڪجهہ.

اسڪول ۾ وري ٻار ڪي اجا بہ نئون ماحول ملي ٿو ـــــ استاد، شاگرد، ڪلاس، بورڊ، بينچون بانڪڙا، ڪرسيون، ميزون، ڪتاب، سليٽون، قلم، پينون ۽ ٻيو گهڻو ڪجهہ. ٻار کي هاڻي خبر پوي ٿي تہ الف جي شڪل ڇا آهي. الف جو ڪارج ڪهڙو آهي، اجا اها سڌ ڪانهيس. الف، ب، زير، زبر، پيش. الف اک (انب)، ب بدڪ (بلا)، ٻ ٻڪ (ٻڪري)، وغيره. اکر سکي لفظن تي پهچي ٿو ـــــ ڪٽ، پڳ، پَٽَ، ٿَپَ، پک، آنا، پاوا، پَنَ، وَٽَ، نانا، ڳانا، ڇت، تِڏ، ڇَڏ، ڇَٽَ، پَٽَ، واٽ وغيره. انهيءَ سان گڏ هو ننڍا جملا سکي ٿو ـــــ هيءَ کٽ آهي، هيءَ پڳ آهي...

اکر اکر، لفظ لفظ، جملو جملو سندس ذهن ۾ سمائبو رهي ٿو. انهيءَ وچ ۾ گهريلو شهري، اسڪولي وهمَ، ويساهہ، عقيدا ۽ ايمانُ بہ، ريتون، رسمون، رواج ۽ اخلاقي مامرا بہ سندس ذهن ۾ پريا ويندا رهن ٿا. ڪيس اجا بہ انهن جي مفهوم جي خبر ناهي پر جيئن تہ پڙهايو، ٻڌايو ۽ ڏيکاريو وڃي ٿو تنهنڪري هو انهن جو اثر وٺندو رهي ٿو.

ڪيترائي ننڍا وڏا تجربا، وڏن جي تجربن جا نچوڙ وڏن جي زباني ـــــ "بابا، باهہ ۾ هٿ نہ وجهہ، سڙي پوندين"، "بابا، ڪِني شيءِ نہ کائبي آهي، پيٽ ۾ سور پوندو" وغيره. مسجد، مندر، ديول وغيره جي ماحول ۾ ڪيس نئيو وڃي ٿو ۽ هو مختلف ماڻهن، ڌار ڌار نمونن ۽ شين کي ڏسندو، ٻڌندو، سکندو، چکندو، ڇهندو،

واپرائيندو، سوچيندو، سمجهندو رهي ٿو.

اڄوڪي سڌريل، سمجُهو ڏاهي ماڻهوءَ جي ٻالڪ کي نالي ماتر سمجهہ پرائڻ لاءِ لڳ ڀڳ 12 ـ سال لڳي وڃن ٿا... سندس زندگيءَ جو سفر هلندو رهي ٿو.

ٻالڪ سکي ٿو پنهنجن مٽن مائٽن کان، پاڙيسرين کان، ڳوٺائين کان، شهرين کان، استادن کان، سنگتين ساٿين کان، ڪتابن ڪتبخانن کان، ڳالهين، احوالن ۽ بحثن کان، تجربن ۽ مشاهدن کان، پرکن ۽ پروڙن کان. ٻالڪ آڏو ڪيترائي عمل، لقاءَ ۽ شيون موجود ٿين ٿيون. ڏسي، ٻڌي، چکي، ڇهي، پُڇي، پروڙي ٿو ـــ ڪي شيون ظاهر ٿين ٿيون تہ ڪي اوجهل. ڪا اڳ ڪا نہ هئي ۽ هاڻي آهي، تہ ڪا هاڻي آهي ۽ ڪجهہ وقت کان پوءِ نہ هوندي، ڪي وڏيون، ڪي ننڍيون، ڪي ڪاڄي، ڪي ساڄي، ڪي هيٺ، ڪي مٿي، ڪي اڳ، ڪي پوءِ، ماني پچي پئي، ٻوڙ رڌجي پيو، پاڻي اوتجي ٿو، پڪوڙا ڪڙهن ٿا، چانهہ تيار ٿي ٿئي، موٽرون هلن پيون، ڏينهن، راتيون، ٿڌيون، ڪوسيون، ميوا ڀاڄيون، پکي پکڻ، جهر جهنگ، بر پٽ بيابان، جايون جاڙ جبل، جهڳيون جهوپڙيون، مينهن واچون (هوائون، آنڌاريون)، ڪَڏون کوپا، ڍنڍون، ڍورا، تلاءَ، واهہ، نديون، سمنڊ وغيره. سج، چنڊ، تارا، گس، وغيره... جيئن جيئن وڏندو وڌو ٿيندو رهي ٿو تيئن تيئن سندس ڄاڻ، سڃاڻ، سوچ ۽ سمجهہ وڃي پئي وڌندي.

ڇا آءُ توهان کان هڪ سوال پڇي سگهان ٿو؟

مون کي ٻڌايو تہ توهان مان ڪنهن کي بہ چيني ٻولي ڇو ڪونہ ٿي اچي؟

جيڪڏهن ڪو ماڻهو اهو جواب ڏي تہ کيس چيني ٻولي ان ڪري نہ ٿي اچي، جو سندس دماغ ۾ چيني ٻولي سکي سگهڻ جو گڻ، لياقت ئي ڪانهي، تہ منهنجي خيال موجب اوهين اهڙي ماڻهوءَ بابت اهو ضرور سوچيندَو تہ هو ڪا عقلمنديءَ واري ڳالهہ ڪو نہ ٿو ڪري. جيڪڏهن اسان سڀني کي سنڌي ٻولي سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ اچي ٿي، اسان مان ڪيترن کي اردو، سرائيڪي، پنجابي، بلوچي، انگريزي، فارسي يا عربي وغيره بہ سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ اچي ٿي تہ پوءِ چيني يا فرانسي يا يوناني يا لاطيني وغيره ڇو نہ ٿي اچي؟

يا سوال کي ٿورو ٻي نموني رکڻ ڏيو.

اسان کي سنڌي ٻولي ڇو سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ اچي ٿي؟

جيڪڏهن وري بہ ڪو اهڙو جواب ڏي تہ اسان کي سنڌي سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ ان ڪري اچي ٿي، جو اسان جي دماغ ۾ رڳو سنڌي ڄاڻڻ، سکڻ ۽ سمجهڻ جي

صلاحيت آهي، تڏهن بہ سندس جواب کو عقل پريو نہ ٿيندو.

اهڙي قسم جا ڪيترائي سوال ٿي سگهن ٿا. مثال طور، اسان مان ڪيترن کي انجنيري جي خبر ناهي، ڇو؟ ڊاڪٽري نہ ٿا ڄاڻن، ڇو؟ ڪيترن کي ئي سياست جي سڌ ناهي، ڇو؟ ڪيميا جي ڄاڻ ناهي، ڇو؟ فلڪي علم نہ ٿو اچي، ڇو؟ ڪيترائي هارپ نہ ٿا ڄاڻن، ڇو؟ اوساري نہ ٿا ڄاڻن، ڇو؟ مشينون هلائي نہ ٿا سگهن، ڇو؟ ڪيترائي نفسيات، سماجي سڄاڻ، جنگي هنر ۽ فن، موسيقي، سنگتراشي، شاعري، فلسفو، سائنس وغيره نہ ٿا ڄاڻن، ڇو؟ ساڳي ئي علم ۾ ڪي گهٽ ڄاڻو آهن، تہ ڪي وڏا ماهر، ڇو؟ پلا ڪن کي انجنيري، ڊاڪٽري، ڪيميادانيِ، طبعي علم، فلڪي ڄاڻ، سياست، نفسيات، هارپ يا مزوري وغيره ڇو ٿي اچي؟ ڇا پورهيت جو پٽ رڳو پورهيو ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو ۽ هو ڪو بہ ٻيو هنر، فن يا علم نہ ٿو ڄاڻي سگهي؟ ڇا ڊاڪٽر جو پٽ رڳو ڊاڪٽري ڄاڻي سگهي ٿو ۽ هن وٽ ڪنهن بہ ٻي علم پرائڻ جي صلاحيت ڪانهي؟ ڇا سائنسدان جو پٽ رڳو سائنسدان ئي ٿي سگهي ٿو، هو ڪجهہ ٻيو نہ ٿو ٿي سگهي؟

پنهنجو خيال آهي تہ ڪو بہ ڄمندي ڄام ڪونهي ۽ نہ ئي ٿي سگهي ٿو. جڏهن ٻار ڄمي ٿو تڏهن هن جي دماغ ۾ ڪو مخصوص علم، هنر يا فن پرائڻ جو گڻ ويٺل ڪونهي. اسين سنڌي ٻولي ان ڪري ڄاڻون ٿا جو اسان جي ذهن تائين ننڍي لاءِ کان وٺي هن وقت تائين سنڌي ٻولي پهچائي وئي آهي، ذري پرزي، اکر اکر، لفظ لفظ ڪري، شيون ۽ لقاءَ ڏيکاري، انهن جا نالا ٻڌائي، لفظن جون معنائون ۽ مفهوم سمجهائي، اسان کي لاڳيتو سنڌي ٻولي سيکاري وئي آهي. اهڙيءَ طرح اسان مان جيڪي ماڻهو پنجابي، پشتو، سرائيڪي، بلوچي، انگريزي، اردو، جرمن، فرانسي يا چيني ٻولي وغيره ڄاڻن ٿا، اها بہ ان ڪري، جو اها کين سيکاري وئي آهي، جنهن کي جيڪا ٻولي نہ سيکاري وئي آهي، ان کي اها ٻولي ڪا نہ ٿي اچي.

ساڳيءَ طرح ڪنهن بہ هنر، فن يا علم بابت چئي سگهجي ٿو. ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي رڳو هارپ سيکاريو تہ وڏو ٿي هو انجنير نہ ٿي پوندو، يا ڪنهن جو هارپ سان واسطو ئي نہ پيو هجي تہ هو هاري نہ ٿي سگهندو. اسان مان هر هڪ ماڻهو ڪنهن نہ ڪنهن علم، فن يا هنر ۾ يڪتا يا ڪجهہ ڄاڻو ٿي سگهي ٿو، پر ٻين هنرن، فنن ۽ علمن ۾ جاهل، جٽ ۽ اڻڄاڻ آهي.

ٻالپڻ ۾ ڪو ماڻهو مسلمان ان ڪري آهي جو هو مسلمان گهراڻي ۾ پيدا ٿيو ۽ ڪو ماڻهو هندو ان ڪري آهي جو هو هندو گهراڻي ۾ پيدا ٿيو. ڪو ماڻهو عيسائي،

يهودي، باهہ-پوڄاري، ٻوڌي يا ڪنفيوشسي وغيره ان ڪري آهي جو هو عيسائي، يهودي، باهہ-پوڄاري، ٻوڌي يا ڪنفيوشسي گهراڻي ۾ پيدا ٿيو آهي.

سمجهو ٿيڻ کان پوءِ بہ ڪيترائي ماڻهو پنهنجي اباڻي دين ڌرم تي قائم رهن ٿا (عملي طرح گهٽ ۽ زباني طرح وڌيڪ)، پر ڪيترائي آهن جيڪي دين ڌرم بدلائي ٻيو يا ڪو بہ نہ اختيار ڪن ٿا. ڪو ماڻهو عيسائي، يهودي، هندو يا ٻوڌي مان ڦري مسلمان ان ڪري ٿئي ٿو جو سندس مذهبي تعليم جي پيٽ ۾ وٽس پهتل اسلامي تعليم ڪيس وڌيڪ سٺي لڳي ٿي. ايئن ئي ڪو ماڻهو مسلمان يا يهودي وغيره مان ڦري عيسائي يا لامذهب ان ڪري ٿئي ٿو جو هو پنهنجي وهم ويساهہ کان عيسائي يا لامذهب تعليم کي سٺو سمجهي ٿو. (ڪيترن ئي موقعن تي خاص طرح مذهب ۽ سياسي رجحان بدلائڻ لاءِ زبردستي ڪئي ويندي آهي يا لالچايو ويندو آهي ۽ حاڪمن ۽ دولتمندن جو مذهب قبول ڪرايو ويندو آهي. مثال طور، جڏهن سنڌ ۾ موريا گهراڻي جي حڪومت قائم ٿي تہ انهن پنهنجي پسند جي ڌرم ٻڌ مت جي عام قبوليءَ لاءِ هندو مت جي پوئلڳن تي تشدد ڪيو. ويٽنام ۾ فرانسين قبضو ڪري پنهنجو مذهب مڙهيو ۽ لالچائي قبول ڪرايو. ساڳيءَ طرح مسلمانن بہ جن ملڪن مٿان پنهنجون حڪومتون قائم ڪيون اتي انهن سرڪاري مذهب طور اسلام کي رائج ڪيو. پاڪستان ۾ حڪمران طبقا پنهنجي پسند جون سياسي سوچون هر حربي وسيلي (ويندي هٿياربند ڪاهہ وسيلي بہ) قبول ڪرائڻ لاءِ زور وجهن ٿا، سامراجي پنهنجي سياست کي برحق ڇوائڻ لاءِ تشدد ڪن ٿا —— چليءَ ۽ نڪاراگئا رڳو بہ مثال آهن.)

جيئن جيئن سوچ ۽ سمجهہ اجا وڌي ٿي ۽ ماڻهو پاڻ بہ پرکي، پروڙي ۽ پرجهي ٿو تيئن تيئن هو نوان نوان علم، سڄاڻون، سياڻپون ۽ ڏاهپون پرائي ٿو.

جڏهن کو ظلم خلاف جدوجهد ڪرڻ گهري ٿو تڏهن مظلومن جي ظلم مان ڇوٽڪاري واري جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃي ٿو ۽ جڏهن ڪو ماڻهو ظلم ڪرڻ گهري ٿو تڏهن ظالمن جي قطار ۾ شامل ٿي وڃي ٿو. اڄوڪيون ڌرتيءَ تي هلندڙ سموريون جدوجهدون ظالمن ۽ مظلومن، ڦورن ۽ ڦريلن، ڌاڙيلن ۽ ڀاڳين، حاڪمن ۽ محڪومن، گبر سيٺين ۽ پورهيتن، زميندارن ۽ هارين، آقائن ۽ غلامن —— مٿين طبقن ۽ هيٺين طبقن، سامراجين ۽ ديس يارن، ڏاڍ مڙسن (ڊڪٽيٽرن) ۽ عوام دوستن، پراڻڪن (رجعت پرستن) ۽ واڌارڪن (ترقي پسندن)، ڪ]ـڄاڻن (جاهلن) ۽ سـ]ـڄاڻن، خيال يارن ۽ مادي يارن جي وچ ۾ جدوجهدون آهن. هڪڙا ماڻهو

جيڪي ظلم، ڏاڍ، ڦرلٽ ۽ فتني بازي صحيح سمجهن ٿا اهي ظالمن، ڦورن، گبر سيٺين، زميندارن، آقائن —— مٿين طبقن، سامراجين، ڏاڍ مڙسن، ڪڄاٽن، پراٽڪن ۽ خيال يارن جو پاسو وٺي انهن سان ظلم ۽ ڦرلٽ ۾ هٿ ونڊائن ٿا، ته ٻيا لکين ڪروڙين ماڻهو جيڪي ظلم، ڦرلٽ ۽ ڏاڍ مڙسيءَ کان نفرت ڪن ٿا اهي مظلومن، ڦريلن، محڪومن، پورهيتن، هارين، غلامن —— هيٺين طبقن، ديس يارن، عوام دوستن، واڏارڪن، سڄاڻن ۽ مادي يارن کي صحيح سمجهن ٿا ۽ انهن جي پاسي بيهي ظلم، ڏاڍ ۽ ڦرلٽ کان ڇوٽڪاري واري جدوجهد ۾ شامل ٿين ٿا. توهين ڪنهن جي پاسي —— ظالم جي پاسي يا مظلوم جي پاسي، ۽ ڦوروءَ جي پاسي يا ڦريل جي پاسي، غلام بنائيندڙ جي پاسي يا ڇوٽڪارو ڏياريندڙ جي پاسي، ڪوڙ جي پاسي يا سچ جي پاسي؟

هر ماڻهوءَ جي سوچ، سُڌ، ڄاڻ، سڄاڻ، سڃاڻ، وهم، ويساهه، عقيدا، ايمان، ريتون رسمون، جذبا، جوش، امنگون، اميدون، ارادا — سمجهه — ايئن هوري هوري، ڏاڪي به ڏاڪي، اکر اکر ۽ لفظ لفظ ٿي جڙي ٿي ۽ پوءِ ڏينهون ڏينهن ويران وڌ وکون وجهندي، ٻرانگهون ٻريندي، ڇال ڏيندي وڌندي، ويجهندي، تبديل ٿيندي، سينگاربي، سنورجندي ۽ سڌرندي رهي ٿي.

باب ٻيو

ماڻهوءَ راڄ ڪيئن ٿيو
۽ ان ۾ سمجهه ڪيئن وڌي؟

ماڻهوءَ راڄ (ڀائپي، سنگت) جڏهن اجا نه ٿيو هو تڏهن ماڻهو به ماڻهو نه هو. چوپايو هو. ڀولي ٻُوٿيو —— مٿو ننڍو (دماغ ننڍو)، نراڙ لهوارو (اکين وٽ مٿاهون ۽ چوٽ تي لهوارو)، ڳلن جون هڏيون اڀ ا]ڀريل، نڪ ڦتل ۽ ٻينو ڪاڏي ماريل، ڇيلهه ڪبي، هٿن جون آڱريون اڻ گهڙيل، ڪيڪڙات ڪندو هڪ وڻ کان ٻي وڻ ڏانهن نينگ ٽپا ڏيندو هڪ ٽاريءَ کان ٻي ٽاريءَ تي لڏي لمندو جهولندو ويندو. وڻن ۾ سندس گهر (آکيرو) ۽ وڻ تي ئي رهڻ ۽ جياپو. گل، ميوا، مکڙيون، نرم ٽاريون، مٿيون پاڙون، پکين ۽ ٻين ساهوارن جا آنا ۽ جيت جڻيا سندس کاڄ هئا.

– ۽ ظاهر آهي ته جڏهن ماڻهو، ماڻهو ئي نه هو ته انهيءَ وٽ ماڻهوءَ سمجهه وري ڪٿي هوندي!

ڀولا، باندر ۽ ممڙا (گوريلا) سندس سوٽاٽا هئا، پر فطري طرح ماڻهو ٿيندڙ ساهوارو اوسر (ارتقا) جي اتاهين ڏاڪي تي هو. هن جا به شڪاري، ماري، ويري يا دشمن هئا. جيئري رهڻ لاءِ ڪيس پنهنجو بچاءُ به ڪرڻو پوندو هو ته کاڌو پيٽو به پوندو هو. ٽولن (ڌڻن) جي صورت ۾ ڌرتيءَ جي ديرن تي ڌار ڌار ڏينهن تي (هڪ ٻي جي ويجهو هڪ ٻي کان پري) کائيندو پيئندو گهمندو ۽ رهندو هو. هن کي پنهنجن ٻين هم جنسن کان ۽ جيڪي ڪيس جوکو نه رسائن، انهن ساهوارن کان ڪو به ڀؤ ڀولو نه هو پر زهريلا جيت جڻيا ۽ وحشي درندا سندس لاءِ جوکائتا هئا.

فطرت جو پاڻ مرادو تيار ٿيل مال کائيندو هو. هن جو پنهنجن هم جنسن سان ”رت جو ناتو“ (مائٽي) ايئن ئي هو جيئن ڪن ٻه ٻين ڪرنگهي وارن ۽/يا ٿڃ-پيئاڪ ساهوارن ۾ موجود آهي يعني ٻار جيستائين پاڻ پرو نه ٿو ٿئي تيستائين پنهنجن وڏن جو ڳيجهو هجي. جيڪو ٻه ساهوارو اوسر جي جيترو اتاهين ڏاڪي تي آهي اوترو ئي وڌيڪ وقت تائين ان جو اولاد پنهنجن وڏن جو ڳيجهو هجي ٿو. جڏهن ماڻهو پاڻ پرو (پاڻُ پالي سگهڻ لائق) ٿيو پئي تڏهن هن ڏڻ ۾ گڏ رهندي ٻه پنهنجي منهن پنهنجي حياتي گذارڻ شروع پئي ڪئي. ڏڻ ۾ رهڻ جو حقيقي ڪارڻ جنسي لڳ لاڳاپو هو. اڄوڪي ماڻهوءَ جيان هن ۾ ”رت جي رشتي“ (مائٽيءَ) جي سڃاڻپ مرڻ گهڙيءَ تائين رهندڙ ڪا نه هئي ـــــ هاڻي وارو ماڻهو سمجهه پريو آهي ۽ سماج (راڄ) ناهي رهي ٿو.

فطري حالتن جي ڦيري ـــــ بدلجندڙ ماحول، گم ٿيندڙ وڏن وڻن، کٽندڙ ميون ۽ ٻاڄين (پاڙن ۽ گاهن) ۽ کائجي سگهجندڙ جيتامڙن ماڻهوءَ کي لاچار ڪيو ته هو پنهنجي کاڌي خوراڪ هٿ ڪرڻ لاءِ اڃا وڌيڪ پاڻ پتوڙي. شڪار کي مارڻ، پاڙن کي کوٽڻ ۽ ويريءَ کي پڄائڻ لاءِ هن ڳوڙهو (پٿر) ۽ ڇهنبدار ڪاٺي (لٺ) واپرائي. پٿر ۽ لٺ هٿ ڪرڻ سندس پهرين پيداواري (اپائتي) سرگرمي هئي. انهن جي مدد سان ماڻهو ٻين جانورن جيان رڳو ”فطرت جو رانديڪو“ نه رهيو پر هو فطرت مان ڪجهه وڌيڪ هٿ ڪري سگهيو. ٻيا ساهوارا رڳو ”فطرت جو رانديڪو“ ٿي رهيا ۽ اهي رڳو فطري ماحول موجب بدلجي سگهيا ۽ جيڪي فطرت موجب بدلجي نه سگهيا اهي فنا ٿي ويا ـــــ ساهوارن جون سوين جنسون هن ڌرتيءَ تان ختم ٿي ويون. ماڻهو ڪجهه ته فطرت موجب بدليو پر ڪجهه هن فطرت کي به بدلايو. هاڻي هن پنهنجي بامقصد پورهيي وسيلي به گهڻو ڪجهه هٿ پئي ڪيو ۽ نسبتاً وڌيڪ وقت بدلجندڙ ماحول باوجود هڪ هنڌ رهي پئي سگهيو.

ٻيو هر ساهوارو رڳو پنهنجن فطري ”جيئرن اوزارن“ وسيلي پنهنجو ڪاج هٿ ڪري ٿو ـــــ ڪاٺ ڪٽو پنهنجي سخت چهنب ۽ سنهي ڊگهي ڄڀ وسيلي وڻن جا چوڏا ٽُڪي انهن ۾ اندر رهندڙ جيتن جا آنا چٽي سگهي ٿو. شينهن پنهنجن سگهارن چنبن ۽ خونخوار ڏندن وسيلي پنهنجي شڪار کي چيري ڦاڙي کائي ٿو وغيره ـــــ پر ماڻهو رڳو پنهنجن ”جيئرن اوزارن“ جي سهاري جيئرو ڪو نه ٿو رهي پر ان سان گڏوگڏ هن ”جيئرن اوزارن“ بدران بي جان اوزار ناهي ورتا، جن نه رڳو سندس کاڌ خوراڪ ۾ سهولت پئي ڪئي پر دشمن کان بچاءَ لاءِ به ڪم پئي

آيا. پيداوار (اپت) ڪندڙ اوزارن جي اپت ئي ڪيس ماحول جي محتاجيءَ کان ڪڍي ٻاهر ڪيو هو هاڻي ”فطرت جو رانديڪو“، ”فطرت جو قيدي“ نه رهيو پر هن فطرت کي بدلائڻ شروع ڪيو.

هزارين سالن جي تجربي ڪيس سيکاريو ته ٻي ڍنگي پٿر جي پيٽ ۾ ڇهنبدار پٿر وڌيڪ ڪارائتو هو ـــــ ان شڪار کي گهائي هڪدم ڪيرائي پئي وڌو. شڪار هاڻي ڪجهه وڌيڪ سولو ٿي پيو. پوءِ ڊگهو ڇهنبدار پٿر نهيو. ڊگهو سنهو ڇهنبدار پٿر (پٿر جي ڪاتي) نهيو. اهو اڃا سڌريو (خنجر نهيو). ڪاتيءَ جي مٿان ڳنڍجي نيزو ۽ ڀالو ٿيو. ڪات نهيو. ڪهاڙو نهيو ـــــ ويو شڪليون بدلائيندو ۽ نوان نوان اوزار هٿ ڪندو. پيداواري اوزار هڪ اهڙو پٿر، ڪاٺ، ٽامو، ڪنجهو يا لوهه آهي جنهن کي ماڻهوءَ پورهيي هڪ مخصوص ڪارج عطا ڪيو آهي، جنهن ۾ ماڻهوءَ جو جيئرو پورهيو (پورهيي جي سگهه) لڪل آهي.

ماڻهو ۽ ماڻهوءَ جا اوزار اها سگهه بڻجي پيا جيڪي اپت (پيداوار) ڪري سگهن. انهن کي اڄ ڪلهه سماجڪ ڏنيري سائنس جي ٻوليءَ ۾ پيداواري قوت يا اپتائتي سگهه سڏجي ٿو.

ماڻهوءَ کي انهن ٽاڪن جي وڌيڪ گهرج هئي جتي سندس کاڌو پيتو ججهو هجي. جنهن هنڌ سندس کاڌو پيتو گاهه ميوو، جيت جناور ججهو هو اهو ئي سندس دل گهريو پيداواري ٽاڪ هو ۽ ماڻهو اتي ٽڪي ٿي پيو. ماڻهو هاڻي وڻن جو ڳيجهو/محتاج نه رهيو. ٻيلائن، جهنگلي جبلن جون غارون سندس بهترين پناهگاهه هيون. هاڻي هو پنهنجي دشمن کان بچاءُ پنهنجن اوزارن (هٿيارن) وسيلي ڪري سگهيو پئي. پٿر ۽ ڪاٺين جي ٻيج گهڙ دوران هن کي اها به سڌ پئجي چڪي هئي ته ڪي ڪاٺيون (بانس، ٻيد وغيره) ۽ ڪي پٿر (چقمق) وغيره پاڻ ۾ رهڙجندي باهه پيدا ڪن ٿا. ماڻهوءَ باهه جو هنر هٿ ڪري ورتو. باهه ڏاڍي زبردست ۽ ڪارائتي شيءِ هئي. باهه کان دشمن ڀڄي پئي ويو ۽ کاڌو پُڄِي سگهجيو پئي، جيڪو وڌيڪ لذيذ، لست پريو هو.

گڏجي رهندي، شڪار ۽ کاڌو هٿ ڪندي، اوزار ٺاهيندي، اپائيندي، ونڊي ورڇي کائيندي ۽ گڏجي بچاءُ ڪندي ماڻهو نئين نموني جي ناتن جي لڙيءَ ۾ پوئجي ويو. اهي ناتا ”رت جا رشتا“ نه هئا، اهي ناتا جنسي ناتا نه هئا پر اهي ناتا، لاڳاپا يا ٻنڌڻ هئا جيڪي اپت جو عمل، بامقصد سرگرمي، پورهيو ڪندي ٺهيا هئا. انهن ناتن کي سماجڪ ڏنيري سائنس جي ٻوليءَ ۾ پيداواري رشتا يا اپتائتا ناتا

چئجي ٿو. پيداواري قوتون پيداواري لاڳاپن ۾ ڳنڍجي ويون ـــــ ماڻهو ماڻهوءَ جو سهارو، ماڻهو ماڻهوءَ جي گهرج. ماڻهو ماڻهوءَ جو بچاءُ، ماڻهو ماڻهوءَ جو ساٿي هو، ساٿي هو، سنگتي هو، راڄ ڀاءُ هو ـــــ راڄ (سماج، ڀائپي، سنگت، ساٿ) ٿيو.

ماڻهو پيداوار ڪري ٿو تنهنڪري سندس راڄ ٿيو. ماڻهوءَ کان سواءِ ٻيو ڪنهن به ساهواري جو راڄ ڪونهي، اهي وقتي، فطري گهرجن سبب هڪ ٻي جي ويجهو رهن ٿا، پر اهو راڄ ناهي، سماج ناهي، پائدار ناهي، جٽادار ناهي.

هڪ ٻي جي ويجهو رهندي، گڏجي جيئندي، کائيندي، پيئندي، پيداوار ۾ بچاءُ ڪندي ۾ سکيل نئين هنر کي پنهنجن پوين، اولاد، نئين نسل (جنريشن) ڏانهن تبديل ڪندي، ماڻهوءَ جي اشد گهرج ٿي پئي ته هو هڪ ٻولي ايجاد ڪري. ٻوليءَ جو پهريون روپ هو اشارو، سانگ، حقيقت جو نقل.

هر واڪو (آواز، گوڙ) ڪري سگهندڙ ساهوارو خاص طرح لڱ وقت، دشمن کان بچاءَ وقت، اڏامڻ يا گهمڻ وقت، کائڻ پيئڻ يا چوڳي وقت ڪو نه ڪو مخصوص واڪو ڪري ٿو. ماڻهو جڏهن ماڻهو نه هو، راڄ ۾ نه رهندو هو، اپت نه ڪندو هو، تڏهن هو به ايئن ڪي نه ڪي واڪا ڪندو هو. هر ساهواري جي واڪن ۾ مخصوص سڏ آهي پر پوءِ به اهو ٻن چئن واڪن تائين ڪٽي پوي ٿو. دشمن کان بچاءَ جو واڪو (في الحال مثال طور ڳبرين جو ٽيڪو يا جهرڪين جي جهر جهر ياد ڪيو)، لڱ لاءِ واڪو (ڳئون، مينهن، رڍ، ٻڪري، ڏاچي جي وهر جو واڪو ڏراڙ سڄاڻي سگهندو، جهرڪيءَ جو واڪو، ڏيڏر جو واڪو وغيره)، ڪاڏي لاءِ واڪو... ۽ ڪي ٻيا ٿورڙا.

ماڻهو به اهڙا ئي پنهنجا مخصوص واڪا ڪندو هو ـــــ سندس واڪو گهگهو، ڳَبَهَ، پريو هو. جڏهن ماڻهو ماڻهو ٿيڻ شروع ٿيو، هٿيار ٺاهيائين، پيداوار ڪيائين، راڄ وارو ٿيو، تڏهن هن جي اڻتر گهرج هئي ته هو هاڻي وري ڪي ٻيا مخصوص واڪا به ڪري. نئين قسم جو واڪو ڪرڻ لاءِ نڙيءَ ۾ ڦيرڦار جي گهرج هئي ۽ اها ڦيرڦار گهڙين يا ڏينهن ۾ ته ڪا نه ٿي سگهي پئي. تيستائين ڇا ڪري؟ ڪيئن سڏ ڪري؟ شڪار جو يا دشمن جو ڪيئن اظهار ڪري؟ دشمن جي ڪيڏ پوڻ لاءِ ڇا چوي؟ هٿيار ڪٺي مڙڻ لاءِ ڇا چوي؟ ڊوڙڻ، لِڪڻ، ڇِپ، هٽڻ، وڪڙ ڪري ونڻ، گوهي ڏيڻ، ٻڪين پوڻ وغيره لاءِ ڇا چوي؟ پٿر گهڙڻَ، هٿيار ٺاهڻ، سنڀالي رکڻ، وقت سر ڪٺي اچڻ، ڪنهن ٻي کي ڏيڻ وغيره لاءِ ڇا چوي ۽ ڪيئن چوي؟

ان جو ممڪن طريقو بس اهو ئي هو ته سڏ لاءِ واڪو ۽ ڪم لاءِ اشارو ڪري.

اشارن جي پنهنجي هڪ مخصوص ٻولي ٿيندي آهي. اڄ به اسين ڪيترن ئي ڪمن لاءِ رڳو اشارو ڪم آڻيندا آهيون ـــــ هيڏي آءُ، هوڏي وڃ، ويهي رهه، اٿي بيهه، ڊوڙ پاءِ، وارو (تڪڙ، جلدي) ڪر، سمهي پئه، لِڪُ، اکيون ٻوٽ، وات کول، پاڻي پيءُ، کاءُ، وڙهه ۽ ٻيا گهڻا اشارا. ڪا شيءِ چکي وات چٻو ڪرڻ جو مطلب ڪِني، کساري شيءِ، چٽڪو ڪرڻ جو مطلب کَٽي شيءِ، ڪنڌ ڏوٽي مرڪڻ جو مطلب مٺي شيءِ هوندو آهي، ڪا شيءِ سنگهي نڪ گهنجائڻ جو مطلب ڏپ ۽ وڏو ساهه پري مرڪڻ جو مطلب سڳنڌ آهي، اکين جي ٻوليءَ کان هر هڪ مڙئي ڪجهه نه ڪجهه واقف آهي ـــــ پيار ڀريون اکيون، سڏيندڙ اکيون، سِڪايل اکيون، ڇڻڪ شربت پيئاريندڙ اکيون، سُڏڪندڙ اکيون، ڏکايل اکيون، وياڪل اکيون، اجهاڻل اکيون، ڪاوڙيل اکيون، ڏِڪاريندڙ اکيون، زهريليون اکيون، وڍيندڙ اکيون، سرد اکيون، ٻرندڙ اکيون، ننڊاکڙيون اکيون، ناز ڀريون اکيون، مڳيءَ ڀريون اکيون، بي پرواهه اکيون، تڪيندڙ اکيون، تکيون اکيون، چيندڙ اکيون، چتائيندڙ اکيون، للڪاريندڙ اکيون، سوپاريون اکيون، ٿهڪندڙ اکيون، روشن اکيون، ڪوماڻل اکيون، ڪيني ڀريل اکيون، اوجاڳيل اکيون:

ڪٽي نيڻ خمار مان، جان ڪيائون ناز نظر،
سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر،
تارا کَٽيون تائب ٿيا، ڏيکيندي دلبر،
جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.

اکين، آڱرين، هٿن، پيرن، منهن مهاندي ۽ انگن ۽ بدن جي چرپر سان سوين اشارا ۽ سانگ ڪري سگهجن ٿا. ڪانءَ جي ڪان ڪان، جهرڪيءَ جي جهر جهر، ڏيڏر جي ڏاڪڙي (ٽاڪڙي)، مينهن، ڳئونءَ جي رنڀ، ٻڪريءَ جي ٻيڪاٽ، گهوڙي جي هڻڪار، شينهن جي گجگوڙ مطلب ته هر واڪو ڪندڙ ساهواري جي واڪي جو نقل، قدرتي لقائن بابت اشارا ـــــ اوندهه، سوجهرو، آنڌاري، جهڙ، مينهن وغيره:

گهنن گهنن گهن گهن گهن، چنن چنن چن چن چن،
وَسو وَسو اي ڪارا بادل، وَسو وَسو ورسايو جَل ٿل.

پر ماڻهو پنهنجا سڀ خيال، سڀ سوچون اشارن وسيلي ظاهر ڪري نه ٿو سگهي.

جيتري وڌيڪ اپت ٿي، جيترو وڌيڪ نئون اوزار ٺهيو، جيترو وڌيڪ شڪار

مليو، جيتري گهڻي خوشي ٿي، جيترو گهڻو گهمڻ ڦرڻ ٿيو، جيترو وڌيڪ اُچو راڄ ٺهيو، اوترو وڌيڪ مختلف اشارن ۽ واڪن جي گهرج پئي. انهيءَ گهرج نڙيءَ جي چرپر ۽ بناوت ۾ فرق آندو ۽ نيٺ ان اهي واڪا ڪڍيا جن کي اڄ لفظ چئون ٿا ـــــ ۽ لفظَ ملي ٻولي ٺاهيندا آهن. لفظن کان سواءِ ڪا بہ ٻولي ڪانهي.

راڄ جي وڌڻ، تجربيڪارن، سگهڙن، سياڻن ۽ ڏاهن پنهنجو تجربو سگهڙائپ، سياڻپ ۽ ڏاهپ اشارن ۽ واڪن (آوازن، لفظن) وسيلي پنهنجي نئين پود ڏانهن تبديل پئي ڪئي ۽ اهو عمل اڄ ڏينهن تائين جاري آهي. اڄوڪو ڪو بہ ماڻهو اشارن ۽ واڪن کان سواءِ ڪا بہ ٻولي، هنر، فن، علم سکي نہ ٿو سگهي ۽ ٻوليءَ کان سواءِ ڪو بہ علم، ادب، شاعري، هنر يا فن ڪونهي. ٻولي راڄ (سماج) کان ٻاهر نهي نہ ٿي سگهي ۽ راڄ پيداواري رشتن کان سواءِ نهي نہ ٿو سگهي ۽ پيداواري رشتا وري پيداواري قوتن کان سواءِ ٿي نہ ٿا سگهن ـــــ ۽ پيداواري قوتون آهن پورهيو ڪندڙ ماڻهو ۽ اهي اوزار (هٿيار)، جن ۾ پورهيو لڪل آهي. ماڻهوءَ کي ماڻهو ٿيڻ ۾، راڄ جوڙڻ ۾ ۽ ٻولي ٺاهڻ ۾ پنج لک سالن کان بہ وڌيڪ وقت لڳي ويو.

باب ٽيون

چا ٻوليءَ کان سواءِ ڪا بہ سوچ، ڪا سمجھ ٿي سگهي ٿي؟

ٻولي، ٻول، ڳالهائڻ، ڳالهہ، واڪو يا آواز نہ هجي ها تہ ماڻهو چا هجي ها؟ عالم، اديب، شاعر، فلاسافر، فنڪار، سياڻو سياستدان، سائنسدان، انجنير، ڊاڪٽر، هنرمند تہ ٺهيو پر چا هو ماڻهو چئجي/سڏجي سگهي ها ـــــ ٻوليءَ کان سواءِ ڪيئن سڏجي يا چئجي ها؟

اچو تہ هڪ سوال ڪڍون.

اسين ڪيئن چئون تہ ڪو ماڻهو هڪ وڏو فلاسافر، مفڪر، اديب، دانشور، شاعر، ڏاهو سياڻو يا سائنسدان آهي؟ سمجھو تہ هڪ ماڻهو هڪ وڏي گهر ۾ رهي ٿو. سندس گهر ۾ سوين هزارين قسمن جا ڪتاب رکيا آهن پر هو ماٺ آهي، ڳالهائي نہ ٿو، هن لکيو ناهي ـــــ چا پوءِ بہ چئي سگهنداسون تہ هو وڏو عالم آهي؟ جڏهن ماڻهوءَ کي اها سُڌ ئي ڪانهي تہ هن جا خيال ڪهڙا آهن، سندس سوچ ڪيئن آهي، هو دنيا، فطرت، ڪائنات بابت چا ٿو سوچي، هن جو نڪتي نظر ڪهڙو آهي، سچ ۽ ڪوڙ بابت سندس نظريو ڪهڙو آهي، ڪهڙو فلسفو چو، ڪيئن ڪيس پسند آهي، هو ڪهڙي سوچ رکي حياتي گذاري ٿو وغيره، تہ پوءِ نيٺ ماڻهو اهو چو سوچين تہ هو ڪو سياڻو سيبتو پڙهيل ڪڙهيل، سمجھ رکندڙ ماڻهو آهي؟ ڪيئن سمجهون تہ هن اهي ڪتاب پڙهيا، سمجهيا، ڄاتا، سڃاتا، پروڙيا ۽ پڙهيا آهن؟ ڪيئن سمجهجي تہ هن ڪجھ پرکيو ۽ کوجيو آهي، هن بہ ڪو علم پِرايو

آهي؟

ڪنهن بہ خيال، تصور، سوچ، سمجهہ جي خبر تڏهن پوي ٿي جڏهن ان کي ظاهر ڪيو وڃي ۽ ظاهر رڳو ٻوليءَ ۾ ئي ڪري سگهجي ٿو.

ماڻهوءَ راڄ کان اڳ ڪا بہ ٻولي ڪا نہ هئي. پورهيو ڪرڻ، پيداواري عمل ۾ گِهڙڻ، بامقصد سرگرمي ڪرڻ سبب ماڻهو پيداواري ناتن ۾ ڳنڍجي ويو ۽ سماج ٺهي پيو. ڳالهائڻ، ٻوليءَ پهريائين ماڻهوءَ راڄ ۾ پيداواري عمل دوران جنم ورتو. ماڻهن پنهنجي بقا ۽ بچاءَ جي ويڙهہ وڙهندي، جدوجهد ڪندي پنهنجن بنيادي گهرجن جي پُورائي لاءِ گڏجي ڪم ڪندي اٽڪر گهرج محسوس ڪئي تہ اهي هڪ ٻي کي ڪجهہ چون. ماڻهوءَ جهڙي ساهواري جي اَڻ گهڙيل، اڻ اسريل نڙيءَ هوري هوري پاڻ کي تبديل ڪيو ۽ ڳالهائڻ جي عضون هڪ کان پوءِ ٻيو گهگهو منجهڙيل ٻول ڪيڻ شروع ڪيو. هوري هوري، سادن سودن، منجهڙيل ۽ گهگهن واڪن مان بامقصد، بامعنيٰ، مفهوم رکندڙ واڪا وجود ۾ آيا ۽ اوسر ۽ واڌاري جون منزلون طيءِ ڪندي، وڌندي، ويجهندي، نوان نوان نرم ۽ نازڪ ٻول پنهنجي جهوليءَ ۾ سوئيندي ۽ مالها ۾ پوئيندي، لطيف ۽ سهڻن احساسن ۽ وڌيل، ڳتيل، سانديل جذبن ۽ نون نون لقائن، نين نين شين کي نوان نوان نالا ڏيندي اڄي اڄوڪي ماڳ تي پهتي آهي. معنيٰ ۽ مقصد پري ٻولي ايئن اسري، وڌي ۽ ويجهي. ٻولي هڪ ٻي سان لهہ وچڙ ۾ اچڻ، سکڻ ۽ سيکارڻ لاءِ، ڳانڍاپي ۾ رهڻ لاءِ، هڪ ٻي جو ساٿ وٺڻ لاءِ، هڪ ٻي جي واهر ڪرڻ لاءِ خيالن، سوچن، سَڌن، جذبن يا امنگن جي مٽاسٽا جو وسيلو آهي. خيال، سوچون، سڌون، جذبا ٻوليءَ (آواز، واڪي) کان سواءِ ظاهر نہ ٿا ڪري سگهجن ـــــ ٻولي ذهني احساسن جو اهو ”خول“، ”ڍڪڻ“ آهي جيڪو مادي (آواز واڪ) جو ٺهيل آهي.

ڪو بہ خيال رڳو تڏهن حقيقي نموني ظاهر ٿئي ٿو جڏهن اهو لفظن، واڪ، ٻوليءَ جو روپ وٺي ٿو. جيستائين خيال ماڻهوءَ جي ذهن ۾ آهي تيستائين اهو ”مردو“، ”مئل“، ”بي جان“ آهي چو تہ اهو ٻين ماڻهن کي ملي نہ ٿو سگهي، ڪو بہ ماڻهو ان جو ڪاٿو نہ ٿو ڪري سگهي، ان جي معنيٰ، مفهوم ۽ مقصد سمجهي نہ ٿو سگهي. خيال حقيقت تڏهن بنجي ٿو جڏهن اهو ظاهر ڪيو وڃي ۽ ظاهر ڪرڻ جو رڳو هڪ رستو آهي يعني ٻولي، ڳالهہ ٻول. سوچ پنهنجي مادي ”خول“ کان سواءِ ڪڏهن بہ ٺهي نہ ٿي سگهي، ويندي تڏهن بہ اسان کي لفظن جي ضرورت پوي ٿي جڏهن اسين بي شڪ آواز سان نہ ٿا ڳالهايون پر رڳو پنهنجو پاڻ سوچيون ٿا. ٻوليءَ

کان سواءِ اسان سوچي بہ نہ ٿا سگهون. ڪو بہ ماڻهو جڏهن بہ، جتي بہ، ڪجهہ بہ سوچيندو اهو ڪنهن نہ ڪنهن ٻوليءَ ۾ ئي سوچيندو. سماجَ سمجَهہ کي جنم ڏنو، سمجَهہ ٻوليءَ وسيلي ٺهي ۽ ٻوليءَ وسيلي ئي ظاهر ٿئي ٿي. ٻوليءَ جي مهرباني، جو نہ رڳو اسان جي سوچ ٺهي ٿي پر اها ٻين ماڻهن ڏانهن تبديل بہ ڪري سگهجي ٿي. ٻي پاسي وري لکيل ٻوليءَ جي مدد سان اسان جي سوچ سماج جي ڪنڌ ڪڙڇ تائين پکڙجي ٿي پر هڪ پود کان ٻي پود ڏانهن تبديل بہ ٿئي ٿي. اهو ممڪن ئي ڪونهي تہ ڪو بہ خيال، ڪا بہ سوچ ٻوليءَ کان سواءِ ڪنهن ٻي نموني ظاهر ڪري سگهجي.

هن سڄي ڳالهہ ٻول مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ پنهنجي ابتدا کان انتها تائين، ٻالپڻي کان وٺي اوج تائين ماڻهوءَ سمجهہ، لفظن، ٻولن، ٻوليءَ جي بنياد تي ٺهي ٿي. ڇا اهو ممڪن آهي تہ سوچ کي ٻوليءَ کان ڌار ڪري سگهجي؟ نہ، سوچ کي ٻوليءَ کان ڌار ڪري سگهڻ ممڪن ڪونهي. ٻوليءَ ۽ سوچ جي وچ ۾ هڪ اٽٽ ايڪو هيڪڙائي آهي. ان ڪري ئي اسين چئون ٿا تہ سوچ رڳو ماڻهوءَ جي خاصيت آهي، ٻي ڪنهن بہ ساهواري ۾ سوچ، سمجَهہ، ذهن ڪونهي، ٻي ڪنهن بہ ساهواري وٽ ڪا بہ ٻولي ڪانهي، ٻي ڪنهن بہ ساهواري وٽ سماج ڪونهي، ٻيو ڪو بہ ساهوارو پيداوار ڪري نہ ٿو سگهي. لاڳيتي پورهيي ۽ پورهيي جي سکيا ئي منجهڙيل گهگهي آواز کي اوسر، واڌ ڏني، ٺيڪ ڪيو ۽ ماڻهوءَ جهڙي ماڻهوءَ جي دماغ کي هوري هوري وڌائي حقيقي ماڻهوءَ جو ڳتيل دماغ ٺاهيو. سنجهہ، پري، ڏاهي، سياڻي، سلڇڻي ماڻهوءَ جو دماغ ٻي سمجهہ، جاهل، اياڻي، ڪلڇڻي ماڻهوءَ جي دماغ کان وڌيڪ وڌو ۽ وڌيڪ ڳتيل ٿيندو آهي.

باب چوٿون

سمجهه وسيلي ماڻهو ڇا ٿو ڪري؟

جڏهن ماڻهوءَ پهريون پٿر پنهنجي مهٽ ۾ پهريون ڏنڊو پنهنجي ٻانهن ٿاهيو، تڏهن حقيقت ۾ هو اها پهرين وک وجهي چڪو جيڪا فطرت جي قيد کي ٽوڙي ڇڏي. ”فطرت جو رانديڪو“ هئڻ خلاف اهو سندس پهريون جتن هو. هيءُ ڪو سوچيل سمجهيل عمل نه هو پر جبلي عمل جو ورجاءُ هو. هر هر ورجاءُ هو جنهن ڪجهه نوان نتيجا ۽ نوان سک پئي ڏنا. ٻيو هر ساهوارو اڄ تائين فطرت جو ٻاندي، قيدي آهي، اهو ڏسي نه سگهڻ جهڙن ڪنداوَن پڃرن ۾ بند آهي: بي وس، لاچار ۽ هيڻو ـــــ ڪي رڳو ونڻ جي مٿين حصي جا قيدي آهن ته ڪي هيٺين حصي جا، ڪي ٻرڙن جا ته ڪي ڏرن جا، ڪي پاڻيءَ جا ته ڪي گپ جا، ڪي سمنڊ جي تري جا ته ڪي سمنڊ جي مٿاڇري جا، ڪي جبلن جا ته ڪي ڪاڇي جا، ڪي ٿرن جا ته ڪي برن جا، ڪي ٿڌن علائقن جا ته ڪي ڪوسن علائقن جا، ڪي خشڪ علائقن جا ته ڪي گهميل علائقن جا، وغيره ـــــ پر ماڻهو اڃوڪو ماڻهو فطرت جي انهيءَ اڻ ڏٺي قيد، لوڙهي کي ٽوڙي چڪو آهي. ماڻهوءَ اهو ڪم سوين، هزارين، لکين ڀيرا ڪيو. هر هر ورجايو ڏٺو جاچيو پرکيو پرجهيو ۽ پِرايو. ماڻهو پهرين نرالي واڪي، ٻول جو پايو وجهي چڪو ـــــ هي اهو ٻول هو جيڪو ڪو ڪارنامو ڪرڻ کان پوءِ بي اختيار نڙيءَ مان نڪري ويندو آهي ـــــ هيءُ واڪو دشمن کان ڇوٽڪارا ڇڏائي سبب رڙ نه هو. هيءَ اها هيج به نه هئي جيڪا شڪار هٿ اچڻ سبب

ظاهر ٿي پوندي هئي. ماڻهوءَ پنهنجي دماغ جي جبلي سمنڊ ۾ سمجهه جي ڇهرين ڇهڻي اڇلائي وڌي. ماڻهو جي مٺ ۽ ٻانهن اڳوٺي ڪان سوٽي سگهاري ٿي پئي.

”ٻي ساهه مٺ“ (پٿر) ۽ ”ٻي ساهه ٻانهن“ (ڏنڊو) جڏهن گهڙڻ شروع ڪيائين، تڏهن هن اها ڇهرين تبديلي آندي جيڪا اڳ فطرت ۾ موجود نه هئي. فطرت ۾ اڳ چرپر جو عمل موجود هو (چرپر معنيٰ تبديلي، ڪا شيءِ ڪو لقاءُ جتي جنهن حالت ۾ اڳ موجود هجي اتي ساڳيءَ حالت ۾ نه رهي). هوا جون لهرون، سمنڊ جون ڇوليون، ٻوڏون ۽ طوفان، وڻن جون جهمريون، پکين جي اڏام، مڇين جي تار، جيت جڻين ۽ ٻين جانورن جا سير سپاٽا، زلزلا ۽ باهه اوڳاڇيندڙ جبلن جو ٽٽو ريج (لاوا) وغيره سڀ موجود هئا. سڀ تبديليون هيون، پر هيءَ نرالي تبديلي هئي. اهڙي تبديلي اڳ ڪڏهن به نه ٿي هئي. ڪنهن ساهواري ڪنهن شيءِ جو منهن مهاندو ۽ ڪارج بدلائي ان کي ٻي شيءِ بڻايو هجي ۽ ٻيو ڪارج ڏنو هجي، ايئن اڳ ڪڏهن به نه ٿيو هو. هيءُ ڪو جبلي، موروثي عمل نه هو پر سمجهيل عمل هو. پٿر کي پٿر سان ڏک هڻي، پٿر کي پٿر تي زور سان اڇلائي، هن ان کي ڇهنبدار ۽ تکو ڻاهڻ جي نيت ٻڌي هئي. پر هو ايئن ڪري اجا به ٻيو اڻ ڄاتل ڪارنامو سر انجام ڏئي رهيو هو پٿر جي رڳڙ، رهڙ چڻنگون — **باهه** — پيدا پئي ڪئي ۽ نيٺ سوين سالن ڪان پوءِ ماڻهوءَ باهه کي قابو جهلي ورتو. باهه کي لاڳيتو ٻرندو رکندو هو يا وري وقت سر به خاص پٿر يا خاص ڪاٺيون هڪ ٻي سان رهڙي پيدا ڪري وٺندو هو.

ماڻهوءَ وٽ باهه هن جو وڏو آٿت، وڏو هٿيار ۽ وڏو بچاءُ هئي. جبلن جي غارن ۾ ۽ کليل ميدانن ۾ باهه دشمن کي ويجهو اچڻ نه پئي ڏنو سيءَ، پاري ڪان پناهه ٿي ڏني ۽ گوشت پُچي ان کي ڏاڍو لذيذ ۽ نرم پئي بڻايو. ان ئي باهه ۾ ڪچيون سرون پڪيون ٿيون، ڪچا ٿانوَ نڪر ٿيا، ٽامو پگهريو، قلعِي ۽ جست رجيو، ڪنجهو ٺهيو سوين سانچا، قالب تيار ٿيا ۽ انهن وسيلي سوين هزار مختلف ٿانوَ اوزار ۽ هٿيار ٺهيا. اڄ شايد ئي ڪو ڪارخانو صنعت هجي جنهن جو ”روح“ باهه نه هجي. ڌرتيءَ تي ڪو به ٻيو ساهوارو ڪونهي جيڪو باهه ڪتب آڻيندو هجي.

شڪار ڪيل وڏا جانور يا جهوپڙن ناهڻ لاءِ ٻُنڊ ڳِهليندي جڏهن اهي ترڪٽي جاءِ تي پئي آيا يا انهن جي هيٺان پٿريلا گول ڳوڙها پئي آيا تڏهن ڳري شيءِ به ڏاڍي سولائيءَ سان ترڪي جڻڪ هلڪي ٿي پئي ٿي. لاڳيتي پرک ۽ پروڙ ماڻهوءَ کان ”ڦيٿو“ ٺهرايو. پراڻي اڏنگي پٿريلي ۽ ڪاٺوڙي ڦيٿي جي جاءِ اڄ فولادي ڦيٿن والاري آهي ۽ دنيا ۾ ڪا به مشينري ۽ صنعت ڦيٿي ڪان سواءِ ناهي. ماڻهو سمنڊ جا تر

ڦوليندو هجي يا پولار جا پار، ڦيٿي ڪان سواءِ ٻي وس ۽ لاچار هوندو.

ٿي سگهي ٿو ته پاڻيءَ مٿان يا ان مٿان لڙهندڙ ڪنهن ڪک پن يا ڪاٺيءَ تي ڪي مکيون يا جيت جڻيا توهان کي ترندا نظر اچن پر انهن کا ٻيڙي، ڏنگي، ٻونگي، مڪڙي ڪا نه ٺاهي آهي. ڪير پيئاڪ جانور پاڻيءَ ۾ رهيو ته مڇي (وهيل) ٿي ويو ۽ هوا ۾ اڏاڻو ته پکي (چمڙو) ٿي ويو پر ماڻهو ئي آهي جو سمنڊ ڇاڇولي ٿو پر مڇي ناهي ۽ فضائن ۾ اڏامي ٿو پر چمڙو ناهي. خلا ۾، چنڊ تي، مريخ ڏانهن ماڻهوءَ کان سواءِ ڪو به ناهي جيڪو ونجهه وجهي سگهي.

ناهي ڪو به ٻيو ساهوارو سواءِ ماڻهوءَ جي، جيڪو پنهنجي ڪاڻ خوراڪ لاءِ جانور پالي سگهي. ڪِولي، ماڪوڙي برابر ڪاڏي جو ڪوڙ ڪري ٿي پر رڳو اهو ئي ڪم ڪري سگهي ٿي. ماڻهو نه رڳو سوين جنسون پالي ٿو پر پٽ ڪينئان ۽ ماکيءَ مکيون به نپائي ٿو. ماڻهوءَ نه رڳو سوين جنسن جا جانور پاليا آهن پر اهو ماڻهو ئي آهي جنهن هٽراڏو لڳُ ڪرائي هر جنس جا سوين نمونا ٺاهي ورتا آهن. انهن مان ڪيترين ئي جنسن ۾ اهي خوبيون به پيدا ڪري ورتيون اٿائين جيڪي فطرت ۽ جبلت انهن کي موروثي طرح نه ڏئي سگهي هئي.

ناهي ڪو به ٻيو ساهوارو سواءِ ماڻهوءَ جي، جنهن پنهنجي ڪاڻ خوراڪ ۽ لست لذت لاءِ سوين قسمن جا اناج ۽ ميوا، فصل ۽ وڻ پيدا ڪري سگهيو هجي. ماڻهو ئي آهي جنهن ڪڻڪ، چانور، ڪپهه، جوئر، ٻاجهري، چڻا، مٽر وغيره (۽ انهن جا سوين نمونا) اپائي ورتا آهن. انهن وسيلي هو سالن جا سال ڪائي جيئي سگهي ٿو.

اهو ماڻهو ئي آهي جنهن اڄ اهڙا ٻوٽا ٺاهي ورتا آهن جن جي پاڙ ۾ پٽاٽو ۽ چوٽ تي ٽماٽو پيدا ٿئي ٿو. فطرت ڪڏهن به اهڙا ٻوٽا پيدا ڪري نه سگهي.

ماڻهو جهڳين، جهوپڙين، جاين، جڳهن جا سوين هزار نمونا ٺاهي ورتا آهن، سمنڊن ۽ ندين تي بند ٻڌا آهن، واهه کوٽي پاڻيءَ کي پنهنجيءَ پسند جي هنڌ تي پهچايو آهي، جبلن کي کوٽي معدنيات هٿ ڪئي آهي، معدنيات کي سوين روپ ڏئي پنهنجي ڪم آندو آهي. ماڻهوءَ مشينون ٺاهيون آهن ۽ مشينن وسيلي هزارين نرالا، اڻ ڏٺا، اڻ ٻُڌا ڪم ڪري ورتا آهن. ماڻهوءَ ڪمپيوٽر ٺاهيو آهي، ”فولادي ماڻهو“ ٺاهيو آهي، روڊ، ريلوي، بس، ڪار، ڪرين، ٽرڪ، ٽريڪٽر، جيپ، هوائي جهاز، خلائي جهاز، راڪيٽ، پاڻيءَ جهاز، آبدوز، ريڊيو ٽي وي، ٽيليفون، دوربين، خوردبين، بجلي، بلب، پکا، کولر، هيٽر، ريفريجريٽر، ايئرڪنڊيشنر ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه ٺاهي ورتا آهن. ناهي ڪو ٻيو سواءِ ماڻهوءَ جي، جيڪو ايئن ڪري سگهي.

ماڻهوءَ ڪائنات (جڳ، جهان) تي کوجنا ڪئي آهي، لکين روشني-سالن تي ڏسي سگهي ٿو سج، چنڊ، تارن، گرهن، سيارن وغيره تي تحقيق ڪئي آهي. هو گهر ويٺي مريخ تي اهڙي مشين موڪلي سگهي ٿو جيڪا نه رڳو اتان فوٽو ۽ آواز موڪليندي رهي پر پنهنجي سِر اتي تجربا ڪري سگهي، موسمي حال ٻڌائي سگهي، وغيره. ماڻهو ئي آهي جنهن چنڊ تي پير گهمايا ۽ اتي وڃي، ويهي، رهي. اپياس ۽ پرک ڪئي. ماڻهوءَ بيمارين خلاف ويڙهه ڪئي آهي، دوائون ٺاهيون آهن، آپريشنون ڪري ٿو اکيون، ڪن، دليون، ٻُڪيون. آنڊا وغيره بدلائي سگهي ٿو. ماڻهو ئي آهي جنهن فطرت جي پيدا ڪيل وڏي ماتا جهڙي بيماريءَ (اُن جي جيوڙن) کي فنا ڪري ڌرتيءَ تان مٽائي ڇڏيو. ماڻهو ئي آهي جنهن مادي جي شين ۽ لقائن کي سمجهيو. انهن جي ڪيميائي ۽ طبعي گڻن جي ڇنڊڇاڻ ڪئي، جنهن ايٽمي توانائيءَ کي پنهنجي قبضي ۾ آندو. جنهن ڪربين ڏيئا ٻاري راتيون روشن ڪري ڇڏيون. ماڻهو ئي آهي جنهن حياتيءَ جي جوهر جو اڀياس ڪيو ۽ سيني ساهوارن جي تخليق تي کوجنا ڪئي. ماڻهو ئي آهي جنهن ڳوٺ وسايا، شهر جوڙيا، اسڪول ۽ ڪاليج کوليا، يونيورسٽيون ۽ ليباريٽريون قائم ڪيون. ماڻهو ئي آهي جيڪو لکي سگهي ٿو، ڇاپي سگهي ٿو ڪتاب ٺاهي سگهي ٿو ۽ انهن کي ڪتاب گهرن ۾ محفوظ ڪري ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو تصوير ڪڍي ٿو سنگتراشي ڪري ٿو، فوٽو ڇڪي ٿو فلم ٺاهي (فلم ٺاهڻ کان پوءِ) مري ويل ماڻهن جي ڳالهه ٻول ٻڌائي ۽ انهن جي چرپر ڏيکاري سگهي ٿو. ناهي ڪو ٻيو سواءِ ماڻهوءَ جي جيڪو سماج ٺاهي سگهي، تاريخ جوڙي، ٻولي خلقي، ثقافتي رنگارنگيون پکيڙي. ماڻهوءَ سڄي فطرت، فطرت جي هر لقاءَ، هر شيءِ، سماج، حياتيءَ وغيره جو جوهر، انهن جا قاعدا قانون ڳولي هٿ ڪري ٿو، انهن کي ڄاڻي ۽ سمجهي ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو پنهنجو پاڻ کي، پنهنجي دماغ کي سمجهي ٿو. ناهي ڪو ٻيو سواءِ ماڻهوءَ جي، جيڪو ايئن ڪري سگهي.

اڳوڻو ماڻهو پٿر جيتري مضبوط مُٺ ۽ ڏندي جيتري ڊگهي ٻانهن ٺاهي سگهيو. پوءِ هن تير ڪمان ۽ ڀالي وسيلي پنهنجيءَ ٻانهن کي وڌيڪ ڊگهو ڪيو ۽ مترڪي وسيلي پنهنجيءَ مٺ کي اڃا به مضبوط. خالي هٿ سان ڪچي مٽيءَ جي لپ ڀري سگهيو پئي پر ڪوڏر وسيلي وڏو لپو هٽي سگهيو ٿي. سڌ پنڌ تائين ٻڌي سگهيو پئي، چڱو پري تائين ڏسي سگهيو پئي، ٻه چار ميل ڊوڙي سگهيو ٿي ۽ ڪوهن جا ڪوهه پنڌ هٽي پئي ويو. ٻُنڊ پئي ڪنيائين، ڇپون پئي ڊوئيائين، ڇپ جيڏا جانور

پئي مارياءين. اهو ماڻهو به وهه واهه. واڪاڻ لائق آهي اهو ماڻهو جنهن اهو سڀ ڪجهه ڪيو پر اڄوڪي ماڻهوءَ:

- پنهنجي چنبي کي فولادي بنائي، ڪرين جو روپ ڏئي، ايڏو سگهارو بنايو آهي جو هڪ سٽ ۾ ويهه ويهه ٽن ڪٽي هڪ هنڌ کان ٻي هنڌ رکي ٿو.
- پنهنجيءَ لپ کي فولادي ڪوڏر ۾ بدلائي، ايڏو ويڪرو ڪيو آهي جو ان جو هڪ لپو مٽن جا مڻ مٽي، بجري، واري يا پٿر پٽي سگهي ٿو.
- پنهنجن ڪنن کي ايڏو سرلو ڪري ورتو آهي جو دنيا جي هڪ ڪُنڊ جو آواز ريڊيي، فون وسيلي ٻي ڪنڊ تي ٻڌي سگهي ٿو.
- پنهنجين اکين کي اها ويڪري ديد ڏني آهي جو ڪائنات ۾ لکين روشني-سالن جي پنڌ تي، تارن، سيارن ۽ گرهن تي، ڌرتيءَ جي هڪ پاسي کان ٻي پاسي تي، انتهائي اڻ لکن ذرڙن (اليڪٽرانن يا ايٽمن) تي، ڏِسٽيُن (ڏ:سڻ جي اوزارن) وسيلي نظر وجهي سگهي ٿو.
- پکين جي اڏام فولادي ڪنپن (هوائي جهاز ۽ راڪيٽ) وسيلي ماڻي سگهيو آهي ۽ نه رڳو فضا ۾، پر پولار ۾ به پيهي وڃي ٿو.
- مڇين جي ترڻ-مهارت به ماڻي ورتي ۽ نه رڳو ندين، اُپسمنڊن ۽ سمنڊن مٿان تري سگهي ٿو پر پاتار ۾ پيهي وڃي ٿو.

ناهي ڪو ٻيو ساهوارو سواءِ ماڻهوءَ جي، جيڪو اهو سڀ ڪجهه ڏسي، ٻڌي، سنگهي، چَکي يا ڇُهي، ان کي ڄاچي، پرکي، پرجهي ۽ پروڙي سگهي جيڪو ڪجهه سندس چؤطرف وهي واپري، هلي چلي، ٿئي ڪَري پيو. ماڻهو ئي آهي جيڪو پنهنجي چوڌاري ۽ پاڻ اندر ٿيندڙ معاملن جي پرک ۽ ڄاڻ ماڻي سگهي. ماڻهو ڄاڻي ٿو فطرت کي، سماج کي ۽ ذهن کي. ڄاڻي ٿو ته هو پاڻ ڇا آهي، سندس هستي ڇا آهي، سج ڇا آهي، ڪائنات ڇا آهي. ٻين ساهوارن جيان ماڻهو رڳو جيئڻ جي جاکوڙ ۾ رڌل ناهي، پر ان سان گڏ هو سوچي ٿو ته ڌرتي ڇا آهي، حياتيءَ جو مقصد ڇا آهي، ڇا هئڻ گهرجي.

باب پنجون

سمجَهه حقيقت ۾ ڇا آهي؟

توهين چڱيءَ طرح ڄاڻو ٿا تہ سمجهه مجموعي طرح گڏيل نالو آهي ڄاڻ، سڃاڻَ، سوچن، سڌن، سرت، ساڃاهہ، عقل، عقيدي، احساس، ارادي، اميد، امنگ، خيال، خواهش، جوش، جذبي، ذهانت، ذڪاوت، وهم، ويساهہ، سوداءَ، تصور وغيره جو. انهن مان هر لفظ سمجهہ جي ڪنهن نہ ڪنهن پاسي کي ظاهر ڪري ٿو.

هاڻي اسين گڏيل نموني اهو جاچينداسون تہ سمجهہ ڇو ٿي ٿهي، سمجهہ جي فطرت ڇا آهي؟

توهان کي اها چڱيءَ طرح خبر هوندي تہ اڳ، پهريائين پهريائين جڏهن ڪنهن گهر جي ڇت ٽيئرن گيڊرن سان ٺاهي ويندي هئي تڏهن گهٽي قدر اها اونهاري ۾ ڦاٽي (ٽُٽي، ڏري، ڇڄي) پوندي هئي. اوساري ڪندڙ رازا وائڙا هئا، تہ ايئن ڇو ٿو ٿئي؟ نيٺ سائنسدانن اها مام پروڙي ورتي. ڄاتو ويو تہ اونهاري ۾ موسمي ڪوساڻ سبب ٽيئرن گيڊرن ۾ واڌ پئي ٿئي، ۽ ظاهر آهي تہ لوهي واڌ ڇتين کي ڦاڙي رکندي.

توهان کي اها بہ ڄاڻ آهي تہ گندرف واري تيلي گندرف تي گسائڻ سان باهہ ٻاريندي آهي، ڪاٺيءَ سان ڪاٺي گهي يا پٿر تي پٿر رهڙي بہ باهہ پيدا ڪبي آهي. ٽپيل لوهہ سُجيل، ڳاڙهو ۽ نرم ٿي پوي ٿو. وري مترڪي سان ڏڪ هڻڻ سبب ان تي ڏڪ جو نشان نهي بيهي ٿو. بنڊ تي ڪهاڙيءَ جو وڍ نهي بيهي ٿو. بيشڪ پاڻي سڪي ويو هجي پر ان جي وهڪ ۽ لهرن جي وڍ (ڪاٽ) جابلو پٿرن، ٽڪرين ۽ زمين تي (جيئن مثال طور سيوهڻ پرسان ڀڳي ٺوڙهي جبل، ڄامشوري وارن جبلن، ساموندي ڪنارن وارن جبلن، هاڪڙو نديءَ، سرسوتي نديءَ ۽ سنڌو نديءَ جي پراڻن وهڪرن جا آثار) صدين تائين ظاهر رهن ٿا. چنڊ ۾ تہ روشني ڪانهي پر هو

سج جي روشني موٽائي، اولٽو ڪري ٿو جنهن ڪي چانڊوڪي چئون ٿا، وغيره. سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري ۾ جيالاجي شعبي ۾ توهان ڪي ڪيترن ئي قسمن جا وڻ، ٽڙ نظر ايندا جيڪي پنجن وڪن جي پنڌ تان به توهان ڪي ڪاٺ نظر ايندا، پر هٿ لائڻ کان پوءِ خبر پوندي ته اهي پٿر آهن ـــــ بنڊ، پن، جيت، ڪوپر ساهوارا ۽ ٻيون ڪيتريون ئي شيون پٿر ۾ رهي پاڻ پٿر، پنڊ پهڻ ٿي ويون.

ايئن ڇو ٿو ٿئي؟

هر شيءِ ۾ اولٽو ڪرڻ جي خاصيت آهي، ڪنهن ۾ گهٽ ته ڪنهن ۾ وڌ، ڪنهن ۾ سادي ته ڪنهن ۾ اُچي، ڪنهن ۾ هيٺِي ته ڪنهن ۾ سگهاري ـــــ ان جو دارومدار هڪ ٻي مٿان عمل ڪندڙ شين جي خصوصي نوعيت ۽ بدني اڏاوتي تنظيم تي هوندو آهي. اولٽي ڪيڻ يا عڪس ڪي ظاهر ڪرڻ جي معاملي ۾ اهڙي ڪا به پابندي ناهي ته بدن (بت، شيءِ) هرويرو جيئرو (ساهوارو) هجي، مئل بدن به اولٽو ظاهر ڪندو آهي، جيئن مٿي ڏنل ڪجهه مثالن مان ظاهر آهي. باقي ايئن ٿيندو آهي ته ساهوارن جسمن ۾ اولٽي ڪيڻ جي خاصيت وڌيڪ آهي ۽ هر ساهوارو اوسر (ارتقا) جي جيترو مٿاهين ڏاڪي تي هوندو ان ۾ اولٽو ڪيڻ جو گڻ به اوترو ئي وڌيڪ اتم هوندو. هڪ جيو-گهرڙي واري جيوڙي جي ڀيٽ ۾، گهڻ جيو-گهرڙي جيوَ ۾ وڌيڪ ۽ گهڻ جيو-گهرڙن ساهوارن مان وري انهن ساهوارن ۾ وڌيڪ وڌيل، جن ۾ تنتي سرشتو هوندو آهي ۽ انهن جي ڀيٽ ۾ وري مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ ساهوارن ۾ اولٽو ڪيڻ جو گڻ اڃا به مٿاهين سطحن تي پهتل هوندو آهي ۽ مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙن ۾ وري ماڻهو سڀ کان وڌيڪ اتم سطح تي پهتل آهي ـــــ اهوئي سبب آهي جو هر پٿر اڇلائي دشمن کي هٽڻ جو عمل يا ڪانيءَ سان پاڙون ڪوٽي ڪيڻ جو عمل ۽ انهن جو لاڀ ماڻهو ئي پروڙي سگهيو ۽ ٻيو ڪو به ساهوارو پروڙي نه سگهيو جڏهن ته انهن ۾ به دشمن تي وار ڪرڻ لاءِ ”هٿيار“ ڪتب آڻڻ جو ڏانءُ موجود آهي.

ساهوارن جسمن ۾ اولٽي ڪيڻ جي صلاحيت اَساهن (بي جان، ”مئل“) جسمن جي ڀيٽ ۾ مٿاهين سطح تي ڇو پهتل هوندي آهي؟

اَساهن جسمن جي ڀيٽ ۾ ساهائن (ساهوارن) جسمن ۾ اولٽي ڪيڻ جي صلاحيت ان ڪري مٿاهين سطح تي هوندي آهي جو اهي جيئرا آهن، حياتيءَ وارا آهن.

باب ڇهون

حياتي ڇا آهي؟

ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته حياتي ”ساهه“ (”جان“، ”روح“) جي ڪري آهي. اهو ”ساهه“ ئي آهي جيڪو ڪنهن شيءِ کي جيئرو رکي ٿو يعني ان ۾ حياتيءَ ڀريو عمل پيدا ڪري ٿو ۽ جڏهن ”ساهه“ بت مان نڪري وڃي ٿو، تڏهن جسم ”مري“ وڃي ٿو ـــــ جسم فاني آهي ۽ ”روح“ (ساهه) امر آهي (”ساهه“ تي ٿوري دير کان پوءِ وڌيڪ تفصيل سان سوچينداسين).

سائنس (سڄاڻ) انهيءَ ڳالهه کي غلط ثابت ڪيو آهي.

حياتي ڪنهن به جسم ۾ ٻيج ڏاهه ۽ ناهه نوهه (ٻيج-گهڙ) جو اهو عمل آهي جنهن وسيلي هر انگ، هر عضوو پنهنجو پنهنجو مخصوص ڪم ڪري ٿو (ان مخصوص ڪم ۾ گهاٽي-واڌي جو نالو آهي بيماري).

وائرس (جيتامڙي) بابت اوهان کي ڪجهه نه ڪجهه ٻُڌ سڌ هوندي. وڏي ماتا، ننڍي ناتا، ارڙي، پوليو، مَلي وغيره نالي بيماريون مختلف قسمن جي جيتامڙن سبب پيدا ٿين ٿيون. سائيءَ (ڪامڻ، يرقان) جو هڪ خاص قسم به خاص قسم (حقيقت ۾ ٽن قسمن) جي جيتامڙي (وائرس) وسيلي پيدا ٿيندو آهي. چتي ڪُتي جي چڪ سبب پيدا ٿيندڙ بيماري (پاڻيءَ کان ڊڄ جي بيماري، چتڪتائي) به هڪ قسم جي وائرس سبب پيدا ٿيندي آهي، جيڪو چتي ڪتي جي ڳِگ ۾ موجود هوندو آهي ۽ چَڪ سبب ٿهيل گهاءَ (زخم) ۾ ڳڙي جذب ٿي ويندو آهي.

انهن سمورن وائرسن ۾ جيوُ حياتيءَ، ساهه وارو عمل رڳو تڏهن شروع ٿئي ٿو جڏهن اهي ڪنهن مخصوص قسم جي ماحول (جيو-گهرڙي، جيو-گهرڙن جي جهڳٽي) ۾ پهچن، نه ته ٻيءَ حالت ۾ اهي ”مئل“ هوندا آهن. انهن ۾ حياتيءَ جو ڪو

بہ عمل نہ هوندو آهي، انهن ۾ ”ساهہ“ نہ هوندو آهي ـــــ اهي رڳو هڪ ”مئل“ مادو (بُت) هوندا آهن.

جيئن ئي اهي وائرس پنهنجي مخصوص ماحول ۾ پهچن ٿا تيئن ئي انهن ۾ ڀڃ ـ گهڙ جو عمل شروع ٿي وڃي ٿو ۽ ڊاڪٽر انهن کي جيئرو سمجهي ٿو.

ڪيترائي ”جيئرا“ ماڻهو ”مئل“ سمجهي دفن ڪيا ويندا آهن! جيڪڏهن توهان کي اها سڌ نہ هجي تہ ڪنهن ڊاڪٽر کان پڇي ڏسو. خاص طرح اها ويڌن ٻُڏل، گُهٽو آيل (گهٽيل)، ٻوسٽ چڙهيل (ٻوساٽيل) ۽ دل جو دورو پيل (دوريل) ماڻهن سان ٿيندي آهي. عام ماڻهوءَ کي اهڙن ماڻهن ۾ حياتيءَ (ساهہ، روح، جان، جيوَ) جي ڪا بہ نشاني نظر نہ ايندي آهي تنهنڪري انهن کي مئل سمجهي پُوري ايندا آهن.

ٿي سگهي ٿو اهڙن مان ڪيترن ئي ماڻهن کي اوهان پاڻ ئي ”وري جيئرو“ ٿيندي ڏٺو هجي. سڪرات کان پوءِ، ڪفن ڏيڻ کان پوءِ ۽ ڪن حالتن ۾ تہ دفنائڻ لاءِ نيئندي ڪيترا ئي ماڻهو جيئرا ٿي پوندا آهن. ڇو؟

ماڻهو مري ويندو آهي تہ بہ سندس جسم عام طرح ڇهن ڪلاڪن تائين ڪوسو رهندو آهي. ڇو؟ مري ويل ماڻهو تہ هڪدم ٺري وڃڻ گهرجي! مئل ماڻهو هوري هوري ڇو ٿو ٺري؟

اهو انهيءَ ئي ڀڃ ـ گهڙ جي عمل سبب آهي. هڪ ڊاڪٽر جسمي موت ۽ حياتياتي موت ۾ فرق ڪندو آهي. هر اهو ماڻهو جنهن جي نبض محسوس نہ ٿي ٿئي، هوا (ساهہ) کڻي ۽ ڪڍي ڪو نہ ٿو دل جو دڙڪو ٻڌڻ ۾ نہ ٿو اچي، ڏسي نہ ٿو ٻڌي نہ ٿو، چُري پُري ڪو نہ ٿو. اهو هروڀرو مئل (بي ساهہ، بي جان، بي روح) ناهي. ماڻهو (ساهوارو) مئل تڏهن آهي جڏهن ان ۾ ڀڃ ـ گهڙ جو عمل بيهجي وڃي. ٻڏل، گهٽيل، ٻوساٽيل، دوريل ماڻهو جيتوڻيڪ ساهہ نہ کڻندا آهن، دل نہ ڌڙڪندي اٿن، چرپر نہ ڪندا آهن، ڏسي، ٻڌي نہ سگهندا آهن (عام معنائن ۾ مئل هوندا آهن) تڏهن بہ سندن جسم ۾ اهو ڀڃ ـ گهڙ جو عمل هلندو رهندو آهي. توهان ڏٺو هوندو تہ اهڙي ”مئل“ ماڻهوءَ کي گهڻو ڪري ڊاڪٽر دل واري جاءِ تي چڱي زورائتي مڪ (ٺونشو) هڻندا آهن ۽ بہ ٽي چار ڀيرا سٽڪو ڪڍندا يا وري سڌو دل ۾ سُئي هڻندا آهن. ڇا بيمارين جو ماهر، هڪ ڊاڪٽر ايڏو ابوجهہ، اڄاڻ، بي رحم ۽ ظالم ٿي سگهي ٿو جو ويرُ نہ دشمني، اجايو، خوامخواه هڪ ”مئل“ ماڻهوءَ کي مُڪون يا سُيون هڻڻ شروع ڪري ڏي!؟

جڏهن ڊاڪٽر کي حياتياتي ڀڃ ڊاهہ جي ڪا بہ نشاني سُجهندي آهي تڏهن

ئي هو مُڪ يا سُئي هڻندو آهي ـــــ ٿي سگهي ٿو تہ دل جو ڌڙڪو ۽ ساهہ جو سرشتو بحال ٿي وڃي.

جڏهن حياتياتي ڀڃ گهڙ جو عمل ايترو سگهارو ٿي پوندو آهي جو دماغ، دل، ساهہ ـ سرشتي وغيره کي پنهنجي معمول تي آڻي سگهي تہ ”مئل“ ماڻهو ”وري جيئرو“ ٿي پوندو. ”لاش“ ۾ ساهہ پوڻ جو حقيقي سبب اهوئي آهي.

”موت“ کان پوءِ عام طرح ”مئل“ ماڻهو (لاش) جو جسم ڇهن ڪلاڪن ۾ ٺرندو آهي. لاش هڪدم ڇو نہ ٿو ٺري؟ ڪو ماڻهو چئي سگهي ٿو تہ موسمي اثر ڪري ٺرندو آهي، پر اها ڳالهہ سچ ڀري ناهي. موسم ڪوسي هوندي تہ لوهہ ڪوسو ٿيندو ۽ موسم (جاءِ) ٿڌي هوندي تہ لوهہ ٿڌو ٿيندو، پر لاش هر حالت ۾ ٺري ويندو آهي ـــــ ڪمرو ڪوسو هجي يا ٿڌو.

ان ڪري، روح ”نڪري“ وڃڻ باوجود جسم ۾ ڀڃ ـ گهڙ جو عمل هلندو رهندو آهي، جيڪو هوري هوري هيٺو ٿي بيهجي ويندو آهي. اهو ڀڃ گهڙ جو عمل جيئن جيئن هيٺو ٿيندو ويندو تيئن تيئن جسم (لاش) ٺرندو ويندو.

توهين چڱيءَ طرح ڄاڻو ٿا تہ مادي ۾ چرپر موجود آهي. چرپر جون ڌار ڌار شڪليون ـــــ طبعي، ڪيميائي، مشيني، حياتياتي، سماجي وغيره ـــــ آهن ۽ مادو چرپر کان سواءِ يا چرپر مادي کان سواءِ ٿي نہ ٿي سگهي. راهہ ۾ پٿر پيل آهي تہ اهو جيتوڻيڪ ظاهري طرح ڪا بہ چرپر ڪو نہ ٿو ڪري، پر حقيقت اها آهي تہ ان ۾ مشيني ۽ ڪيميائي چرپر جون ڪيتريون ئي حالتون موجود آهن. پٿر ڌرتيءَ تي آهي تنهنڪري اهو ڌرتيءَ واري چرپر جو حصو ٿي پوي ٿو يعني ڌرتيءَ جي پنهنجي محور (وچ) چوڌاري لاٽونءَ جهڙي چرپر ۽ ڌرتيءَ جي سج چوڌاري چرپر (۽ سج وري ڌرتيءَ ۽ پنهنجن ٻين سيارن سميت ڪائنات ۾ گس جي حصي طور ڦرندو رهي ٿو). پٿر مختلف قسمن جي ايٽمن يا ماليڪيولن جو ٺهيل آهي تنهنڪري ايٽمي، اليڪٽراني وغيره چرپر ان اندر موجود آهي ۽ ان جي ڪري پٿر ڳار، ڀور جو شڪار ٿئي ٿو. ڌرتيءَ تي رهندڙ هر ساهواري ۾ اهي سڀ چرپرون تہ موجود آهن پر هن ۾ ”ساهہ ڀريون“ (”حياتيءَ ڀريون“، ”جيوَ ڀريون“، ”جاندار“) چرپرون بہ موجود آهن جن ۾ ساهہ کڻڻ، دل ڌڙڪڻ، سوچڻ، انگن ۽ غدودن جا ڪم، رت جو وهڪرو، جيو ـ گهرڙن جو ڀڄڻ ۽ ٺهڻ، کُٽڻ ۽ وڌڻ، گئسن جو (آڪسيجن، ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ وغيره جي صورت) جذب ۽ نيڪال ٿيڻ وغيره شامل آهن.

توهان کي اها بہ خبر آهي تہ آڪسيجن ۽ هئڊروجن گئسون هڪ مخصوص

حالت ۾ ملي، ڪيميائي عمل (يا چرپر) ڪري پاڻي ٺاهينديون آهن. ٻنهي گئسن جي خوبين ۽ پاڻيءَ جي خوبين ۾ ڏينهن رات جو فرق آهي. هئڊروجن گئس پاڻ ٻري ٿي، آڪسيجن ٻرڻ ۾ مدد ڏي ٿي، پر پاڻي عام حالت ۾ باهه وسائي ڇڏي ٿو. آڪسيجن جا ٻه ۽ ڪاربان جو هڪ ايٽم هڪ مخصوص ماحول ۾ ملي ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ گئس ٺاهيندا آهن ـــــ هر هڪ جون خاصيتون ڌار ڌار آهن: آڪسيجن عام حالت ۾ جياپي لاءِ اهم آهي ۽ ڪاربان بي اثر، جڏهن ته ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ زهريلي، پر جيڪڏهن آڪسيجن جو هڪ ۽ ڪاربان جو هڪ ايٽم ملي پون ته ڪاربان مونو آڪسائيڊ گئس ٺهي پوندي، جيڪا ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ کان به وڌيڪ زهريلي ۽ ماريندڙ آهي.

سلفر (گندرف) ۽ آڪسيجن جا ايٽم مخصوص حالتن ۾ هڪ ٻي سان ملي گندرف جو تيزاب ٺاهيندا آهن. گندرف، آڪسيجن ۽ گندرف جي تيزاب مان ٽنهي جي خاصيتن ۾ ڪا به هڪجهڙائي ناهي. ماٺهو صاف سٿرو ڪائي ٿو جنهن ۾ به ڪيتريون ئي اهڙيون شيون ظاهر ٿين ٿيون جيڪي ماڻهوءَ جي بُت جي گهرج ناهن، ۽ اهي ڦوڳ جي صورت ۾ نڪري وڃن ٿيون، پر ڦوڳ سان گڏ پيٽ مان ”هوا“ (ريح) به خارج ٿئي ٿي جنهن ۾ ڏاڍي ڌپ هوندي آهي ـــــ ان گئس جو نالو آهي سلفر ڊاءِ آڪسائيڊ ۽ اها پيٽ ۾ ٿيندڙ ڪيميائي عملن جو نتيجو هوندي آهي. وڏي ڳالهه اها ته سلفر ڊاءِ آڪسائيڊ ۽ سلفر (گندرف) جي تيزاب جي بناوت ۾ رڳو ٻن آڪسيجن ايٽمن جو فرق آهي.

جُهـڙ (ڪڪرن) ۾ گهميل ڌُونهي کان سواءِ ڪجهه ناهي پر پوءِ به ان جي اڳيان پٺيان، هيٺان مٿان پکڙيل ذرڙا جڏهن هڪ ٻي سان ٽڪر يا گاٽ ڪائن ٿا تڏهن نه رڳو گاج، ڪڙڪو ٿئي ٿو پاڻي نهي ٿو پر ڪنوڻ (وج) ۽ ڳڙو (برف) به ٺهي پون ٿا.

بنيادي عنصر 110 آهن، پر انهن جي مختلف نمونن سان مختلف حالتن ۾ ميلاپ سبب ڪروڙين قسمن جا ڪيميائي مادا ٺهيل آهن ۽ ٺهندا رهن ٿا.

ڌرتي سج جو ڇڳل ٽڪرو آهي. سائنسي ڪاٿي موجب اهو 10 ـ ڪرب سال اڳ ٽٽي ڌار ٿيو ۽ هوري هوري ٺرندو رهيو. نيٺ ان تي پاڻي، خشڪي، ڪڪر، ڪنوڻ، هوائون، آنڌاريون، ڪڙڪا، ڪوسايون، ٿڌايون، ڇوليون، ڇوهه... گهڻو ڪجهه موجود ٿي پيو ـــــ مختلف عنصر ملندا، ٽٽندا، جڙندا، بدلبا ۽ نيون خاصيتون وٺندا رهيا. اهڙي ئي ماحول ۾ ڪنهن زماني ۾ هڪ خاص قسم جو وڏو ڳتيل ڪيميائي مادو ٺهيو جنهن کي امائنو ايسڊ سڏجي ٿو. ان جي بنيادي بناوت ۾

ڪاربان، آڪسيجن، نائٽروجن، هئڊروجن جا ايٽم ئي آهن، جن جي ڳٽپ ۽ اڏاوت مخصوص آهي.

امائنو ايسڊ اهو پيڙهائتو پٿر آهي جنهن جو خاصيتون هڪ مخصوص ماحول ۾ حياتيءَ پريون ٿي پون ٿيون. وائرس پنهنجيءَ بناوت ۾ امائنو ايسڊ ئي آهي. جن حالتن ۾ اهو امائنو ايسڊ ٺهيو سائنسدان ان جي تخليق ڪري رهيا آهن ۽ سوپ ويجهو پهچي چڪا آهن. سائنسدان اڄ ٽيسٽ ٽيوب ٻار ٺاهي، ڄڻي، پالي چڪا آهن. مخصوص جسماني بناوت رکندڙ مردن کي عورت ۽ مخصوص بناوت رکندڙ عورتن کي مرد ٺاهي سگهن ٿا. ٿي سگهي ٿو ته اسان مان سوين جيئرا ئي هجن جو ”حياتي (جيوُ) ٺهي پوي“.

هر ساهوارو مادي جو ٺهيل آهي. ساهواري جي جسم کي پيچي عنصرن ۾ ورهايو ويندو ته اهو ٻيو ڪجهه نه هوندو سواءِ ڪاربان، آڪسيجن، هئڊروجن، نائٽروجن وغيره جي. انهن ئي عنصرن جي مخصوص ميلاپ نراليون خاصيتون رکندڙ نوان نوان ڪيميائي مادا ٺاهيا ۽ وري مخصوص قسمن جي ڪيميائي مادن جي مخصوص ميلاپ مخصوص ماحول ۾ هڪ نئين قسم جي وڏي ڪيميائي مادي کي جنم ڏنو جنهن ۾ نوان گڻ هئا ۽ انهن نون گڻن جو نالو آهي حياتي (جيءُ، جان، جياپو، روح). {مون کي خبر ناهي ته مُلي جي تشريح وارو روح ماڻهن کان سواءِ ٻين ساهوارن ـــــ گهوڙن، گڏهن، ڪتن، ٻلن، نانگن، وِڇن (پڻن)، جيوڙن، جيتامڙن ۽ وڻن، ٻوٽن، گاهن وغيره ۾ موجود آهي يا نه. البت اڄ ڏينهن تائين ڪٿي به اهو نه پڙهيو اٿم ته وڻن ۾ روح آهي، ٻوٽن ۾ روح آهي، ڪٽڪ ۽ سرنهن جي تيلي تيلي ۾ روح آهي.} سائنس جي ٻوليءَ ۾ وڻ، ٻوٽا، گاهه، اناج ۽ جيت جڻيا، جانور وغيره سڀ ساهوارا آهن.

نئين ٺهيل ڪيميائي مادي ۾ حياتياتي پيچ ـ گهڙ جو عمل موجود هو پر ان ۾ اولڙو ڪرڻ جي خاصيت به وڌيڪ هئي. حياتياتي پيچ ـ گهڙ جي عمل وسيلي هن ردي، پراڻين، ڦوڳ ٿي ويل شين کي جسم مان خارج ڪيو پئي ۽ سٺا، نوان، ڪاج ڏيندڙ جزا جذب ڪري جسمن جو حصو بنايو پئي ۽ اولڙي ڪيڻ جي خاصيت غير جاندار مادي جيان ٻي وس نه رهي، پر وس واري يا ڦڙتيلي هئي. غير جاندار مادو پنهنجي ڪيميائي ۽ طبعي جوڙجڪ جي بقا ۽ واڌاري لاءِ ماحول جي ڇڱن ۽ لڳن جزن ۾ فرق ڪري نه سگهندو هو پر هاڻي ڇڱي ۽ لڱي جي وچ ۾ فرق ڪري سگهيو پئي.

پيچ-گهڙ جي عمل جيان جيوارو اولڙو بہ سادڙي ساهواري ۾ گهٽ معيار يا درجي جو ٿئي ٿو. جيوارو اولڙو حقيقت ۾ جيئري جيوَ پاران ڪنهن بہ ٻاهرين يا اندرين عمل يا اثر (جيئن ڪوساڻ، ٿڌاڻ، اوندهہ، سوجهري، ڇهاءُ، سوڪ، آلاڻ، ٻک، اڃ وغيره) جو موٽ عمل هوندو آهي. جيوُ پنهنجي دشمن کان پڇي پري ٿئي ٿو ۽ ڪاج ويجهو وڃي ٿو پر جڏهن جيوُ ڏاول آهي تڏهن ڪو بہ لذيذ کاڌو کيس هرڪائي نہ ٿو سگهي. ان عمل وسيلي جيوارو پنهنجي ماحول سان مطابقت، هڪ ڪرائي، ٺاهہ، پرچاءُ ڪري ٿو ۽ ان ۾ ئي سندس بقا، بچاءُ ۽ سرجاءُ آهي.

جيوڙو سادو ساهوارو مختلف قسمن جي اثرن ڏانهن موٽ عمل مجموعي طرح پنهنجي سڄي وجود جي چرپر، ڦڙڦوٽ يا مچرجڻ وسيلي ظاهر ڪري ٿو. هن ۾ ڏسڻ، ٻڌڻ، سنگهڻ، چکڻ ۽ ڇهڻ ڏانهن ڌار ڌار قسم جو خصوصي ردعمل موجود ڪونهي.

جيئن جيئن ساهوارو وڏو، گهڻ-جيو-گهرڙو ٻڻتيل ٿئي ٿو (خاص طرح جيت جانور) تيئن تيئن هن ۾ هر قسم جي اثر لاءِ ڌار ۽ مخصوص قسم جو موٽ عمل ظاهر ٿئي ٿو. مثال طور ڪوساڻ، ٿڌاڻ، ٻوراڻ، ڏپ، سڳنڌ، گوڙ سر، تيز روشني، سوجهري، اوندهہ، چيڪي وغيره ڏانهن هن جو سڄو جسم ردعمل ظاهر ڪو نہ ٿو ڪري، پر جسم جو ڪو مخصوص حصو اهو ردعمل ظاهر ڪري ٿو. هن قسم جي ساهواري ۾ تنتي سرشتو نهيل ٿئي ٿو. جنهن جا حصا بہ آهن. هڪ حصو ٻاهرين عملن (اثرن) کي محسوس ڪري جانور کي آگاهہ ڪري ٿو ۽ ٻيو حصو واسطيدار عضوي ڏانهن گهربل ردعمل جو حڪم موڪلي ٿو. ٻين لفظن ۾ ايئن چئون، تہ هن قسم جي جانور ۾ حسون (تنتون) نهيل ٿين ٿيون جيڪي "احساس" جي صورت ۾ اولڙو ڪيڻ جو عمل ڪن ٿيون. هر حس تيز رفتاريءَ سان احساس قبول ڪري ٿي ۽ تيز رفتاريءَ سان ئي جوابي ڪارروائي ٿئي ٿي. هيءَ هڪ پاڻ مرادي غير مشروط ڪارروائي آهي جيڪا هر جانور (ننڍي توڙي وڏي) ۾ موجود ٿئي ٿي ۽ جبلي طرح وڏن کان ننڍن ڏانهن تبديل ٿئي ٿي. ننڊ ۾ مڇر ڏنگي ٿو تہ بنا جاڳڻ جي ان کي پري ڌڪڻ جو پاڻ مرادو ردعمل ٿئي ٿو يا اوچتو ڪوسيءَ شيءِ کي ڇهڻ سان ئي پاڻ مرادي ردعمل طور ڇهندڙ حصو پري ٿي وڃي ٿو.

اهڙن پاڻمرادن غير مشروط عملن جا ڪجهہ ٻيا مثال هي آهن:

1) ساهہ کڻڻ ۽ ڪيڻ،

2) ڪنگهڻ،

3) ڇڪ ڏيڻ،

4) اکيون ٻوٽجي وڃڻ (اکين جي ويجهو اشاري، ڦڙڪي سبب)،

5) تيز روشنيءَ ۾ ماٺڪيءَ جو سُسڻ ۽ اکين جو ٻوٽجڻ،

6) جسم کي سنوت ۾ رکي هلڻ،

7) الٽي ڪرڻ،

8) دست ٿيڻ،

9) وات پاڻي ٿيڻ،

10) اڃ ۾ نڙي خشڪ ٿيڻ،

11) ڳيت ڏيڻ ۽

12) جنسي عمل ڪرڻ، وغيره.

مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ جانور اوسر جي اڃا بہ اتاهين ڏاڪي تي ٿين ٿا. تنتي سرشتو رکندڙ جانورن ۾ تنتي جيو-گهرڙا ۽ تنتي تاندورا ٿين ٿا. اُسرندي، گهڻ پاسائون ڪم ڪندي، ماحول سان ٺهڪي هلندي تنتي جيو-گهرڙن ملي تنتي ڳوڙها ٺاهيا ۽ تنتي تاندورن ملي تنتي رڳ (تنتي ٻنڌڻ، تنتي تنجڻ، تنتي واڍ) ٺاهي. تنتي ڳوڙهن پاڻ ۾ ملي تنتي مِڪُ ٺاهي. تنتي مک وڏي، ويجهي، وڏو ٿي ميجالي (دماغ) {کوپڙيءَ ۾} ۽ تنتي ڏوري (ڪرنگهي ۾) جنم ورتو. ميجالي، تنتي ڏوري، تنتي رڳ، تنتي ڏاڳي (تاندوري)، تنتي ڳوڙهن، تنتي مِڪُن، تنتي جيو گهرڙن جو هڪ وسيع، گهڻ-ڪرتو نظام ٺاهيو جنهن کي مرڪزي تنتي سرشتو چئجي ٿو.

مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ جانورن ۾ حقيقتن جي اولڙي ڪيڻ جو گڻ هزارين پيرا وڌيڪ اُچو آهي. نہ رڳو حقيقتن جو احساس موجود ٿئي ٿو پر انهن جي حسي تصوير بہ ٺهي ٿي. احساس ۽ حسي تصوير ذهني سرگرميءَ جا ابتدائي اهڃاڻ آهن ۽ تصوراتي ڄاڻ ڏين ٿا. تصوراتي ڄاڻ اها آهي تہ ڪنهن اڳ محسوس ڪيل ۽ هاڻي اڻ موجود (اکين ۽ ٻين حِسن تي سنئون سڌو هاڻي جو هاڻي اثر نہ وجهندڙ) شيءِ جو تصور يا ياد ورجائڻ ـــــ يادگيري، ياد. اولڙي جو هيءُ قسم مشروط ناهي پر غير مشروط آهي. اڳ جانور رڳو پنهنجي ڪنهن بنيادي گهرج سان لاڳاپيل عملن، اثرن جو رد عمل ڏيکاريندا هئا پر هاڻي اهي ڪجهہ نہ ڪجهہ "ياد" رکي سگهيا پئي، پر اها ياد بہ پنهنجن بنيادي گهرجن سان لاڳاپيل هئڻ گهرجي.

ڌار ڌار قسم جي جانورن کي ڌار ڌار قسم جون "سوچون" سکيا ڏئي ٺاهيون

ويون آهن. واٺو ڪتو دشمن کي وٺ ڪري ٿو پر سنگتيءَ يا ٻڪريءَ، رڍ وغيره کي ڪجھ بہ نہ ٿو چئي. تازِي ڪتي ۾ شڪار جي بوءِ پڪڙڻ جو گڻ وڌيل آهي، پيرِي ڪتو ٻي ڏينهن بہ پيرو کڻي سگهي ٿو ڪي ڪتا بال سان راند ڪيڏي سگهن ٿا ۽ سرڪس ۾ ڪرتب ڏيکارن ٿا، شينهن ڇَلي منجهان ٽپي وڃي ٿو وغيره.

رڳو هڪ مثال بيان ڪيون ٿا.

جيڪڏهن بہ چار مهينا لاڳيتو ٻُکي ڪتي کي گهنٽي وڄائڻ کان پوءِ کاڌو ڏنو وڃي، تہ ڪتو پنهنجي بک جي پورائيءَ لاءِ پنهنجن حِس کي گهنٽيءَ سان لاڳاپي وٺندو آهي. ڪتو گهنٽيءَ جي آواز سان هري ويندو. جڏهن تہ جيڪو ڪتو گهنٽيءَ جي آواز کان پوءِ کاڌي تي هريل نہ هجي، ان لاءِ لکين گهنٽيون بہ بيڪار آهن. هريل ڪتي ۾ گهنٽيءَ جو آواز ٻڌندي ئي کاڌي سان لاڳاپيل ردعمل ظاهر ٿي پوندو. وات ۾ پاڻي پرجي ايندس، جنهن مخصوص جاءِ تي ويهي کاڌو کائيندڙ هوندو اتي وڃي ويهندو ۽ اوسيئڙو ڪندو. ڪتي جي دماغ ۾ کاڌي ۽ گهنٽيءَ جي وچ ۾ هڪ عارضي ناتو جڙي وڃي ٿو جنهن هيٺ هو گهنٽيءَ جي آواز کي کاڌي اچڻ جو اشارو سمجهي ٿو. هيءُ مشروط ردعمل آهي. اهڙن ردعملن جي بنياد تي ئي هڪ جانور پنهنجو پاڻ کي پنهنجي مخصوص ماحول سان وڌيڪ سٺي نموني ٺهڪائي ٿو. حقيقت جي اولڙي جي هيءَ صورت پنهنجين اڳوڻين صورتن يعني سادڙي جانور جيان سڄي جسم جو ردعمل ظاهر ڪرڻ (مچرجڻ، چڙڻ) ۽ تنتي سرشتو رکندڙ جانور جي گڻ کان مشروط حسي ردعمل کان ڌار قسم جو آهي —— هن نئين صورت ۾ حقيقت جو اولڙو نفسي (نفسياتي) صورت ۾ ظاهر ٿئي ٿو —— جانور جي دماغ ۾ مشروط ردعمل وسيلي ڪنهن مخصوص لقاءَ يا شيءِ جو عڪس، تصور، خاڪو اولڙو ٺهي پوي ٿو جيڪو ان لقاءَ يا شيءِ جي اڻ موجوديءَ ۾ بہ جانور جي دماغ تي اهو ساڳيو ئي ردعمل طاري ڪري ٿو جيڪو موجوديءَ هوندي ڪري سگهيو پئي. وڌيڪ اهم ۽ بنيادي مشروط ردعمل هوري هوري عارضي (ٿوري مدي وارن) مان ڦري پڪا پختا ٿي پوندا آهن. هن عمل ۾ هڪ ڌاري شيءِ جو اولڙو بہ مضبوط ٿئي ٿو يعني گهنٽيءَ جو. گهنٽي کاڌي اچڻ جي اشاري سان ڳنڍيل آهي. اشارن جا اهڙا سوين نمونا ٺهن ٿا، جن کي اشارن جو سرشتو يا اشارن جو پهريون سرشتو چئجي ٿو.

عام طرح هر جانور ۾ هٿراڌو عادتون بک ۽ اڄ ڏئي يا جنسي وهر کان پوءِ لڳ جو لوپ ڏئي پيدا ڪيون وينديون آهن.

فطري ماحول ۾ اهڙا سوين اشارا ملن ٿا. ڪڇيون ساريون جهار لاءِ نرم داڻي جو اشارو آهن. آکيري ۾ نانگ اولاد جي ۽ پنهنجي خاتمي جو اشارو آهي، تيز هوائن جو گهلڻ اجهي کي برباد ڪرڻ جو اشارو آهي، ٻوڏِ کاڌي ۽ اجهي کي تباهہ ڪري ٿي، هر قدرتي آفت تباهيءَ جو اهڃاڻ ٿئي ٿي ۽ هر قدرتي کاڌ خوراڪ جي ججهائي خوشحاليءَ جو خيال ڏي ٿي. اشارن جو پهريون سرشتو مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ هر جانور ۾ موجود آهي، اوسر جي معيار سان ڪنهن ۾ گهٽ تہ ڪنهن ۾ وڌ. ۽ ماڻهو ٿي سگهندڙ ساهواري ۾ اهو معيار، نفس، من، ياد سڀ کان وڌيڪ اسريل هئي چو تہ اهو اوسر جي سڀ کان مٿاهين ڏاڪي تي هو. ان ڪري ئي ماڻهوءَ ۾ سندس ردعمل جي ڪري سمجهہ پيدا ٿي سگهي. ماڻهو ئي آهي جيڪو اشارن جي پهرين سرشتي کان ٽپي اشارن جي ٻي سرشتي —— ٻوليءَ —— تائين پهچي سگهيو. ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو اشارن جي پهرين سرشتي کان اشارن جي ٻي سرشتي (ٻوليءَ) تائين ڪيئن پهچي سگهيو؟ ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو ٻي سمجهہ مان ڦري سمجہ]هو ساهوارو (ماڻهو) ڪيئن ٿي سگهيو؟

بامقصد سرگرمي، بنيادي گهرجون پوريون ڪرڻ لاءِ پورهيو. فطرت جي مليل شين کان پنهنجي پسند جو ڪم وٺڻ وارو عمل، فطرت جي ملندڙ شين کي اها شڪل ڏيڻ جنهن وسيلي پنهنجي کاڌ خوراڪ کي نسبتاً سولو ۽ گهڻو هٿ ڪري سگهجي. ٻي ساهہ شين ۾ جيئرو پورهيو لڪائي انهن کي پنهنجو اوزار يا هٿيار بنائيندڙ ڪم ئي آهي جنهن ماڻهوءَ جهڙي ساهواري کي ماڻهو بنايو. جنهن هڪ اسريل ساهواري کي اشارن جي هڪ سرشتي کان اشارن جي ٻي سرشتي ڏانهن تبديل ڪيو ۽ ڇال ڏياريو. جنهن ماڻهوءَ ۾ سمجهہ پيدا ڪئي. اهو پورهيو ئي آهي جنهن وسيلي ساهوارو سنئون سڌو فطرت سان لڳ لاڳاپي، لهہ وچڙ ۾ اچي ٿو هو فطرت کي ڏسي ٿو جاچي ٿو سوچي ٿو سمجهي ٿو ۽ انهن جي بنياد تي پروڙيل پرجهيل نتيجن کي وري پرکي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح نظرياتي ڄاڻ ماڻي ٿو. هو پنهنجو پاڻ کي بہ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو —— پنهنجن عملن، پنهنجن ارادن، مفادن، جذبن، خيالن کي، پنهنجي سماجي زندگيءَ ۽ پنهنجي مٿيري حيثيت کي سمجهي يا سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ماڻهو رڳو مچرجڻ، رڳو حسي تصوير، رڳو نفسي اولڙو ئي نہ ٿو ڪڍي پر سوچي بہ ٿو سمجهي بہ ٿو ۽ تخليق بہ ڪري ٿو.

باب ستون

احساس جون واٽون ڪهڙيون آهن؟

تنتون احساسن جون واٽون آهن. تنتون ئي آهن جيڪي ٻاهرين دنيا جا اثر ڍوئي وجي دماغ تائين پهچائن ٿيون ۽ اتان وري تنتن وسيلي ئي واسطيدار عضون کي ردعمل ظاهر ڪرڻ جا حڪم پهچايا وڃن ٿا. اهي احساس جيئري جسم کان ٻاهر ۽ جيئري جسم اندر ٻنهي هنڌن تي عمل ڪندا رهن ٿا. اهي تنتون سڄي جسم ۾ پکڙيل ٿين ٿيون. تنتي عمل جا ٽي نمونا آهن: قطعي پاڻ مرادا عمل، ڪجهه قدر پاڻ مرادا ۽ ڪجهه قدر وس هيٺ، ۽ قطعي وس هيٺ. قطعي پاڻ مرادن عملن ۾ مثال طور دماغ جو ڪم، دل جو ڪم، رت جو ڪم، جسم جي هر جيو گهرڙي جو ڪم جيري جو ڪم، ققڙن اندر گئسن جي مٽاسٽا جو ڪم، ٻڪين جو ڪم وغيره ٿين ٿا ـــــ انهن عملن کي ارادي وسيلي بيهاري، تيز ڪري يا ڦيرائي نہ ٿو سگهجي، اهي پنهنجي ڪرت ڪندا رهن ٿا. ڪجهه پاڻ مرادا ۽ ڪجهه وس هيٺ عمل اهي آهن جن کي ڪجهه دير تائين پنهنجي ارادي سان بيهاري، تيز ڪري ۽ ڦيرائي سگهجي ٿو. مثال طور ساهہ جو چڪڻ ۽ ڪڍڻ، پيشاب يا ڪاڪوس جو نڪرڻ وغيره. هڪ ماڻهو ساهہ، پيشاب يا ڪاڪوس کي ڪجهه دير لاءِ ترسائي سگهي ٿو پر ڪنهن خاص حد کان پوءِ اهي سندس وس ۾ نہ رهندا ۽ پنهنجو عمل پاڻ مرادي نموني ڪري ڇڏيندا. ڪي عمل وري اهڙا آهن جو انهن تي پوريءَ طرح وس هلي ٿو جيئن هلڻ، ويهڻ، سمهڻ، هٿ مٿي کڻڻ يا هيٺ ڪرڻ وغيره. انهن عملن لاءِ گوشت ۽ هڏا/هڏيون وغيره اهم عضوا آهن. انهن ٽنهي عملن جو پاڻ ۾ لاڳاپو بہ آهي ۽ هڪ ٻي تي اثر ڪري سگهن ٿا. سُر ۽ ڪَرڙي کي، ٻار، ڪوساڻ ۽ ٿڌاڻ وغيره کي اسان جو هر عضوو محسوس ڪري سگهي ٿو. واسطيدار عضوي

جون تنتون اهو نياپو احساس دماغ تائين پهچائن ٿيون ۽ دماغ وري واسطيدار عمل جو حڪم ڪري ٿو. جسم کان ٻاهر ٿيندڙ عمل، اثر ۽ لقاءَ اسان جي پنجن وڏن حواسن تي احساس پيدا ڪن ٿا ۽ اهو احساس واسطيدار حواس جي تنتن وسيلي دماغ تائين پهچي ٿو ۽ دماغ وري ان يا ٻي ڪنهن بہ لاڳاپيل عضوي کي مخصوص ڪرت ڪرڻ جو حڪم ڏي ٿو. اهي پنج وڏا حواس آهن:

(1) ڏسڻ جو حواس،

(2) ٻڌڻ جو حواس،

(3) ڇهڻ جو حواس،

(4) سنگهڻ جو حواس، ۽

(5) چکڻ جو حواس.

ڏسڻ جي حواس جا ڪيترائي حصا آهن، جن ۾ اک (پنهنجن سمورن عضون سميت)، تنتون ۽ انهن جو پسرائيندڙ نظام شامل آهي. روشنيءَ جي تيزيءَ آهر ماڻڪي وَڏي ۽ سُسي ٿي، اک جي پردي تي عڪس نهي ٿو اتان تنتن وسيلي ڪچي دماغ تائين پهچي ٿو ۽ ڪي اڻ لڪا تاندورا پسرائيندڙ يا اڇل نظام وسيلي ان کي دماغ جي پوئين حصي (ننڍي مغز) تائين پهچائن ٿا جتان وري ڪجهہ اثر مغزي ڏوري ۾ پهچن ٿا (اهو ئي سبب آهي جو لوٽِ ۾ لڳندڙ ڌڪ اکين ۾ اوندهہ پکيڙي ڇڏي ٿو). اهڙيءَ طرح هر حواس جو پنهنجو مخصوص سرشتو ٿئي ٿو. هتي اها ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ هن وقت اسين خاص طرح ماڻهوءَ ۽ عام طرح اسريل (مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ) ساهوارن کي ذهن ۾ رکي هيءَ ڳالهہ ٻول ڪيون ٿا ۽ ٻيو اهو تہ هر ساهواري ۾ هر حواس قطعي هڪ جهڙو نہ ٿيندو آهي ۽ ڪن ساهوارن ۾ تہ ڪي حواس ٿيندا ئي ناهن. مثال طور نانگ پنهنجيءَ کل وسيلي آواز جون لهرون محسوس ڪري ٿو جڏهن تہ چمڙو پنهنجي وات مان آواز جون لهرون ڪڍندو آهي جيڪي سامهون آيل ننڍي يا وڏي شيءِ سان ٽڪرائي موٽي وري چمڙي تائين پهچن ٿيون ۽ ان مان چمڙو سامهون آيل شيءِ جي قد بت کي محسوس ڪري ٿو. اها ڳالهہ بہ ياد رکڻ گهرجي تہ اهي حواس هڪ ٻي سان سهڪاري بہ ٿيندا آهن. مثال طور ڪو ڌماڪو ٿيندي ڏسي اکيون هڪدم اهو احساس دماغ تائين پهچائيندديون ۽ دماغ وري هڪدم ڪنن کي حڪم موڪلي وڏي آواز کي سهڻ لائق بنائڻ تي تيار ڪري ڇڏيندو يا هڪ انڌو ماڻهو هٿن جي ڇهاءَ وسيلي ننڍي جسم جي قد بت کي محسوس ڪري سگهي ٿو پر وڏي جبل جي قد بت کي محسوس ڪري نہ سگهندو. قد بت ۽ منهن مهانڊو محسوس ڪرڻ ۾ اکيون ڏاڍيون تيز ٿين ٿيون.

هاڻي اچو تہ هڪ هڪ حواس ۽ ان جي تنتن جي اولڙن يا عڪسن کي جاچيون:

(1) ڏسڻ جو حواس:

مثال طور، ماڻهو ڄائي ڄمر کان انڌو آهي. هن ۾ ڏسي سگهڻ جي سگهہ/اهليت ڪانهي. ڇا اهو ماڻهو ڏسڻ جي حوالي سان ملندڙ سموري ڄاڻ ماڻي سگهي ٿو؟ ڇا هو جهر جهنگ، جبل چوٽيون، پکي پکڻ وغيره بابت ڪا ڄاڻ پرائي سگهي ٿو؟ ڇا هو انهن جا قد بت، رنگ روپ ۽ انهن ۾ ايندڙ تبديلين کي پرکي سگهي ٿو؟ جواب آهي، نہ. هو ڪجهہ بہ ڄاڻي نہ ٿو سگهي. ٿي سگهي ٿو تہ هو ننڍين ننڍين شين کي ڇهي يا پکي پکڻ ۽ ماڻهن جا آواز ٻڌي انهن ۾ فرق ڪري سگهي، پر اهي احساس تہ ڏسڻ سان لاڳاپيل ناهن. پوءِ بہ اها ڳالهہ صفا صاف آهي تہ هن کي چانڊوڪيءَ، تارن-ٽمڪي، اُپ-نظاري ـــــ هر اها شيءِ جنهن جو آواز بوءِ، ذائقو ۽ ڇهاءُ هن جي بدن تائين نہ پهچي سگهي ان بابت هن وٽ ڪا بہ سنئين سڌي ڄاڻ ٿي نہ ٿي سگهي.

(2) ٻڌڻ جو حواس:

مثال طور، ڪو ماڻهو ڄائي ڄمر کان ٻوڙو آهي. هن ۾ ٻڌي سگهڻ جي سگهہ ڪانهي. ڇا اهو ماڻهو ڪنهن بہ واڪي بابت ڪا بہ ڄاڻ ماڻي سگهي ٿو؟ ڇا هو ٻڌائي سگهندو ڪنهن بہ ماڻهوءَ، جانور، پکيءَ جي آواز، هوا گهلندي پيدا ٿيندڙ سُوسٽ، پاڻيءَ جي ڇولين وغيره بابت، مطلب تہ واڪي سان واسطيدار ڪنهن بہ شيءِ بابت ڪا بہ پرک ڪري سگهي ٿو؟ ڇا هو سَنهي، ڳري، مِٺي، کهري آواز ۾ فرق ڪري سگهندو؟

جواب آهي، نہ. انهن بابت هن وٽ ڪا بہ ڄاڻ ٿي نہ ٿي سگهي. اهڙو ماڻهو تہ ڳالهائي بہ نہ سگهندو. ڄائي ڄمر کان ٻوڙو ماڻهو ڄائي ڄمر کان گونگو هوندو آهي. هن جي ڪنن کان دماغ تائين ڪو آواز پهچي پنهنجو مخصوص احساس، اولڙو، عڪس ناهي ٺي نہ سگهندو آهي، ان ڪري هن کي ڪا بہ ٻولي نہ ايندي آهي. هن وٽ ٻڌڻ جي حواس سان لاڳاپيل ڪا بہ ڄاڻ ٿي نہ ٿي سگهي.

ڪن ماڻهن ۾ ڪَن جو ڙگو ٻاهريون ٻلڪڙو (گهگهڙو) خراب هوندو آهي ۽ ڪن جو پردو ۽ ڪن جا ٻيا عضوا صفا نيڪ هوندا آهن. اهڙو ماڻهو وات کولي واڪو ٻڌي سگهندو آهي. نڙيءَ ۾ ٻنهي پاسن کان بہ سنهڙيون نلڪيون هونديون آهن جن جو واسطو ڪن سان هوندو آهي ۽ انهن نلڪين مان ڪن تائين پهچندڙ آواز جون لهرون هن جي دماغ تائين پنهنجو اولڙو ٺاهي سگهنديون آهن ۽ هو نہ رڳو ٻڌي پر

ڳالهائي بہ سگهندو آهي. ان ماڻهوءَ کي ٻوڙو چئي نہ سگهبو، ڇو تہ ٻڌڻ جو حواس پنهنجو ڪم ڪري سگهي ٿو.

ماڻهو هڏن ۽ کل وسيلي بہ آواز جون لهرون (ارتعاش) محسوس ڪري سگهندو آهي پر شرط آهي تہ اهي ڪيس ڪنهن ٺوس شيءِ وسيلي ڇهنديون هجن، پر اها انتهائي معمولي ۽ ڪتل ڄاڻ هوندي

(3) ڇهڻ جو حواس:

جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڄائي ڄمر کان ٻساٽو هجي، هن جي کل ۾ ڇهاءُ محسوس ڪرڻ جي سگهہ نہ هجي، تہ ڇا هو کل وسيلي ڇهاءَ محسوس ڪري اولڙو ٺاهي سگهندو؟ ڇا هو ڪوسي ۽ ٿڌي، لسي ۽ کهري، چيڪي، ڇهنبڙيءَ، اُس، هوا کي محسوس ڪري سگهندو؟

جواب آهي، نہ. انهن بابت هن وٽ ڇهاءَ واري ڪا بہ ڄاڻ ٿي نہ ٿي سگهي. هو لساڻ، کهراڻ ۽ اس وغيره کي ڏسي تہ سگهندو، هوا گهلڻ جو آواز تہ ٻڌي سگهندو، پر هو ڪوساڻ ۽ ٿڌاڻ ۽ هوا جي لهرن کي ڄاڻي نہ سگهندو، ڇو تہ اهي نظر بہ نہ ٿيون اچن، تہ آواز بہ ڪو نہ ٿيون ڪن. هو چيڪو يا ڇهنبڙي بہ تڏهن ڄاڻي سگهندو جڏهن انهن جو زور کل کان ٽپي گوشت ۽ هڏين ۾ سور پيدا ڪري سگهي.

جيڪڏهن جسم جي اندرين عضون ۾ بہ ڇهاءُ محسوس ڪندڙ تنتون نستيون ٿي پون تہ پوءِ هو پنهنجي بدن اندر ٿيندڙ گهٽ وڌاين، سور، سختيءَ کي محسوس نہ ڪري سگهندو. توهان کي خبر هوندي تہ دماغ ۾ ڇهاءَ جي سگهہ کي سُن (نستو بي حس، ٻساٽو) ڪري پوءِ جيئري جسم تي هر قسم جي آپريشن (وَڍ ڪُٽَ، جراحي) ڪري سگهبي آهي، ويندي ماڻهوءَ جو گوشت، دل، ڦڦڙ، بڪيون، جيرو، آنڊا وغيره چيريا ويندا آهن پر بي سرت (بي هوش) ماڻهوءَ کي ڪا بہ سڌ ٻڌ ڪا نہ هوندي آهي. اهڙي وڍ ڪٽ بہ ٿي سگهي ٿي جنهن ۾ دماغ کي اثر ۾ رکڻ بدران رڳو ڪنهن خاص جاءِ کي نستو ڪيو وڃي ۽ پوءِ ماڻهو سڀ ڪجهہ ڏسي ٻڌي بہ سگهندو پر جنهن نستي ٿيل ٽڪري ۾ وڍ ڪٽ ٿئي پئي، اتي ڇهاءُ، سور محسوس نہ ڪري سگهندو.

(4) سنگهڻ جو حواس:

جيڪڏهن ڪو ماڻهو نڪ جو ٻُٽو (ناٽو) هجي، هن ۾ سنگهي سگهڻ جي سگهہ نہ هجي، تہ پوءِ ڇا هو ڪنهن بہ قسم جي ڳنڌ ـــــ سڳنڌ يا ڪڳنڌ ـــــ محسوس ڪري سگهندو؟ ڇا هو رابيل، گلاب، موتيي، مگري، انب، ڏاڙهونءَ وغيره جي سڳنڌن ۾ ۽ گند ڪچري، ڪني پاڻيءَ، ڳريل خراب ٿيل ميون ۽ گاهن،

لِڏ، ڇيٽي وغيره جي ڌپن ۾ فرق ڪري سگهندو؟ ڇا هو مختلف گئسن، گندرف، گاسليٽ، پيٽرول وغيره جي ڳنڌ سڃاڻي سگهندو؟

جواب آهي، نہ. هو ڪنهن بہ قسم جي بوءِ بابت ڪا بہ ڄاڻ رکي نہ سگهندو. بوءِ اهڙي شيءِ بہ ڪانهي جوان کي ڏسي، ٻڌي، ڇهي يا چکي سگهجي، تنهنڪري هن وٽ ڪنهن بہ قسم جي بوءِ بابت ڪو بہ تصور، عڪس، اولڙو يا احساس ڪو نہ هوندو.

(5) چکڻ جو حواس:

مثال طور، ڪو ماڻهو اَڇاتو هجي، هن جي زبان ۾ ذائقو محسوس ڪري سگهڻ جي سگهہ نہ هجي، تہ ڇا هو مٺي ۽ ڪڙي، ونڊڙ ۽ اٽونڊڙ ڪٽي ۽ ڇهري وغيره ۾ فرق محسوس ڪري سگهندو؟ ڇا هو ان لائق هوندو تہ هر هڪ ميوي جي خصوصي ذائقي ـــــ انباڻي، ليماڻي، ڏاڙهونئي، زيتوني، ڪيوڙائي، چَڪونئي، صوفائي، زردالوئي، انگوري، پپيتائي، گاجري، ڄاڳري وغيره ۽ مختلف قسمن جي ٻوٽن (ڀاڄين) ـــــ مڇيءَ، گوشت، ڪريلي، واڱڻ، پيندي، توري وغيره ۽ انهن مان ٺهندڙ مختلف ڀاڄين جي ذائقن ۾ فرق ڪري سگهي؟ ڇا هو پيئندي ئي پروڙي سگهندو تہ شربت پيو پيئي يا شراب وغيره؟

جواب آهي، نہ. هن وٽ اهڙي ڪا بہ ڄاڻ نہ هوندي، هو ڪنهن بہ قسم جي ذائقي کي محسوس ڪري نہ سگهندو. هو بيشڪ ڏسي يا ڇهي ڄاڻي وٺي تہ پاڻ انب يا ليمي جي رس پيو پيئي، پر ٻنهي جي ذائقي ۾ ڪهڙو فرق آهي، تنهن جي کيس ڪا بہ خبر نہ هوندي. هن جي دماغ ۾ ڪنهن بہ قسم جي ذائقي جو ڪو بہ تصور، عڪس، اولڙو احساس نہ هوندو.

جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي جسم جي هر تنت نستي، بي سرت هجي، هو انڌو، ٻوڙو، ٻساٽو، ناتو ۽ اڇاتو هجي، تہ ڇا هن وٽ دنيا بابت، ڪائنات بابت، پنهنجي ماحول بابت، ڪنهن بہ شيءِ بابت ڪا بہ ڄاڻ ٿي سگهي ٿي؟

جواب آهي، نہ. هن وٽ ڪا بہ ڄاڻ نہ هوندي.

مڪمل بيهوش ماڻهو پنهنجي چوڌاري، پاڻ مٿان ٿيندڙ ڪنهن بہ عمل، اثر، لقاءَ کي بيهوشي هلندي ڄاڻي، پرکي، پروڙي نہ ٿو سگهي. اها بيهوشي جيڪڏهن هڪ سال هلي تہ ان سال ۾ ٿيل تبديلين جي کيس ڪا بہ ٻوجهہ نہ هوندي ۽ بيهوشي جيڪڏهن ڄائي ڄم کان هجي ۽ بيهوشيءَ ۾ ئي مري وڃي تہ وٽس ڪنهن بہ قسم جي ڪا بہ ڄاڻ نہ هوندي. ڄاڻ، سڃاڻ، سوچ، ساڃاهہ، ارادو، عزم، ايمان، عقيدو، وهم، ويساهہ، جوش، جذبو، امنگ، اميد محتاج آهي هوش حواس واري جيئري

جاڳندي ماڻهوءَ جي.

بيهوش، بي سرت ماڻهوءَ لاءِ ڪا بہ دنيا ڪانهي، ان کي دنيا جي ڪا بہ ڄاڻ ڪانهي، هو دنيا جي ڦيرين گهيرين موجب پاڻ کي تبديل ڪري نہ ٿو سگهي، هو پنهنجون کي بہ گهرجون پوريون ڪري نہ ٿو سگهي، هو بي وس، هيٺو ۽ لاچار آهي. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو چوي تہ دنيا ئي ڪانهي ـــــ سڄي ڪائنات، سج، ڌرتي، جبل، هوا، وڻ، پکي، جانور، ڪجهہ بہ ڪونهي، تہ اها ڳالهہ غلط هوندي. اهڙيءَ ڳالهہ ڪان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو تہ ان ماڻهوءَ جي ڄاڻ، سمجهہ، پرک، پروڙ غلط آهي. ماڻهوءَ کي بيشڪ ڄاڻ نہ هجي، سمجهہ نہ هجي، پر ڪائنات آهي، ڌرتي آهي ۽ ڌرتي پنهنجن سمورن لقائن سميت آهي. ڌرتي ۽ سڄي ڪائنات پنهنجن سمورن لقائن سميت مادو آهي ۽ ماڻهوءَ جي سمجهہ سبب، ساڃاهہ سبب، سڃاڻ ۽ سوچ سبب وجود ڪو نہ ٿو رکي. جڏهن ماڻهوءَ وٽ سمجهہ، سوچ نہ هئي، جڏهن ماڻهو ڪو نہ هو، جڏهن ڪو بہ ساهوارو ڪو نہ هو، تڏهن بہ ڌرتيءَ جو وجود، ڪائنات جو وجود هو. سڄي ڪائنات مادي جي ٺهيل آهي. مادو ۽ مادي جا لقاءَ ئي ڪائنات آهن. مادو سمجهہ جو محتاج، ڳيجهو ناهي. مادو اڳ ۾ آهي، ڪائنات اڳ ۾ آهي، ڌرتي اڳ ۾ آهي، ڌرتيءَ جا لقاءَ اڳ ۾ آهن، سوين لک ساهوارا اڳ ۾ آهن، ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو اڳ ۾ آهي، پر ماڻهوءَ جي سمجهہ پوءِ آهي. ماڻهوءَ جي سمجهہ ماڻهوءَ جي دماغ ۽ تنتن جي محتاج آهي، ٻوليءَ جي محتاج آهي، جياپي جي محتاج آهي، ماحول جي محتاج آهي، دنيا جي محتاج آهي، ڪائنات جي محتاج آهي، مادي جي محتاج آهي. سمجهہ سبب مادو ڪونهي، پر مادي سبب سمجهہ آهي. مادو نہ هجي تہ ڪا بہ سمجهہ ڪانهي، ٿي نہ ٿي سگهي. مادي ڪان سواءِ سمجهہ جو وجود ٿي نہ ٿو سگهي، جڏهن تہ سمجهہ ڪان سواءِ مادو وجود رکي سگهي ٿو، رکيو اٿائين ۽ رکندو.

باب اٺون

سوچ جون واٽون اسان جي دماغ تائين

ڇا ٿيون پهچائن؟

سوچ جون واٽون اسان جي دماغ تائين شين، لقائن، عملن، اثرن —— حقيقتن —— جو اولڙو عڪس، احساس ٿيون پهچائن.

اچو ته ڪجهه مثال وٺون.

هن وقت توهان پنهنجي چوڦير ڇا پيا ڏسي، ٻڌي، سنگهي، چکي يا ڇهي سگهو؟

توهان ڪنهن نه ڪنهن شيءِ (ڪرسيءَ، کٽ يا پٽ) تي ويٺل يا ليٽيل آهيو ۽ توهان جي جسم جو ڪو نه ڪو حصو ويهڻ جاءِ کي ڇهي رهيو آهي. هوا (ڪوسي، ٿڌي يا وچٿري) اوهان جي جسم کي ڇهي رهي آهي. اوهان جو هٿ هن ڪتاب کي ڇهي رهيو آهي ۽ توهان جون نظرون ڪتاب جي اکر اکر، لفظ لفظ ۽ جملي جملي کي، ڪتاب کي ۽ ڏيکارجندڙ پسمنظر کي ڏسي، محسوس ڪري رهيون آهن. توهين ڪنهن نه ڪنهن ڪمري، جاءِ يا باغ ۾ آهيو. ٿي سگهي ٿو ته ڪو وڻ، گل، ٻوٽو ڪا ٻي جاءِ به ڏيکاربي هجي يا ڪنهن پکي پکڻ، جانور يا گيت ڳائڻي جو آواز اوهان جي ڪنن تائين پهچندو هجي. ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن گل جي سڳنڌ يا ڪاڏي جو سواد به اوهين محسوس ڪري رهيا هجو. ٿي سگهي ٿو ته توهين ڪنهن سواريءَ تي سفر ڪري رهيا هجو ۽ توهان جي چوڌاري لقاءَ بدلبا رهندا هجن. توهان جتي به آهيو پر ڌرتيءَ تي آهيو ۽ ڌرتيءَ جا سمورا لقاءَ به موجود آهن. ڌرتي هن وقت به پنهنجي وچ چوڌاري لاٽونءَ جي چرپر ۽ سج چوڌاري گولائي چرپر ڪري رهي آهي. سج پنهنجن سمورن سيارن سميت پنهنجي مخصوص ڳس ۾ ڦري رهيو

آهي، اهو ڳس پنهنجي مها-ڳس سرشتي ۾ ڪنهن نه ڪنهن واٽ تي ڊوڙي پيو —— مطلب ته سڄي ڪائنات ۽ ان جي لقائن جو هڪ ذرڙو اوهين به آهيو.

ڇا اهو سڀ ڪجهه توهان جي دماغ ۾ ان ڪري موجود آهي جو اوهان انهن بابت اڳواٽ سوچي رکيو آهي، ته اهي آهن؟

جيڪڏهن ڪو ايئن چوي ته اهي سڀ ڏسڻ، ٻڌڻ، سنگهڻ، چکڻ ۽ ڇهڻ لائق شيون ۽ جيڪي به شيون ۽ لقاءَ اسان جي پهچ کان پري آهن، اهي سڀ سندس دماغ ۾ موجود آهن ته پنهنجي خيال موجب هو ڪا عقلمنديءَ واري ڳالهه ڪو نه ٿو ڪري، پر هو نج ناسمجهيءَ واري ڳالهه پيو ڪري. عقلمنديءَ واري ۽ سچي ڳالهه اها آهي ته اهي سڀ شيون ۽ لقاءَ اسان جي سمجهه جا محتاج ناهن، پر ان کان آزاد وجود رکن ٿا.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو سوال ڪري ته مظلوم قومون، مظلوم طبقا، مظلومن جي ڇوٽڪاري لاءِ هلايل جدوجهدون، ظالم قومون، ظالم طبقا ۽ ظالمن جون ظلم قائم رکڻ لاءِ ڪوششون، سازشون ۽ ٺڳيون، سماجي اوسر جي مختلف سطحن تي رهندڙ ماڻهوءَ سماج —— سوشلسٽ، عوامي جمهوري، سرمائيداري، جاگيرداري، غلامداري ۽ ابتدائي راڄوٽي سماج جا رهاڪو، سائنسي ايجادون ۽ انهن جا ڪرشما وغيره يا اڃا به ڪجهه تفصيل ۾، مثال طور سنڌي سماج کي وٺجي، ته ان جي رهڻي ڪهڻي، سڌ سماءُ، ٻولي ۽ ثقافت، تاريخ ۽ ڪردار، نفسيات ۽ جذبا، اسرندڙ سرمائيداري، ڇانيل جاگيرداري ۽ ٽٽندڙ غلامداري سماج جا اثر، اسان جي ٿيندڙ قومي ۽ طبقاتي ڦرلٽ، سنڌي سماج مٿان ڇانيل ڌاريا ۽ انهن جي حيثيت، سنڌ جي ايشيا توڙي دنيا ۾ حيثيت وغيره ڪنهن نه ڪنهن طرح ڪي اهڙيون شيون ناهن جن کي رڳو ڏسي، ٻڌي، سنگهي، چکي يا ڇهي سگهجي. اهي لقاءَ آهن مختلف نمونن جا، اصطلاح آهن مختلف لقائن بابت. ظلم ڪا نهري شيءِ ناهي، ان کي ڏسي، ٻڌي، سنگهي، چکي يا ڇهي نه ٿو سگهجي، ته به ظلم هڪ خاص عمل، لقاءَ بابت مخصوص ڪيل لفظ آهي. ساڳيءَ طرح آزادي به هڪ خاص لقاءَ بابت هڪ مخصوص ڪيل لفظ آهي. ڇا اهي سڀ شيون، سڀ عمل، سڀ لقاءَ رڳو اسان جي ذهن ۾ وجود رکن ٿا؟ ڇا انهن جو اسان جي دماغ کان آزاد، پاڻ مرادو ڪو وجود ڪونهي؟ ڇا اهي رڳو ان ڪري آهن جو اسين سوچيون ٿا؟ جيڪڏهن اسين نه سوچيون يا انهن جي وجود کان انڪار ڪريون ته ڇا اهي اڻ موجود ٿي پوندا؟ ڇا جيڪڏهن ڪو ايئن چوي ته مصر ۾ ڪنهن به فرعون ڪا به حڪومت نه ڪئي يا هن ڪو به ظلم نه ڪيو، يا اٿينس ۾ سقراط زهر جو پيالو نه پيتو يا ٻڪين غلامن ڪا به بغاوت نه ڪئي، ته ڇا ان جي سوچ کي درست، ٺيڪ، سچو چونداسون؟ ڇا اڄ کان اڳ گذري

ويل، ٿي چڪل هر لقاءَ، هر عمل، هر سماج ۾ هر سماج ۾ ٿيل هر ڪم، ويڙهه، آزاديءَ، ڦرلٽ، غلاميءَ وغيره جو وجود رڳو ان ڪري آهي جو اسين ان بابت سوچيون ٿا. نہ تہ انهن جو ڪو بہ وجود نہ هو، تہ ڇا اهو سچ چئبو؟

اهي سڀ شيون، سڀ عمل، سڀ لقاءَ، سڀ اثر اسان جي سوچڻ جا محتاج ناهن، انهن جو پنهنجو وجود آهي. اسين انهن بابت سوچيون يا نہ سوچيون، پر اهي موجود آهن ۽ انهن بابت اسان جي دماغ ۾ جيڪو ڪجهہ آهي، اهو حقيقتن جو عڪس آهي، احساس آهي، اولڙو آهي، فوٽو آهي، تصور آهي، سوچ آهي. جاءِ، باغ، وڻ، گل، لاٽ، سڳنڌ، هوا، پاڻي، جبل، ڌرتي، قوم، وطن، دنيا، سامراج، طبقو، ويڙهہ، خونريزي، جدوجهد، ڇوٽڪارو، پاڻ وهيڻائي، خوشحالي وغيره سڀ تصور آهن ٻاهرين حقيقتن جا. جيڪڏهن اهي ٻاهريون حقيقتون موجود نہ هجن ها تہ اسان وٽ انهن بابت ڪو بہ تصور ٿي نہ پئي سگهيو. دنيا، ڪائنات، مادو اسان جي سوچن جو محتاج ناهي، انهن کان آزاد وجود رکي ٿو، اسان جون سوچون انهن جو عڪس، اولڙو، احساس آهن ۽ ٻاهرين حقيقتن جون محتاج آهن.

مثال طور، جيڪڏهن آءٌ چوان ٿو ”گل“، تڏهن توهان جي ذهن ۾ ڪهڙو اولڙو نهي ٿو؟

توهان جي ذهن ۾ هر ان ”گل“ جو تصور نهندو جيڪو توهان ڏٺو هجي. ڪنهن بہ مخصوص ”گل“ جو عڪس نہ نهندو، ڇو؟ ان ڪري جو مون ڪنهن بہ خاص ”گل“ جي نشاندهي نہ ڪئي آهي، پر جڏهن ڪنهن خاص ”گل“ جي نشاندهي ڪندس، تہ هڪدم باقي سمورن گلن جا اولڙا اوهان جي دماغي پردي تان هٽي ويندا ۽ رڳو ان ئي خاص ”گل“ جو اولڙو نهي ويندو، جنهن جو هينئر آءٌ نالو کڻڻ وارو آهيان. تيستائين توهان سوچي وٺو تہ جڏهن مون ”گل“ لفظ ٻوليو تڏهن توهان جي ذهن ۾ ڪهڙي ڪهڙي ”گل“ جو عڪس اڀري آيو هو؟

”گل.“

ڏيانَ سان پنهنجو دماغ جاچيو (ماڻهوءَ ۾ ئي اها وڏي ۾ وڏي خوبي آهي جو هو پنهنجي ڇاڻ —— منطقي ڇاڻ، ادراڪي ڇاڻ، نفسي ڇاڻ، نظرياتي ڇاڻ —— ڪي ذهن جي ”پردي“ تي وري اڀاري بہ سگهي تہ جاچي بہ سگهي). ڪهڙن گلن جو عڪس آهي اوهان جي دماغ ۾؟

ڇا هر ان ”گل“ جو اولڙو ناهي جيڪو اوهان ڏٺو هجي؟

پڪ سان ايئن آهي. (اها مون کي خبر ڪيئن پئي، پوءِ ٻڌائيندس.)

هاڻي آءٌ گل جو خاص نالو کڻڻ وارو آهيان. سوچجو تہ توهان جي دماغ ۾ ڪهڙي گل جو عڪس وڌيڪ نمايان ٿئي ٿو. گل جو نالو آهي:

”گمي!“، ”گمي جو گل!“

ڏٺوَ! توهان جي دماغ ۾ ڪهڙو عڪس نهيو؟

ڪو بہ نہ! آهہ! ايئن ڇو ٿيو؟ چئبو تہ توهان نالي پڙهڻ ۽ سوچڻ ۾ ئي منجهي پيا! شايد اهو لفظ گَمِي آهي الائي گُمِي، يا وري گِمِي آهي يا گِمي، الائجي گَمي آهي يا گُمي آهي! سمجهو ڪري تہ اهو لفظ گِمِي آهي —— گِمِي جو گل! ڇا ڪو تصور نهيو؟ نہ! ڇو؟

ان ڪري جو اهو لفظ، اهو گل توهان ڏٺو ئي ناهي، ٻڌو ئي ناهي، سنگهيو، چکيو يا ڇهيو ئي ناهي، ان ڪري توهان جي دماغ ۾ ڪو بہ خاص عڪس نہ نهيو.

”گلاب جو گل.“

ڇا هاڻي ڪو عڪس نهيو؟

پڪ سان گلاب جي گل جو عڪس نهيو. اوهان جي ڏٺل هر ٻي گل جو تصور ڊهي ويو، هاڻي رڳو گلاب جي گل جو ئي عڪس دماغ تي رهجي ويو، ڇو؟

ان ڪري جو توهان اهو گل ڏسي، ان بابت ٻڌي يا ان کي سنگهي ۽ ڇهي چڪا آهيو ۽ ٿي سگهي ٿو تہ ڪنهن چکي بہ ڏٺو هجي. هاڻي ڇا ٿيو؟ گلاب جي گل جو اولڙو پنهنجي هر ان جز ۽ تفصيل سميت توهان جي ذهن ۾ تري آيو جنهن کان اوهين واقف آهيو. هر شاعر، سائنسدان، فيلسوف، فنڪار يا چترڪار وغيره ان کي پنهنجي پنهنجي انداز ۾ سمجهي سگهندو. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو شاعر بہ هجي ۽ ڪلاڪار بہ، فيلسوف بہ هجي تہ چترڪار بہ، پوءِ ان جون سوچون ڪيئن هونديون... اهو ئي سمجهي سگهي ٿو.

پر منهنجي ذهن ۾ جنهن گلاب جو گل جو تصور آهي اهو ٻڪ جيڏو، روايتي ڳاڙهو گلابي گلاب نہ آهي پر ”ڪارو گلاب“ آهي. ڇا توهان ڪارو گلاب ڏٺو آهي، ان جي سڳنڌ کان واقف آهيو؟ جيڪي ڄاڻندا هوندا انهن جي ذهن ۾ تصور بہ نهيو هوندو، پر جيڪي نہ ڄاڻندا هوندا اهي عام رواجي گلاب جي گل کي ڳاڙهي گلابيءَ بدران ڪاري رنگ ۾ سوچيندا هوندا. ايئن ڇو ٿيو؟

ان ڪري جو گلاب جي گل جو عام رواجي ڳاڙهو گلابي رنگ ڦيرائي ڪارو رنگ ڏنو ويو. ڪارو گلاب ڇوڻ سان ڇا ٿيو؟

گلاب جي گل جو تصور ۽ ڪاري رنگ جو تصور پاڻ ۾ ملي پيا.

هاڻي اچو تہ ”گگارينو“ تي سوچيون.

ڇا گگارينو ٻڌڻ (پڙهڻ) سان اوهان جي ذهن ۾ ڪو عڪس، ڪو اولڙو نهيو؟

نه!

ڇو؟

توهان جو ڏنل، ٻڌل، سنگهيل، ڇڪيل، ڇهيل ناهي! توهان ان ڪان اڻ واقف آهيو!

توهان ڪي آءٌ ٿو ٻڌايان.

(1) ”گلاب جي گل“ کي ئي چئبو آهي ”گگارينو“، جرمن ٻوليءَ ۾.

هاڻي ڇا ٿيو؟

گلاب جي گل جو عڪس ٺهيو!

پر هاڻي رڳو عڪس نه ٺهيو ان سان گڏ جرمن ٻوليءَ بابت به سوچ ابري آئي! معنيٰ هاڻي تصور ڪجهه وڏيڪ ٿيو ـــــ گلاب جو گل ۽ جرمن ٻولي (جرمن ٻولي وري پاڻ به تصور آهن ـــــ جرمن ماڻهو ۽ انهن جي ٻولي).

توهان کي سچ ٻڌايان؟ سچ اهو آهي ته جرمن ٻوليءَ ۾ گلاب جي گل کي گگارينو نه چئبو آهي. گگارينو ڪا ٻي شيءِ آهي. وري سوچيو!

هاڻي وري توهان جي ذهن ۾ ڪو تصور، ڪو عڪس، ڪو اولڙو، ڪو احساس ڪونهي!

(2) ويٽنام ۾ رونبي ڪرڻ کي گگارينو چئبو آهي.

هاڻي ڇا ٿيو؟ توهان جي ذهن ۾ ويٽنام ۽ رونبي ڪرڻ جا تصور ٺهيا. خود رونبي ڪرڻ جي تصور ۾ ڪيترائي تصور آهن ۽ ويٽنام سان لاڳاپيل ڪي تصور به ذهن ۾ ابري سگهن ٿا. پر مون کي افسوس آهي ته ويٽنام ۾ رونبي ڪرڻ کي گگارينو نه چئبو آهي ۽ گگارينو اڃا به ڪا ٻي شيءِ آهي.

هاڻي ڇا ٿيو؟

گگارينو بابت توهان جو تازو تصور به ڊهي ويو. توهان جي ذهن ۾ هن وقت وري به گگارينو بابت ڪو به عڪس ڪونهي. پوءِ نيٺ گگارينو ڇا کي چئبو آهي؟

(3) پٿر جو گهڙيل هڪ هاٿي، جنهن جي پنيءَ مٿان پوين ٻن ٽنگهن تي اُڀو بيٺل پٿريلو گهوڙو، جنهن جو منهن ۽ اڳيان سنب اپ ڏانهن اٿيل آهن. يونان جي هڪ جابلو شهر ڪيٽنس ۾ ٺهيل آهي ۽ هڪ اهڙي شهزادي جي ياد ۾ ٺاهيو ويو جنهن کي هاٿيءَ ۽ گهوڙي جي سواري ڏاڍي پسند هئي.

ڇا توهان ڄاڻي ورتو ته گگارينو ڇا کي چئبو آهي؟

هن ڳالهه ۾ توهان ڏٺو ته ڪيترا تصور پاڻ ۾ مليل آهن؟

پٿر، گهاڙ هاٿي، اڀو بيٺل، گهوڙو سنب، اپ، يونان، جابلو شهر، شهزادو، سواري، پسند وغيره.

حقيقت هيءَ آهي ته اهڙو ڪو به مجسمو ۽ شهر يونان ۾ موجود ناهي.

پوءِ نيٺ گگارينو ڇا آهي؟

(4) مينهوڳيءَ ۾ مست ٿي، ڇٽ کولي، کنڀ ڦڪيڙي جهمريون هڻندڙ مور کي گگارينو چئبو آهي.

ڪهڙو تصور ٺهيو؟ ڪهڙا ڪهڙا عڪس مليل آهن؟

(5) پنهنجي ٻت مان جهمڪو ڪري سوجهرو ڪيندڙ مڇيءَ جو هڪ قسم آهي گگارينو، جيڪا سمنڊ جي هيٺين (ترائين) سطح ويجهو گهپ ٻاٺ ۾ رهندي آهي.

ڪهڙو عڪس ٺهيو ۽ ڪهڙا تصور پاڻ ۾ مليل آهن؟

(6) ٻليءَ جي ڳچيءَ ۾ گهنڊڻي ٻڌندڙ ڪوئي کي گگارينو چئبو آهي.

(7) سڙي سڪي ڪاڇي ويل وڻ جي ٿوڻيءَ کي گگارينو چئبو آهي.

(8) وارياسي ۾ مٺي پاڻيءَ جي چشمي کي گگارينو چئبو آهي.

(9) دئوس قسم جي ٿلهي پهلوان کي گگارينو چئبو آهي.

جيڪڏهن آءٌ ايئن سڄو ڏينهن وينو ڳالهايان ۽ اوهان ٻڌندا رهو ته توهان جو ذهن گگارينو بابت رڳو اهو ئي تصور، عڪس، اولڙو ٺاهي سگهندو، جنهن جو ذڪر آءٌ ڪريان، نه ته توهان پنهنجي ليکي گگارينو جو ڪو به عڪس ٺاهي نه ٿا سگهو، ڇو ته توهان وٽ ان بابت ڄاڻ ڪانهي، توهان ڪڏهن به ان کي نه ڏٺو آهي ۽ نه ئي ان بابت ڪجهه ٻڌو آهي، نه ئي ان کي سنگهيو، ڇڪيو يا ڇهيو آهي. جيڪڏهن توهان کي مون تي پت هوندي، ته توهان ان ئي تصور کي سچو سمجهندو جيڪو توهان کي ٻڌايان. جيڪڏهن منهنجي ڄاڻ ئي غلط، وهمي، اٽڪلٽائيءَ واري هوندي ۽ توهان کي ان جي پروڙ پئجي ويندي ته پوءِ توهان ئي مون کي ڪوڙو، وهمي يا اٽڪلباز سمجهڻ شروع ڪندَو ۽/يا توهان حقيقت ڄاڻي وٺندَو ۽ گگارينو بابت توهان جي ذهن ۾ ويهاريل غلط ڄاڻ ختم ٿي ويندي.

جيئن توهان جي ذهن ۾ گگارينو بابت ڪو به عڪس ڪونهي، اها ساڳي ڳالهه هاتاموسي، ڇاتوڪا، واشامو، ناڪولي، بلادو، ماگوري، ويناتو، ڇڇموري، گدناڪ، واگهاوَ وڪيما، طوشاتا، ڇماڪو، وانروڪي وغيره بابت به ٿيندي. ڇا انهن مان ڪنهن به لفظ بابت اوهين ڪجهه ٻڌائي سگهو ٿا؟ توهان جي ذهن ۾ هر هڪ لفظ سان لاڳاپيل ڪهڙو تصور آهي؟

ڪو بہ نہ.

ڇو؟

ان ڳالھہ مان ڪھڙو نتيجو نڪري ٿو؟

هن ڳالھہ مان اھو نتيجو نڪري ٿو تہ جيڪڏهن اسين ڪنهن بہ حقيقت بابت نہ ٿا ڄاڻون تہ ان حقيقت جو اسان جي دماغ ۾ ڪو بہ تصور نہ ٺهندو. حقيقت اڳ ۾ پيش ٿيڻ گھرجي، ان جو اولڙو، عڪس، تصور پوءِ ئي ٺهي سگھي ٿو. جيستائين آئيني سامهون ڪا بہ شيءِ نہ آئي آهي تيستائين آئيني ۾ ڪو بہ عڪس نہ ٺهندو. آئيني سامهون بيٺل ماڻھو هٽي وڃي تہ ان جو عڪس بہ گم ٿي ويندو. ماڻھو مادي جو ٺهيل آهي، حقيقت مادو آهي، مادي جو ڪو بہ روپ آهي ۽ عڪس ان جو پاڇو، اولڙو، تصور، احساس آهي. اڳ ۾ حقيقت آهي ۽ پوءِ ئي ان جو عڪس آهي. حقيقت نہ هوندي تہ عڪس بہ نہ هوندو. عڪس غير مادي شيءِ آهي، اھو رڳو اولڙو آهي ڪنهن مادي شيءِ جو. حقيقت هٽي ويندي تہ عڪس بہ هٽي ويندو. پر آئيني جي عڪس ۽ ڪنهن بہ ساهواري جي عڪس ۾ گھڻو فرق بہ آهي. ماڻھوءَ جي دماغ (ڪنهن بہ ساهواري) ۾ جيڪو ڏسڻ، ٻڌڻ، سنگھڻ، ڇهڻ، چکڻ وسيلي عڪس ٺهي ٿو، اھو آئيني جي عڪس جيان ناهي. آئينو رڳو سامهون آيل لقاءَ جو عڪس پيش ڪري ٿو پر ان جو آواز، بوءِ، ذائقو يا ڇهاءُ عڪسي نہ ٿو سگھي، جبلُ واڪي جو عڪس (پڙاڏو) اولڙائي سگھي ٿو پر ان ۾ ڏٺ، چک، لذت ۽ بوءِ اولڙائڻ جي خاصيت ڪانهي. بي ساھہ شيون عڪس جو رڳو هڪ پاسو، ڪو محدود پهلو اولڙائي سگھن ٿيون، جڏهن تہ ساهواري ۾ ڪنهن بہ پيش ٿيل حقيقت بابت ڪيترين ئي حقيقتون اولڙائڻ جون خاصيتون آهن ۽ ماڻھو سڀ کان وڌيڪ اتم آهي جو هن پاڻ وٽ منطقي ۽ نظرياتي ڄاڻ پيدا ڪري ورتي آهي تنهنڪري هو حقيقت کي گھڻ پاسائون اولڙائي سگھي ٿو ۽ بيشڪ حقيقت هٽي بہ وڃي پر ان جو عڪس دماغ جي جيو گھرڙن ۾ ڪيتري ئي عرصي تائين محفوظ رهجي وڃي ٿو ۽ وقت سر ان کي ياد ڪري سگھجي ٿو. جڏهن تہ سوين هزارين عڪس ان منجهان "ميٽجي" (وسري) بہ وڃن ٿا. توهان جڏهن پهرين درجي جو ڪتاب پڙهيو تڏهن اھو توهان کي ڪھڙي ترتيب سان ياد هو، ڇا هاڻي جو هاڻي ساڳي ترتيب سان بيان ڪري سگھو ٿا؟ ٿي سگھي ٿو تہ ڪيترائي ماڻھو الف-ب بہ ترتيب سان ياد ڪري نہ سگھن، پر انهن تصورن کي، يادگيري کي، وري تازو بہ ڪري سگھجي ٿو. توهان کي پنهنجي حياتيءَ جا سوين واقعا ياد هوندا. ماڻھوءَ دماغ (ساهوارن جي دماغ) ۾ سوين

عڪس هڪ ڊگھي عرصي تائين پنهنجن پورن تفصيلن سميت ياد رهي سگھن ٿا ۽ جياپي لاءِ لازمي ڪيترا ئي اولڙا هن جي جبلت ۾ داخل ٿي وڃن ٿا.

حقيقت جو عڪس اسان جي حواسن (تنتن) وسيلي هلي اسان جي دماغ تائين پهچي ٿو. حقيقت ۽ ان جو عڪس ساڳي شيءِ ناهن. حقيقت مادو يا مادي جو روپ، لقاءُ، ڏيک، عمل، اثر آهي ۽ عڪس، اولڙو، احساس مادو ناهي، مادي جو فوٽو آهي، شبيھہ آهي، تصور آهي. اسان جي دماغ ۾ پاڻ جهڙو جيئرو جاڳندو ماڻھو، ڪاڏا، شيون، جايون، وڻ، پکي، ڌرتي، ڪائنات وينل ڪانهي پر انهن جو رڳو عڪس آهي، اولڙو آهي.

ماڻھو پنهنجن حواسن وسيلي جيڪي عڪس وٺي ٿو انهن مان ئي کيس ڄاڻ ملي ٿي. حقيقتن کي پرکيندي سوين هزارين قسمن جا عڪس ماڻھوءَ دماغ تائين پهچندا رهن ٿا. مخصوص مند ۾ مخصوص فصل، گاھہ، ميوي جو پيدا ٿيڻ اهڙو ئي پنهنجو عڪس ڇڏي ٿو. وڏ ٽڪ، گھاڙ گھاڙيتو ڪندي بہ ماڻھو حقيقتن جا ڪيترائي عڪس پرائي ٿو. هڪڙي قسم جي عمل مان ماڻيل ڄاڻ کي ٻي قسم جي حقيقتن سان لاڳو ڪري وري نوان عڪس پرائي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح سڄي ٻولي لفظن جي صورت ۾ لکين عڪس آهي. انهن عڪسن مان ئي اسان جي ڪل ڄاڻ ٺهي ٿي ۽ ڄاڻ جو واهپو ڪندي عمل ۾ آڻيندي وري نئين ڄاڻ ملي ٿي ـــــ اهڙيءَ طرح ڄاڻ جي ذخيري ۾ واڌارو ٿيندو رهي ٿو.

"سڄي دنيا جي فاتح" سڪندر اعظم (سڪندر مقدوني، يوناني) کي وري جيئاري، رڳو ٽي وي ڏيکارجي يا هوائي جهاز تي بہ ڦيريون ڏيارجن تہ نتيجو ڪھڙو نڪرندو؟ بٽڻ هيٺ ڪرڻ سان بلب ٻري پوي (يا جيئن ريموٽ ڪنٽرول جو ڪرشمو هلي پيو)، تہ ڇا اھو ڏسي اڪبر بادشاھہ پاڳل نہ ٿي ويندو، جيڪو پاڻ کي خدا جو پاڇو پيو سڏرائي.

ڇا پلا ايئن نہ ٿو ڪري سگھجي تہ ڪن ٻن ٽئن شين بابت ڄاڻ ڪن ٻين ٻن ٽئن شين سان لاڳو ٿي وڃي؟ پٿر گھڙڻ جو عمل ڪاٺيءَ سان لاڳو ڪري ان کي گھڙيو وڃي، پاڻيءَ کي اوٻارڻ بدران پاري کي اوٻارڻ جي ڪوشش ڪجي، ٽامي کي رجائڻ بدران لوھہ کي رجائجي، وغيره. تہ ڇا ٿيندو؟ هر عمل اسان کي نئين ڄاڻ ڏيندو. سوين تجربن ۽ تعليمن نسل در نسل تبديل ٿي اسان جي ڄاڻ ٺاهي آهي. ڇهنبدار پٿر جي ايجاد کان اڄوڪي هر ايجاد تائين ماڻھوءَ اھو ئي ڪم تہ ڪيو آهي تہ ڪنهن بہ لقاءَ، عمل، اثر، شيءِ وغيره کي ڪنهن بہ ٻي لقاءَ، عمل، اثر يا شيءِ

سان پيٽائي، پرکي، پرجهي سگهي. ڪڪائين جهوپڙيءَ کان آسمان ڇهندڙ جاين تائين، اڻ گهڙيل پٿرائين ڳوڙهي (ڦيٿي) کان اڄوڪي جديد صنعتي ڦيٿي تائين، ڪني گاهه چيٽي جي ياڻ کان جديد ڪيميائي پاڻ تائين. گاري کان سيمينٽ تائين، پيچرن کان روڊن تائين اهو ئي عمل هلندو پئي رهيو آهي.

ماڻهوءَ نرم مٽيءَ جو گهگهڙو (رانديڪو) ٺاهيو جيڪو اس ۾ هوا ۾ سڪي سخت ٿيو باهه ۾ پچي پڪو ٿيو. قسمين قسمين گهگهڙا ٺهيا: هڪ گهگهڙي جو اڌ، مُنُ، چوٿاڱ مٿو منڍي، ٻانهون يا ڄنگهون ٻي گهگهڙي سان ڳنڍيون ويون ـــــ ماڻهوءَ بت تي شينهن جي منڍي ٺاهي وئي ـــــ شينهن-مُنڍيو ماڻهو ٺهي پيو. جيڪو ماڻهو جهنگلي سانَ جي منڍي واري ڪل اوڏي جانورن جي ڌڻ ۾ گهڙي ويو پئي، ان لاءِ ٻن ڇئن تصورن کي هڪ ٻي سان ڳنڍڻ ڪا وڏي ڳالهه ڪا نه هئي. آءٌ اڄوڪي دور جو ماڻهو به ان پيچ گهڙ کان واقف آهيان ۽ في الحال رڳو ڳگارينو جهڙي هٿ-گهڙي تصور تي ڪيترو ئي گهڻو لکي سگهان ٿو. ته ڇا ڪو ٻيو، ٽيون، چوٿون، پنجون ماڻهو هڪ ٻي جي پورهيي، عمل، تجربي، تعليم، تخليق، وغيره جا سوين تصور هڪ ٻي سان ملائي ڪا ٽين شيءِ ٺاهي نه ٿو سگهي؟

ڪهڙو به تخيل هجي، ان جو جيڪڏهن ڇيد ڪبو ته اهو ڪجهه اڳوڻن تصورن جو ميڙ هوندو ۽ هر تصور ڪنهن نه ڪنهن حقيقت جو عڪس، اولڙو. ياد ڪري ڇڏيو ته هر ڄاڻ عڪسن جو ميلاپ آهي ۽ ان جو هر تصور ڪنهن نه ڪنهن حقيقت جو اولڙو.

باب نائون

غلط سوچ ڇو ٿي ٺهي؟

حقيقت جو اولڙو غلط نموني پرجهيو ويندو ته سوچ به غلط ٺهندي ۽ ڄاڻ به غلط هوندي

اڄو ته اها ڳالهه ڪجهه مثالن سان سمجهون:

(1) آسمان (اُڀ) ڇا آهي؟:

جنهن به شيءِ کي روشنيءَ جا ڪرڻا لڳي موٽي اچي اسان جي اک تائين پهچندا، ان کي ڏسي سگهنداسون. پراهين پنڌ واري شيءِ جيترو اسان کان پري هوندي، اوترو ننڍي نظر ايندي. جيڪڏهن روشنيءَ ڪرڻا رنڊائي موٽائڻ، اولڙو ڪرڻ واري شيءِ وچ تي نه هوندي ته نظرون پولار ۾ پيهي ڪٿي نه ڪٿي وينديون، اسان کي ڪجهه به نظر نه ايندو ۽ اهو هنڌ اونداهو يا ڪارو نظر ايندو.

جيڪڏهن اونداهي ڏاڍي ڊگهي ڪمري ۾ وچ تي اڌ-ڊڪيو بلب رکيو هجي، ان جو روشن پاسو اوهان طرف هجي ته ان جي اونداهي پاسي اوهان کي ڪارهه کان سواءِ ڪجهه به نظر نه ايندو پر جيڪڏهن بلب اڌ-ڊڪيو نه هجي ته پوءِ اوهان کي هلڪو ڌنڌ پيو محسوس ٿيندو. اهو ان ڪري ٿئي ٿو جو بلب جي تيز روشني اک جي ماڻڪيءَ کي سسائي ڇڏي ٿي ۽ جڏهن ماڻڪي سسيل هجي ۽ روشني گهٽ ته صاف نظر نه ايندو.

وشال، اڻکٽ ڪائنات ۾ سج اسان جي ويجهو ۽ ڏاڍو روشن آهي، ان ڪري اسان جي نظر جتي ڪٿي ٿي اتي آسماني "رنگ" نظر اچي ٿو ۽ اسان ان کي اڀ يا آسمان سمجهون ٿا.

اهو سڀ ڪجهه اسان سائنس جي نعمتن جي ڪري ڄاڻي ورتو آهي.

اڳوڻو ماڻهو ڪا اجوڪي جهڙي نسبتاً وسيع ڄاڻ نہ رکندو هو. ان ڪري هو ان ڪي دونهاتيل، جهڙالي ۽ ٿوس ڇت سمجهي وينو ۽ اهڙيءَ طرح اڀ بابت جهوني جاهل ڄاڻ اسان جي لوڪ ڪٿا ۽ ڏند ڪٿا ۾ شامل ٿي وئي.

اجوڪي سائنس ڏسڻ جا اهي اوزار ٺاهي ورتا آهن جو چنڊ ۽ سج جهڙڪ سائنسدانن جي ڪَڇن ۾ آهن. لڪين نوري سالن جي پنڌ تي نگاهہ وڃهي سگهجي ٿي، پر ”آسمان“ اڃا بہ پراهون آهي!

(2) سج ۽ چنڊ بابت غلط سوچ:

ٻڌايو پئي ويو تہ سج ”پهرين آسمان“ ۽ چنڊ ”چوٿين آسمان“ تي آهي. ان جو مطلب اهو ٿيو تہ سج ويجهو ۽ چنڊ پري آهي. جڏهن تہ اجوڪو ٻار بہ ڄاڻي ٿو تہ چنڊ رڳو 9_لک 30_هزار ميل پري آهي ۽ سج ساڍا نو ڪروڙ ميل پري. جيڪڏهن چنڊ ”چوٿين آسمان“ تي آهي تہ پوءِ سج گهٽ ۾ گهٽ ”هڪ سَو پنجين آسمان“ تي هئڻ گهرجي.

ماڻهوءَ کي اها ڄاڻ بہ سائنس ڏني تہ سج ڌرتيءَ کان ساڍا تيرهن لک ڀيرا وڏو آهي ۽ چنڊ ڌرتيءَ کان ڪيئي ڀيرا ننڍو. نہ تہ اڳوڻي اڻڄاڻ ماحول ۾، اهي ٻئي، ماڻهوءَ کان پري ۽ عام حالتن ۾ هڪ جيترا ڏيکارجندڙ هئا ۽ جيترو انهن جو قد ڏيکارجي ٿو اوتري قد واري ماڻهوءَ وٽ کاڌي پيتي ۾ ڪم ايندڙ شيءِ ٿالهہ (ٿانءُ، پاٽَ يا پليٽ) آهي. ان ڪري ماڻهن سمجهيو پئي تہ انهن کي ماڻهوءَ جي ٻنهي ڪَڇُن ۾ اپئن ئي کڻي يا ڪڇن هيٺان ٿپائي سگهجي ٿو جيئن ڪنهن بہ عام ٿالهہ کي. جيڪڏهن ماڻهن کي سج ۽ چنڊ جي صحيح قد بت جي ۽ سجُ ٻاهہ جو گولو هجڻ واري، جنهن ۾ ڪيترن ئي شعلن جو قد ٿيهہ لکن کان بہ وڌيڪ ڊگهو آهي، سڌ هجي ها تہ گهٽ ۾ گهٽ ڪڏهن بہ انهن کي پنهنجن هٿن تي کڻڻ يا ٻانهن هيٺان ٿپائڻ جي ڳالهہ تي سگهي ٿو تہ اصطلاحي معنيٰ ۾ سوچي سگهي ها، حقيقي معنيٰ ۾ نہ.

(3) سج گرهڻ ۽ چنڊ گرهڻ:

سج جي چوڌاري ان جا نوَ ئي گرهہ (سيارا) ڦرندا رهن ٿا. پهرين نمبر تي عطارد، ٻي نمبر تي زهرا ۽ ٽين نمبر تي ڌرتي آهي. ڌرتي سج چوڌاري چڪر 365_ ڏينهنِ ۽ ڇهن ڪلاڪن (هڪ سال) ۾ پورو ڪري ٿي. چنڊ وري ڌرتيءَ جو گرهہ آهي جيڪو ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦرندو رهي ٿو. جڏهن سجُ، ڌرتي ۽ چنڊ هڪ ليڪ ۾ بيهن ۽ ڌرتي وچ ۾ هجي تہ چنڊ تي ڌرتيءَ جو پاڇو نهندو ۽ چنڊ (جيئن تہ سج جو

اولڙو موٽائي نہ سگهندو تنهنڪري) اونداهو نظر ايندو ــــــ اها آهي چنڊ گرهڻ.

پر جيڪڏهن سجُ، چنڊ ۽ ڌرتي (چنڊُ سج ۽ ڌرتيءَ جي وچ ۾ اچي) هڪ ليڪ ۾ بيهن تہ سج جي روشني سنئين سڌي ڌرتيءَ تائين نہ پهچندي ۽ سجُ چنڊ جي اوٽ ۾ اچي ويندو، پر جيئن تہ سج ڏاڍو وڏو آهي تنهنڪري پورو لڪي ڪو نہ ٿو ۽ وچ ۾ آيل چنڊ جي ٻي پاسي ڳاڙهسرو نظر اچي ٿو ــــــ اها آهي سج_گرهڻ.

هيءَ سڄي ڄاڻ اسان کي سائنس ڏني آهي.

اڳوڻي اڻڄاڻ ماحول ۾ ماڻهوءَ کي اهو اسرار سمجهہ ۾ نہ پئي آيو. ماڻهو جڏهن پاڻ تڪليف، اهنج ۽ ڪاوڙ ۾ هوندو هو تڏهن سندس منهن مهانڊو بہ بگڙي ويندو هو. سج_گرهڻ وقت سج ۽ چنڊ_گرهڻ وقت چنڊ کي بہ ”تڪليف“ هئي، تنهنڪري انهن کي ”ڦاسيءَ تي ٽنگيل“، ”مصيبت ۾ مبتلا“، ”ڪروڌ ۾ پريل“ وغيره سمجهيو ويو. سج سڄاڳيءَ جو اهڃاڻ، روشنيءَ جو ذخيرو، فصل جي حياتي ۽ حياتيءَ جو جوهر تہ آهي ئي، ان ڪري ان کي اوٽ مان ڪڍڻ يا پرچائڻ لاءِ عجيب قسم جي ريتن، رسمن ۽ رواجن جنم ورتو، جن جي اوهان کي خبر آهي.

(4) تارا ــــــ لوهي ٽِڪَ:

سج ”لهي وڃڻ“ کان پوءِ لکين چاندي_رنگ ٽمڪندڙ ٽِبڪا، ڪي ننڍا ڪي وڏا، ڪي هڪ ٻي جي ويجهو تہ ڪي هڪ ٻي کان پري، سياري ۾ هڪ نموني جا، تہ اونهاري ۾ ٻي نموني جا، مقرر وقت موجب پنهنجون جايون بدلائيندڙ ــــــ تارا ــــــ اُڀ جي ويڪري سيني تي پکڙجي پئي ويا ۽ ڏينهن ٿيندي گم پئي ٿيا. ڇا ”اُڀ ۾ تارا“ رڳو رات جو ئي هوندا آهن ۽ ڏينهن جو نہ هوندا آهن؟ اها خبر اڳوڻي اڻڄاڻ ماڻهوءَ کي ڪا نہ هئي. ”اڀ ۾ تارا“ ڏينهن جو بہ هوندا آهن، پر سج جي تيز روشنيءَ سبب سج_ڪرڻن پنيان اهي نظر نہ ايندا آهن.

ماڻهن ڏٺو پئي تہ جيئن اڀ ”لسي ڪُٻَ“ ۾ پکڙيل آهي، تيئن تارا بہ ان ۾ ساڳيءَ سنوت سان ”ٽنبيل“ آهن، تنهنڪري انهن سمجهيو تہ اهي روشن لوهي ٽڪون (ڪليون، ڪوڪا) ”اڀ ۾ ڪتل“ آهن. جيڪڏهن ”ڪتل“ آهن تہ پوءِ اهي هڪ مخصوص واٽ تي هلندا ڇو ٿا رهن، اها ڳالهہ ڪين سمجهہ ۾ نہ پئي آهي، تنهنڪري تارن بابت ٻٽو تصور ٺهيو تہ ”اڀ ۾ ڪتل“ بہ آهن ۽ ”هلندا“ بہ رهن ٿا.

اُنهن ماڻهن وٽ جيڪڏهن اجوڪن وسيلن جهڙا جديد سائنسي وسيلا هجن ها تہ اهي سولائيءَ سان ڄاڻي وٺن ها تہ اهي روشن ٽمڪندڙ ٽڪون ــــــ تارا ــــــ هڪ ٻي کان ڪروڙين، اربين، کربين، پدمين ميلن جي مفاصلي تي، ڪي هيٺ

(اوري)، ڪي مٿي (پري)، اٽڪٽ ڳُٽپ ۾ پکڙيل آهن. ڪيترائي وڏا تارا پري هجڻ سبب ننڍا ۽ ڪيترا ئي انهن جي پيٽ ۾ ننڍا تارا ويجهو هئڻ سبب وڏا نظر اچن ٿا ۽ پدمن جي ڳُٽپ ۾ اهڙا به آهن جيڪي ڪين عام ديد سان نظر نه پئي آيا تڏهن شايد اهي حقيقت تائين پهچي وڃن ها.

عيسوي سن جي شروعات کان چار سَو سال ڪن اڳ يونان ۾ اهڙا ڏاها به پيدا ٿيا جن سج، چنڊ، تارن، ڌرتيءَ ۽ آسمان تي غور فڪر ڪيو. ڪي انهيءَ نتيجي تي پهتا ته سج ديوتا ناهي پر باهه جو گولو آهي، ڪي انهيءَ تي ته چنڊ ۾ ڪا به آئٽ ڪتڻ واري ناني ڪانهي جنهن جي اڏايل ڪاتَ (ڏاڳي، پوٽين) سبب ڪڪر ٺهي پيا، ۽ ڪي ان نتيجي تي پهتا ته ڏينهن رات جو ڦيرو سج جي لهڻ چڙهڻ سبب نه پر ڌرتيءَ جي پنهنجي مرڪز چوڌاري لاٽونئڙي ڦيري سبب آهي پر انهن سوچن کي هوري هوري وڌندي ۽ پراڻين جاهل ڏند ڪٿائي سوچن سان مقابلو ڪندي، سچو ثابت ٿيڻ ۾ سوين سال لڳي ويا. عمر خيام به پاڻ ملهايو پر گوءِ گيارنو برونو ۽ گليلو گليلي کٽي ويا (شايد ان ڪري به جو سندن پچار گهٽي ٿي). برونو کي ساڙيو ويو ۽ گليلو کي گهر-بند ڪيو ويو جتي چنڊ جي چانڊوڪيءَ ۾ اپياس ڪندي ۽ لکندي اکين کان ويهجي ويو. بهرحال، اڄ اها ثابت ٿيل حقيقت آهي ته ڌرتيءَ جي لاٽونئڙي ڦيري سبب ڏينهن رات ۽ سج چوڌاري ڦيري سبب سيارو ۽ اونهارو ٿئي ٿو. سج اُڀري ۽ لهي ڪو نه ٿو پر ڌرتيءَ جو جيڪو پاسو جيئن جيئن سج سامهون ايندو وڃي ٿو اتي تيئن تيئن صبح، منجهند ۽ شام ٿئي ٿي ۽ جڏهن اهو پاسو سج آڏو ڦري اوجهڙجي وڃي ٿو ته رات ٿئي ٿي.

(5) ڌرتي:

ماڻهو لکين سالن کان ڌرتيءَ تي رهندو، ان کان کاڄ وٺندو، ان کي کوٽيندو ۽ لاپ پرائيندو رهيو آهي. ڌرتيءَ سان ماڻهوءَ جو ناتو ايئن آهي جيئن ٻچ پيئاڪ ٻار جو ماءُ سان. ان کان وڌيڪ سيبتي، سلڇڻي، سٺي، سوادي، سچي ۽ سونهن ڀري ڪائنات جي ٻي ڪا به شيءِ ناهي.

ماڻهو جيستائين ڌرتيءَ تي نگاهه وجهي سگهيو پئي تيستائين اها سنئين سڌي سنوت ۾ هئي تان جو ديد وڃي اڀ سان ٽڪرائي. اڀ جيئن ته ڇت وانگر تاڻيل هو تنهنڪري ان جي ٽيڪ لاءِ ڪا پت، ٿوڻي ۽ ٿنڀو هئڻ ئي گهرجي ڇو ته ٽيڪ کان سواءِ ڪا به ڇت بيهي نه ٿي سگهي، پر اڀ کي ٽيڪ ڏيندڙ ڪا به ٿوڻي يا ڪو به ٿنڀو نظر نه پئي آيو تنهنڪري ڪو اهڙو ٿنڀو هئڻ گهرجي جيڪو ڏسڻ ۾ نه

اچي ـــــ ٻن ٽن ديوتائن جو تصور اوڏارو وٺي، انهن کي ٿوڻيءَ طور بيهاريو ويو ـــــ هيءَ آهي پراڻي ڏند ڪٿا، غير حقيقي سوچ.

جيئن ته سج اڀري ۽ لهي پيو تنهنڪري سمجهيو ويو ته سج ڌرتيءَ چوڌاري ڦري ٿو. ڌرتيءَ جي سنئين پاسي سوجهرو هو تنهنڪري جتي سج گم ٿي پئي ويو ۽ ڌرتيءَ جي ٻي پاسي کان ڦري وري اچي اوڀر ۾ پئي پهتو تنهنڪري ان پاسي اونده هئڻ گهرجي ـــــ بحرِ ظلمات، اونداهين جو سمنڊ تصور ڪيو ويو جنهن ۾ سج گم ٿي پئي ويو.

پندرهين صديءَ جي پوئين ڏهاڪي تائين ماڻهن کي اها خبر ڪا نه هئي ته "بحرِ ظلمات" ۾ سڄو سارو آمريڪي کنڊ (هاڻي ٻه کنڊ: اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا) ۽ ٻيا سوين ننڍا وڏا ٻيٽ موجود آهن. ان وقت تائين ڌرتي ڪل اها هئي جيڪا سڄي سمنڊ جي گهيري ۾ اڄوڪن ٽن کنڊن ـــــ ايشيا، آفريقا ۽ يورپ ـــــ تي پکڙيل هئي. سمنڊ کي ٻيو ڪنارو هوئي ڪو نه.

سامونڊي ڪناري تي بيهي اوهين ڏيان سان پري کان ايندڙ ٻاڦيءَ جهاز يا سڙهه واري ٻيڙيءَ کي ڏسو ـــــ ايندي ايندي پهريائين ٻيڙيءَ جو سڙهه يا ٻاڦيءَ جهاز جي ڪنٽرول ٽاور جو چوٽ ظاهر ٿيندو ۽ پوءِ هوري هوري ويندو سڀ ڪجهه ظاهر ٿيندو. ٻاڦي ته "سنوت" ۾ بيهندو آهي پوءِ پراهين جهاز جو چوٽ ڇو ٿو ظاهر ٿئي، سڄو ڇو نه؟ ان ڪري جو ڌرتي گول آهي، جيئن جيئن جهازُ ڍِڍ جي اوٽ مان اڀرندو ايندو تيئن تيئن ظاهر ٿيندو ويندو.

جيڪڏهن ڌرتي سنئين هجي ها ته هماليا ۽ قراقرم جبلن جون اوچيون چوٽيون جن مان هڪ جي اوچائي 29-هزار فوٽ آهي، ضرور نظر اچي ها، پر اها به ڌرتيءَ جي ڍِڍ جي اوٽ ۾ هئڻ سبب نظر نه ٿي اچي.

اڳوڻي گهٽ ڄاڻ ماڻهوءَ جي دنيا رڳو پنهنجي اوڙي پاڙي تائين سوڙهي هئي، هو سڄي ڌرتيءَ تي نظر وجهي نه پئي سگهيو ۽ جتي به ويو پئي ته هن رڳو سنوت پئي ڏٺي ـــــ "ڌرتي گول هجي ها ته ماڻهو ترڪي ڪري نه پئي ها!" ـــــ تنهنڪري هن جي ڌرتي رڳو اوتري ئي هئي جيتري هن ڏٺي.

گول ڌرتي جيڪڏهن ماڻهوءَ يا ڪنهن ڇپ جيتري هجي ها ته هلندڙ هر شيءِ ضرور ترڪي ها، پر ڌرتي ته ماڻهوءَ کان ڪروڙين ڀيرا وڏي آهي.

(6) ٻه دنيائون:

اڳوڻي گهٽ ڄاڻ ماڻهوءَ ڏٺو پئي ته ڌرتيءَ تي پکڙيل لقائن، نظارن ۽ شين جو ڏيک ئي نرالو آهي. سڄي ڌرتي رنگارنگ روپن سان ڀري پئي آهي. سمنڊن، جبلن، وڻن، پکين، جانورن ۽ ٻين شين جي ڪا ڪوٽ ئي ڪانهي. هر شيءِ، هر لقاءَ جو پنهنجو مزو ۽ رنگ روپ آهي. اوچائيءَ تان هيٺ وهي ايندڙ واهه جي پاڻيءَ ۽ اوچائيءَ تان هيٺ ڪرندڙ پاڻيءَ (جهرڻي) جو پنهنجو ڏيک ڏيکاءُ ۽ پنهنجو ساز سنگيت آهي، سوين نمونا ۽ رنگارنگ پکي پکڻ، وڻ ٻوٽا ۽ ٻيا ساهوارا ـــــ جڳ سڄو جنسار لڳو پيو هو. هيءَ هڪ نرالي دنيا هئي.

ٻي دنيا مٿي آسمان ۾ هئي. ان جو رنگ روپ، منهن مهانڊو، ڏيک ويک وري پنهنجي قسم جو هو. ان ۾ تارا هئا. تارن جا مختلف جهرمٽ جهڳٽا هئا. ڪَتِي، ٽيڙو ۽ گس هو. ڪَٽ، وڇون، قطب تارو ۽ وهائو تارو (زهرا گرهه) هو. ان ۾ سج هو ۽ چنڊ هو. اها دنيا ڌرتيءَ کان ويڪري ۽ ان مٿان ڇانيل هئي.

جيڪڏهن انهن کي خبر هجي ها ته ڌرتي سج چوڌاري، سج (پنهنجن سمورن سيارن سميت) گس ۾، ننڍو گس وڏي گس ۾ ۽ وڏو گس اڃا به اڻٽڪ ڪائنات ۾ ڦرندو رهي ٿو ۽ آسمان ڪو نوس لسو ڪٻ نه پر ديد جي ڪوٽ آهي، لڪين نوري سالن جي پنڌ تائين ڪائنات کي ڇاڻيو ويو آهي پر اڃا ڪٿي به "ڪائنات جو ڪنارو" ڪو نه مليو آهي. ڪائنات ۾ ملندڙ ڌرتيءَ سميت هر جسم، ننڍو توڙي وڏو، هيٺ توڙي مٿي، ڪاٻي توڙي ساڄي، چمڪندڙ توڙي دونهاٽيل، رنگين توڙي روشن پنهنجي منهن مهانڊي، ڏيک ويک جي حساب سان بيشڪ فرق وارو هجي پر بنيادي طرح هڪ آهي، مادي جو ٺهيل آهي، ته ڪيس "ٻه دنيائون" سوچڻ جي ڪا گهرج ئي نه پوي ها.

(7) جُهڙ، مينهن، ڳڙو ۽ اوٽر، آنڌاري:

جهوني جڳ جي گهٽ ڄاڻ ماڻهن لاءِ جهڙ، مينهن، ڳڙي ۽ اوٽر آنڌاري جي مام پروڙڻ به ڏاڍي ڏکي ڳالهه هئي. جڏهن جهڙ ظاهر پئي ٿيو تڏهن ڪنهن مهل ته هلندو پئي رهيو ۽ ڪنهن مهل ٽڪ ٻڌي بيهي ٿي رهيو. ڪنهن ويل ان ۾ اڇا، ڪارا، پيلا، ڳاڙها ڪڪر هئا ۽ ڪنهن مهل وري يڪو هڪ رنگو. ڪڏهن ٻوسٽ پئي ڪيائين ته ڪڏهن ٿڏڪار، ڪڏهن وسيو پئي، ڪڏهن گجيو پئي، ڪڏهن چمڪيو پئي ۽ ڪڏهن نڪاءَ پئي چڙيائين، ڪڏهن ڪِرڻ پئي وسي ته ڪڏهن قـڙ

قـڙ، ڪڏهن وڏ ڦڙو ڪڏهن ڇوهو ته ڪڏهن مورڳو ڳڙو، ڪڏهن ٻڪر وال، ڪڏهن واڇڙ، ڪڏهن اترائون، ڪڏهن اولهائون ته ڪڏهن چوماسو ڪڏهن رڳو ڌرتي آلي ڪري ته ڪڏهن ٻوڙ ٻوڙان، ڪڏهن وڻ ڌوئي ڇهڇ ساوا ڪري پئي ڇڏيائين ته ڪڏهن مورڳو پاڙون پٽي پئي اڇلايائين، ڪڏهن اوندهه انڌوڪار ڪري پئي وسيو ته ڪڏهن تيز طوفان سان ـــــ ڪڏهن سڪ، سڪر، سڻائي هو ته ڪڏهن ڏڪ، ڏڪر، ڏهائي هو.

ماڻهوءَ اهو سڀ ڪجهه ايئن پئي سمجهيو جيئن هو پاڻ هجي. هن جي لاءِ هر چرندڙ شيءِ ساهواري هئي: ان ۾ روح هو. هو ڪو ديوتا هو. گهٽ ڄاڻ ماڻهوءَ هر ڪم، هر عمل، هر شيءِ، هر لقاءَ جا ٻه چار ديوتا ٺاهي ڇڏيا ـــــ جهڙ جو ديوتا، مينهن جو ديوتا، ڳڙي جو ديوتا، اوٽر (آنڌاري) جو ديوتا، سڪر سڻائي ساوڪ جو ديوتا، ٻوڏ جو ديوتا، اپ کي ٽيڪ ڏئي ڪٽي ٻيهڻ وارا ديوتا، گجڻ جو ديوتا، سونهن جو ديوتا يا ديوي، عشق جو ديوتا، غضب (ڪاوڙ ڪروڌ) جو ديوتا، ڪرم، رحم جو ديوتا، اَنَ جو ديوتا، رزق ڏيندڙ ديوتا وغيره. ڪي ديوتا ننڍا ته ڪي وڏا، ڪي هيڻا، لاچار ۽ ڳيجهو ته ڪي ڏاڍا، سگهارا ۽ ڏيندڙ وغيره.

ماڻهوءَ وٽ ديوي يا ديوتا جو تصور ڇو نهيو؟ اهو ڄاڇڻ کان اڳ اڇو ته "ساهه" کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون.

(8) "ساهه" ڇا آهي؟:

توهين ڄاڻو ٿا ته ماڻهو جهنگلي ماحول مان نڪري جابلو ميداني ۽ پاڻياڻي علائقن ۾ پکڙجي ويو. جن مان ڪي ڪوسا هئا ته ڪي ٿڌا. هر هڪ جٿو جنهن به علائقي ۾ ويو ان ئي علائقي جي طبعي ماحول ۾ رچي وسي ويو. ڪنهن کي ڪاڻڻ لاءِ گانگٽ، ڏيڏر، مڇي، ڪڇون مليا ته ڪنهن کي جهنگلي سانَ، ٻار-سڱا، گهوڙا، هاٿي، رڍون، ٻڪريون ۽ ٻيا جانور، ڪنهن کي ميوا، ڀاڄيون ۽ جيت جٽيا ته ڪنهن کي سڀ قسم جون شيون.

هر هڪ راڄ کي پنهنجي پنهنجي گهرجن موجب هٿيار، اوزار گهڙڻا پيا. ڪٿي ڇهنبدار پٿر، ڪاتي، ڀالي، نيزي، تير ڪمان وغيره جي وڌيڪ گهرج هئي ته ڪٿي ونگوڙي، ڇلي ۽ رڇ جي، ڪٿي باهه جي وقتي گهرج هئي ته ڪٿي هر گهڙي، ڪٿي غار يا ڇپر آڏو پِٽ، اوٽ ٻڌڻ جي گهرج هئي ته ڪٿي جهوپڙيءَ جي، ڪٿي مينهن پاڻيءَ جي ته ڪٿي گهلندڙ هوا جي...

هر راڄ جي هر ماڻهوءَ جو هر ڏينهن ڪيترن ئي قسمن جي ساهوارن سان

واسطو هو ـــــ ڪو سگهارو هو تہ ڪو نبل، ڪو وڏو هو تہ ڪو ننڍو، ڪو تيز ڊوڙندڙ هو تہ ڪو ڍڍو، ڪو اڏامڪ هو تہ ڪو پاڻيءَ منجهہ. جڏهن جانور جو شڪار ٿيو پئي تڏهن جانور جي ويڙهہ، ڀاڄ، ڦٿڪي جي سگهہ هوري هوري ختم پئي ٿي. اهڙيءَ طرح گهايل ماڻهوءَ، پوڙهي، ٻارڙي وغيره جي بہ ڪڏهن گهائن ڪان تہ ڪڏهن سمجهہ ۾ نہ ايندڙ سور (بيماريءَ، تپ ٻري) سبب هر چرپر ختم ٿي پئي وئي ـــــ نہ ڪائي پيو نہ پيئي پيو نہ ئي وري ڳالهائي پيو.

سوين سالن جي ڪم ۽ پرک نيٺ ماڻهوءَ کي پروڙ ڏني تہ جيئرو اهو آهي جنهن ۾ ساهہ آهي، جيڪو ساهہ کڻي ـ ڪڍي ٿو، جيڪو چري پري ڪائي پيئي ٿو ۽ مئل اهو آهي جنهن جو ڪائڻ پيئڻ چرڻ پرڻ ۽ ساهہ کڻڻ بند آهي. وڏيڪ جاچ اهو بہ ڏيکاريو تہ خود ڪائڻ پيئڻ چرڻ پرڻ بہ ان وٽ آهي جنهن وٽ ساهہ آهي، جنهن وٽ ساهہ ناهي اهو مئل آهي.

جڏهن ساهہ جو ڪچڻ نڪرڻ بيهجي پئي ويو تڏهن سيني جي ڏنوڻ بہ بند پئي ٿي وئي ۽ پوءِ کهڙا بہ حيلا وسيلا ڪتب آندا پئي ويا پر "ستل" سجاڳ نہ پئي ٿيو ۽ بهرحال اهو سمجهيو ويو تہ اهو مري ويو. جڏهن ٻار ڄمي ٿو تڏهن ساهہ کڻي ٿو (جي ساهہ نہ کڻي ڪڍي تہ مئل) ۽ جڏهن مري ٿو تڏهن مرڻ جي نشاني آهي ساهہ جو بيهڻ (باقي تہ سڀ ڪجهہ ساڳيو هو). جڏهن ساهہ جي پروڙ تي وڏيڪ ڌيان ڌنائين تڏهن ڪيس سڌ پئي تہ "ساهہ" تہ "هوا" آهي. ان ڪري سمجهيو ويو تہ جيئرو اهو آهي جنهن ۾ "هوا" هجي ۽ جنهن ۾ "هوا" نہ آهي اهو مئل. ماڻهوءَ اهو بہ ڏٺو پئي تہ اڄ نہ سڀان ڪو ماڻهو، ڪو جانور، ڪو پکي، ڪو جيت وغيره مري پئي ويو ۽ اهڙيءَ طرح ساهواري ٻي ساهواري کي جنم پئي ڏنو ـــــ جياپي لاءِ "هوا" اٽٽر شرط ٿي پئي.

ماڻهو جانور تہ مري مٽيءَ ۾ پورجي يا سڙي ڪاڄي پئي ويو، پر "هوا نڪري پئي وئي" ۽ "هوا موٽي ٿي آئي" (جيئرو). هوا هر حالت ۾ هئي، "هوا ڪا نہ ٿي مئي."

لاڳيتي عمل سبب ئي اهو تصور ٺهي سگهيو تہ ماڻهو ساهوارو سڙي، پري ختم ٿي وڃي ٿو يعني فاني آهي (۽ ان ڪري مادو آهي) ۽ "هوا"، "ساهہ"، "روح" لافاني آهي، دائمي آهي جيڪو جسم (مادي) جي مرڻ کان پوءِ بہ وجود رکي ٿو. حقيقت ۾ "ساهہ" هوا جي تصور کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي پر گهٽ ڄاڻ واري ماحول، وهم، ويساهہ، عقيدي ان کي هڪ غير مادي ۽ لافاني هستي بنائي ڇڏيو آهي.

جيڪا بہ شيءِ چرپر ڪندي نظر پئي آئي، ان بابت اهو تصور جڙيو تہ ان ۾

"ساهہ" آهي، ڇو تہ ساهہ کان سواءِ ڪا بہ شيءِ چري پري، ڳالهائي ٻولائي ڪا نہ ٿي سگهي. ان ڪري ئي اهو وهم، ويساهہ يا عقيدو ٺهيو تہ ڀڙڪندڙ باهہ، وهندڙ پاڻي، گهلندڙ هوا، اپائيندڙ مٽيءَ، ٻرندڙ جبل، گجندڙ جهڙ، ڪنوندڙ ڪنوڻ، چمڪندڙ چنڊ، ٻرندڙ سج، ٽمڪندڙ تارن وغيره ۾ بہ "ساهہ" آهي (جڏهن تہ اڄوڪو ٻار بہ ڄاڻي ٿو تہ انهن مان ڪنهن بہ شيءِ ۾ ساهہ ڪونهي).

ڇا عقيدو ٻڌائي سگهندو تہ سينوَر ۾ "ساهہ" آهي يا نہ (سينور هڪ گهرڙي "وڻ" جو ڪروڙن جي ڳٽپ ۾ ميڙو يا جهڳٽو آهي)، جيوڙن (مٽي جهڙا، انگور جهڙا، ونگوڙيا، لنڙيا، پيچڙيا ـــــ سوين جنسون ۽ اربن ڪربن ۾ ڳٽپ)، جيتامڙن (وائرس... ٽپڪڙيا، گُلڙيا وغيره ـــــ سوين جنسون ۽ ڪربن پدمن ۾ ڳٽپ) ۾ ساهہ آهي يا نہ؟ ۽ مثال طور، هڪ گلاس ۾ پئجي سگهندڙ سلهہ (ٽِي بِي) جي لنڙين جيوڙن (جيڪي قد بت ۾ گهٽڻ ئي جيوڙن کان وڏا آهن) جي ڳٽپ ئي وڃي ڪروڙن ۾ ٿيندي، هڪ گهرڙا جانور جيئن ايميبا، پئرااميشم وغيره (سوين جنسون ڪربن پدمن ۾ ڳٽپ) "ساهہ"، "روح" رکن ٿا يا نہ؟ انهن ۽ اهڙين ٻين هزارين جنسن ۾ ڪي بہ عقيدا، ويساهہ، وهم يا ڏند ڪٿائون ڪنهن بہ قسم جي "ساهہ" يا "روح" هجڻ جي نشاندهي نہ ٿيون ڪن، ڇو تہ اڳوڻي زماني جي ماڻهوءَ نہ تہ انهن بابت ڄاتو پئي، نہ تہ انهن وٽ پرک جا وسيلا هئا ۽ نہ ئي انهن بابت ڪو تصور ـــــ انهن اهي ساهوارا نہ ڪڏهن ڏٺا، نہ ڪڏهن ٻڌا ۽ نہ ئي ڪڏهن انهن کي چکي، سنگهي يا ڇهي سگهيا. ماڻهن سيءَ ـ تپ جي بيماري گڏريل صديءَ تائين خراب هوا (مليريا) سبب سمجهي پئي. هنن وٽ مڇر مان رت ۾ داخل ٿيندڙ جيوڙن (چوسٽن، ڪينئنِ) بابت ڪا بہ ڄاڻ نہ هئي.

(9) ديوي ۽ ديوتا جو تصور ڪيئن ٺهيو؟ :

ابتدائي راڄ ۾ جڏهن هڪ خاص ساهواري جنس ماڻهو (سمجهہ ڀري) ٺهڻ شروع ٿي تڏهن ان وٽ ڪنهن بہ طرح ماءُ ڀيءُ بابت اهو تصور ڪو نہ هو جيڪو اڄوڪي ماڻهوءَ وٽ آهي. ٻار لاءِ اهو ممڪن ئي ڪو نہ هو تہ هُو پنهنجي ڀيءُ کي سڃاڻي سگهي. راڄ جا سڀ نوجوان هن جا وڏا هئا پر هن کي جنهن ماءُ ڄڻيو هو جنهن جي ٿڃ پيتي هئائين، ان کي سڃاتائين پئي. ابتدائي راڄ جي ابتدا ۾ سمورا رشتا ماءُ جي حوالي سان سڃاتا ويندا هئا (۽ اڄ بہ بنيادي طرح ماءُ جي حوالي سان سڃاڻجن ٿا ڇو تہ ماءُ ئي آهي جيڪا ڀيءُ جي نشاندهي ڪري سگهي).

سڀ کان وڏي، پوڙهي، جهوني ماءُ سڄي راڄ جي ماءُ هئي. اها ئي سيني جي ڪاڏي پيتي، ڏک سک، رهڻي ڪهڻيءَ، اٿا وينيءَ جو لحاظ ۽ خيال ڪندي هئي ۽ هر

هڪ جي گهرج جو سڏ سماءُ رکندي هئي، ٻيون جوان مائرون بہ رکنديون هيون، پر انهن جي وڏي بہ اها ئي پوڙهي ئي ماءُ هئي. سڀ ان جو اولاد هئا. ابتدائي راڄ جي ان قسم کي اَماڻو (مائاڻو، ماءُ وارو) راڄ سڏجي ٿو.

مائن جي ماءُ گهڻي قدر سٺي، سڀاجهي، مٺي، مهربان، سيبتي، سلڇڻي، پرو ۽ پرگهور رکندڙ هئي ۽ هن جي انهن خصلتن جون يادگيريون سندس مئي پڄاڻا بہ پيون هلنديون هيون ۽ ڳڻ پيا ڳائبا هئا.

توهان کي چڱيءَ طرح ڄاڻ آهي تہ گذريل واقعي جو بيان عام طرح ساڳي ان نموني نہ ٿي سگهندو آهي جيئن اهو ٿيو هجي. ڪو ماڻهو وڇون (پڻون) ماريندو تہ بيان ٿيندو هيڏو، هٿ جيڏو، سائو هيڊو، زهريلو وڇون هو. گهوڙو ڊوڙيو تہ ڪو نہ پئي، هوا سان ڳالهيون ٿي ڪيائين. "يرا ماڻهو تہ ڪو گبر شينهن آهين"، "پاڙيو ڪنهن جاءِ جو ڏڪ ئي نہ جهلياڻين" وغيره. انهن راڄ -مائن بابت بہ قصو گهٽ وڌ پيو هلندو هو.

نيڪ سيرت، خوب خصلت، چڱيءَ چلت واريون مائرون نيڪيءَ، سونهن، سلڇڻائيءَ ۽ مهربانيءَ ۾ سيني کان سرس هيون (اهي ٿيون نيڪيءَ جو نشان) ۽ ڪاوڙيل، ساڙيليون، بخيل ۽ جهيڙاڪر مائرون شر جو نان.

هر نيڪي، چڱائي، سلڇڻائي، پنهنجائپ، پيار، انس (لڳاءُ)، سڪ، ساڃاهہ ۽ (ڪردار جي) سونهن رکندڙ ماءُ مهربانيءَ (ٻاجهہ) جو حوالو هئي ۽ راڄ جو هر چڱو ڪم انهن جي ڳالهين، سوچن ۽ عملن موجب پر ڪيو ويندو هو. "ماءُ کان پوءِ ممتا حد آهي"، "منڙيون ڳالهيون تہ منهنجيءَ امڙ جون"، "سڀ جي پيٽ جي ڪيس خبر هئي"، "ان کان وڌيڪ ٻيو ڪير آهي جو ايڏي اڪير رکي" وغيره. لاڳيتيون يادون، يادن ۾ وسندڙ خاڪو، پلائيءَ ۽ چڱائيءَ جو ماءُ سان واسطيدار تصور، پيار ۽ سڪ جو انساني عڪس، هڪ مٺيءَ ماءُ جو اولڙو —— ماءُ جي انساني روپ وڏي ياد ۾ خيالي روپ کي پختو ڪيو. ماتا ديويءَ جو تصور ايئن نهيو.

ماڻهوءَ جي ياد ماءُ جي روپ تي ماتا ديويءَ کي جنم ڏنو. ڌرتيءَ بہ پنهنجي سيني تي سڀ کي سانديو، پاليو ۽ پناهہ ڏني پئي. هوءَ بہ ماتا جيان سڀاجهي ۽ سهڻي آهي. ڌرتي ماتا ۽ ماتا ديويءَ ۾ ڪو خاص فرق ڪونهي. پيار جي ديوي، سونهن جي ديوي، آباديءَ جي ديوي، ساوڪ جي ديوي، اوسيئڙي جي ديوي، امن (شانتيءَ) جي ديوي، وغيره.

هر برائي، بڇڙائي، ڪلڇڻائي، اوپرائپ، نفرت (ڌڪار)، چڙ، بيزاري ۽

ڪوجهائپ رکندڙ ماءُ اٻاجهہ (ڪُٻاجهہ) جو حوالو هئي ۽ راڄ جي هر غليظ ڪم جي پيٽ ان جي حوالي سان ٿيندي هئي: "ڪِني رَن نہ مري ٿي ۽ نہ ئي جند ٿي ڇڏي"، "ٻانپ اڇي ٿي آهي، بڇڙائيءَ کان پاسو نہ ٿي ڪري"، "ہ ويڙهائو ڏُوتي جتي ڪٿي باهہ لڳايو ويني آهي"، "سڀ شيءِ تي بڇڙي نظر، سڀ جو ڪاڌو ويني تڪيندي"، وغيره. ڪروڌي، بري، ڌڪار ۽ بد چل مائيءَ سان واسطيدار يادن، ان بابت ڳالهين جي ورجاءَ، ٿيندڙ براين جي ان جي براين سان پيٽ، ماڻهوءَ جي ذهن ۾ انهيءَ عڪس کي پڪو ڪيو جيڪو نسبتاً وڌيڪ بڇڙو هو —— اهو ئي تصور هو جنهن برائيءَ جي ديويءَ، ڪروڌ جي ديويءَ، ساڙيلي ديويءَ، نفرت جي ديويءَ، غضب جي ديويءَ وغيره کي جنم ڏنو.

هر جوانيءَ کي پنهنجي جسم جي ڇڪيندڙ سونهن آهي، ڪنهن جي جهلڪ ڏسڻ جي اوسيئڙي، قرب جي خاص خوبيءَ، اندر ٺاريندڙ ادا، ٻهلور ويندڙ جذبي، جذباتي ٺار بخشيندڙ هستيءَ، جنهن جي ٺور تي مور وائڙا ٿي پئي ويا، جنهن دلبر کي ديکيندي سورج شاخون جهڪيون پئي ٿيون ۽ قمر ڪوماڻو پئي —— پرين —— پرينءَ جي ادا، هر ناز، هر روپ، هر گهڙيءَ جي دلبري ڏيک، پنهنجو پنهنجو تصور پئي ڏنو ۽ "روح" ۾ راحت ٿي پيدا ڪئي. ان بابت يادون، جوانيءَ جون يادون، جوش ۽ جذبي سان ٿمتار يادون، سڪون ۽ سانت پريون يادون، عشق، محبت، پيار، پريم جي ديويءَ جي جنم جو ڪارڻ بڻيون —— سونهن جي ديويءَ، عشق جي ديويءَ، پيار جي ديويءَ، جنس جي ديويءَ، جوش جي ديويءَ، بيوفائيءَ جي ديويءَ، وڇوڙي جي ديويءَ، اوسيئڙي جي ديويءَ وغيره جنم ورتو.

ابتدائي راڄوٽي سماج جي ابتدائي اماڻو دور هوري هوري اباڻي دور ۾ بدلجي ويو. پهريائين اپت گهٽ ٿيڻ سبب راڄ جا سمورا ماڻهو پنهنجي وت ۽ وس آهر شڪار ۾ حصو وٺندا هئا. ان ۾ زناني مرداڻي جو فرق ڪو نہ هو. اَگهو پوڙهو ۽ جهور پوڙهيون پنهنجين جهوپڙين ۾ شڪار تي ويل سورهين ۽ سورمين جو انتظار ڪنديون هيون. شڪار لاءِ زبري سگهہ گهربل هئي، جانور وڏا ۽ هٿيار هيٺا هئا، پر پوءِ بہ خاص طرح ٻُيري (ڍڪي، "پيٽ سان") عورت لاءِ پوءِ، پريَن مهينن ۾ شڪار لاءِ هٿ ونڊائڻ اوکو ڪم هو. انهن کي گهرن ۾ ٻارڙن ۽ ڏڙن سان رهڻو پوندو هو. نئين ڄاول ٻار جي پرگهور لاءِ بہ ڪيس ئي سيڙجڻو پوندو هو.

گهر ۾ رهندڙ عورتن آگر (اڱڻ) ۾ آندل گاهہ ٻوٽن کي نئين مند ۾ نئين سر ڦٽندي، سلو ڪندي، وڌندي، انگورجندي ۽ سنگ جهليندي ڏٺو. سوين سالن تائين

ٽيندڙ رهندڙ ان عمل اهو تصور پڪو ڪيو ته ڳاهه ٻوٽي ۾ ڪا اهڙي شيءِ سگهه آهي جو اهو زمين ۾ پيهي نئين سر ڦٽي پوي ٿو. ارادي سان ٻج ڇٽيو ويو ۽ نيٺ اهو ڦٽي پيو. مينهن نه پوڻ سبب، ڌرتيءَ جي سخت هئڻ سبب سلو پاڙون وٺي نه پئي سگهيو پر آلي ڌرتيءَ ۾ هڪدم پئي اپريو ـــــ پوکيءَ، فصل جي ابتدا ٿي.

ڇهنبدار ڪاٺين سان ڌرتي چيري (کيڙي) ان ۾ ٻج وجهي پاٽي ڏنو ويو ته سلو ڦٽي آيو. پوکيءَ جو هنر گهريلو عورت پاران لاڳيتي جاچ، پرک ۽ پروڙ جو نتيجو آهي.

نوَن نوَن سخت پٿرن جي ڳولا، انهن جي گهاڙ هٿيارن جي تکائيءَ ۽ ججهائيءَ سِڱن کي هٿيار طور ڪتب آڻڻ نيزي، ڀالي، تير ڪمان جي ايجاد به شڪار ۾ سهولتون پيدا ڪري ورتيون.

ڳرو، سخت، ٿڪائيندڙ ۽ گهڻي سگهه گهرندڙ ڪم مرد جي حوالي ٿيو ۽ نسبتاً هلڪو، نرم، سولو (سهنجو) ۽ گهٽ سگهه گهرندڙ ڪم عورت جي حوالي ٿيو ـــــ پورهيي جي پهرين ورڇ ٿي.

جڏهن پوکيءَ جي هنر واڌ ڪاڌي ۽ ان لاءِ هر، جانور وغيره ڪم اچڻ لڳا تڏهن اهو ڪم به مرد جي حوالي ٿي ويو. جنهن گهڻو ڪم پئي ڪيو اهو هوري هوري راڄ مٿان ڇائجندو ويو ۽ نيٺ راڄ ۾ مردن جي مٿيرائي قائم ٿي ـــــ اباڻو سماج ٺهي پيو.

ڪاڌي پيتي، پال پوس، سار سنڀال، هنري سکيا ۽ تجربن جي تعليم وغيره ۾ جيتوڻيڪ مرد ۽ عورت ٻنهي حصو پئي ورتو پر پوءِ به هلندي، سرندي، مٿيرائي مرد جي هئي. هاڻي ماڻهوءَ کي گهرج پئي ته هو پنهنجي آکهه ـــــ پنهنجن ٻارن ٻچن ـــــ جي نشاندهي ڪري. گهر، آکهه، کهول، ڏاڏنگ، قبيلي نهڻ شروع ڪيو ۽ قوم جون نشانيون اسرڻ لڳيون.

ٻَڪن پوڙهن وٽ تعليم، تجربو ۽ تدارڪ وڌيڪ هئڻ فطري هو. انهن پنهنجي نوجوان پود کي شڪار جي ٽلن، ٻِلن ۽ چالاڪين جي، شڪار کي وٺڻ، پڪڙڻ ۽ جهلڻ جي هنرمندين جي، ان کي گهلڻ، ڏوکو ڏيڻ، ڪوڙڪيءَ (ڄار) ۾ آڻڻ جي سکيا ڏيڻ شروع ڪئي. کي وري مختلف قسم جي اوزارن، هٿيارن، شين (ٿانون، سِرُن، جهوپڙين) جي ڪم ۾ وڌيڪ مهارت هٿ ڪري ويا ۽ انهن وري اهڙين شين جي سکيا ۽ تعليم ڏيڻ شروع ڪئي ـــــ پورهيي جي ورڇ شروع ٿي وئي. هڪ قسم جي هنرمندي ڪندڙ ماڻهن ٻي قسم جي هنرمندي ڪندڙ ماڻهن سان پنهنجي پورهيي (يا ان جي حصي) جي بدلي ٻي جي پورهيي (يا ان جي حصي) سان مٽا سٽا

شروع ڪئي. ماڻهو مختلف هنرن ۽ پورهيي جي ورڇ ۽ مٽا سٽا جي بنياد تي مختلف ڏنڌن ڌاڙين ۾ جنبي ويا.

اباڻي راڄ ۾ بابا (يا بابا جو بابا) سڀ کان وڌيڪ لائق. فائق، اهل ۽ بزرگ هو. هن جهڙن ڀلارن پنهنجي اولاد، راڄ، قبيلي، قوم جي سار سنڀال پئي ڪئي ۽ پر گهور پئي لڌي (امڙ به گهٽ ڪا نه هئي، گهر ۾ سڀني عورتن کان وڌيڪ هئي، پر بابا ان کان به مٿير هو ۽ گهر کان ٻاهر ته بابا ئي گهڻو ڪجهه هو). ان سان گڏ ٻيا به ڪيترائي سنا، سيبتا، سلڇڻا، سڀاڄها ۽ سگهارا ڀريا مڙس هئا ۽ ڪن جي ڀيٽ ۾ ڪنهن وٽ نسبتاً وڌيڪ سنا گڻ هئا. ان جي جيئري يا مُئي پڄاڻان ان جون ڳالهيون، سوچون، تجربا، تعليمون، ڪم ڪاريون ماڻهن لاءِ مثالي بنجي پئي ويون. ڪوپا، ڪٽ مست، ڪونڌر ماڻهو جوڌا، جُنگ، جوان ماڻهو مٿير، مرد، مهائي ماڻهو سڀني لاءِ مثالي هئا ـــــ انهن جي تصورن، انهن جي يادن، انهن جي شبيهن، انهن جي منهن مهاندن ماڻهوءَ جي ذهن ۾ پڪي حيثيت اختيار ڪري ورتي. بابا، بهادر، ڇڳير شهمير وڏي ديوتا جو روپ ورتو ـــــ ديوتا انساني خصلتن جو خيالي روپ آهي، سمورا ديوتا ماڻهوءَ جي منهن مهاندي ۽ ڪردار جو خيالي روپ آهن.

باب ڏھون

”پِڳوان“، ڏٽي، ”ديو“، ”ديوتا“

”پِڳوان“ چا آھي؟:

ياڳ ورھائيندڙ ياڳو ورھائيندڙ ونڊ ڏيندڙ حصا پتيون ڪري گھر تائين پھچائيندڙ سيني جي گھرجن جو خيال رکندڙ گھرج موجب ڏيندڙ ڪاڌ خوراڪ (رزق) جي ورھاست ڪندڙ قبيلي جي چڱي مڙس، سرواڻ جو ھڪ عڪس آھي، جنھن سان پراڻيون چڱيون يادون ڳنڍجنديون پئي رھيون آھن.

ڏٽي چا آھي؟:

ڏڻ وارو ڏڻ پاليندڙ ڏڻ چاريندڙ ڏڻ سنڀاليندڙ ڏڻ وڌائيندڙ اھو ماڻھو جنھن وٽ ڏڻ (ڏن) ججھو ٿي سگھي ٿو. تہ ڪنھن زماني ۾ ھي لفظ اھڙي وڏڙي ماڻھوءَ لاءِ ڪتب ايندو ھجي جيڪو ڏڻ (ڪاڌو، رزق، مال) ورھائي ڏيندو ھجي. ھڪ ماڻھوءَ جو تصور آھي، ياد آھي، عڪس آھي.

ياڳ (ياڳي) وارو ديوتا، ڏڻ وارو ديوتا، رزق جو ديوتا، ونڊيندڙ ورھائيندڙ ديوتا، باھہ جو ديوتا، پاڻيءَ جو ديوتا، مينھن جو ديوتا، اوٺر (آنڌاري، طوفان) جو ديوتا، ڪڪرن جو ديوتا، وڄ جو ديوتا، گاج (ٺڪاءَ) جو ديوتا، اپ جو ديوتا، چنڊ ديوتا، سج ديوتا، تارن جو ديوتا، ڪائنات جو ديوتا.

عشق جو ديوتا، فصل جو ديوتا، لاب جو ديوتا، پيڄاري جو ديوتا، غضب جو ديوتا، ڪروڌ (ڪاوڙ) جو ديوتا، بديءَ جو ديوتا، ٻوڏ جو ديوتا، وڻن جو ديوتا، جانورن جو ديوتا، ماڻھن جو ديوتا.

”ديو“ چا آھي؟ ”ديوتا“ چا آھي؟:

ڏيندڙ ڪجھہ بہ ڏيندڙ ماڻھوءَ جو عڪس آھي، ياد آھي، جنھن وٽ ھوندو اھو ئي ڏيندو. ڪجھہ بہ ڏئي سگھڻ جي لياقت رڳو ان وٽ آھي جيڪو ڏئي سگھي، ورھائي سگھي، جيڪو وٽس آھي اھو ورھائي سگھي ــــ ڪنھن رزق ڏنو ڪنھن سگھہ ڏني، ڪنھن عقل ڏنو ڪنھن عشق ڏنو ڪنھن جوش ڏنو ڪنھن جنون ڏنو ڪنھن نيڪي ڏني، ڪنھن چڱائي ڏني، ڪنھن بيماري، تئونس، تانگھہ ڏني، ڪنھن برائي، بڇڙائي، بدي ڏني، وغيره.

ديوي ھڪ اھڙي عورت جو عڪس، ياد آھي جيڪا ڏيندڙ ھجي ــــ ڪجھہ بہ ڏيندڙ ھجي، جيڪو وٽس ھجي اھو ورھائي ڏيندڙ ھجي ــــ ڪنھن خوراڪ (ٿڄ، اَنُ) ڏني، ڪنھن ميٺ محبت ڏني، ڪنھن سڪ ڏني، ڪنھن سونھن ڏني، ڪنھن پنھنجائپ ڏني، ڪنھن نينھن ڏنو ڪنھن ڪاوڙ ڏني، وغيره.

ڪنھن بہ ماڻھوءَ، پوءِ چڱو ھجي، سگھارو ھجي، سمجھو ۽ ڏاھو ھجي، ويڙھو ھجي، اُچائيندڙ ھجي وغيره. ڪي خوش، راضي، نرم، پنھنجو رکڻ لاءِ ان کان گھٽ لياقت وارا ماڻھوان جي پسند موجب ھلڻ ۽ ان جو نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آھن. ڪيترائي سيڪڙات، استادن کان بہ گوءِ کٽي ويندا آھن. ماڻھن بہ پاڻ کان وڌن کي خوش رکڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. سنو سيڪڙات اھو جيڪو استاد کان گھڻو ڪجھہ پرائي.

جيئن جيئن ماڻھوءَ جي ھنري لياقت وڌندي وئي تيئن تيئن گھرجن جو پورائو ڪرڻ لاءِ ھنرن جي ورھاست ۽ پورھيي جي مٽا سٽا وڌندي وئي. جن وٽ سگھہ ۽ ساڃھہ گھڻي ھئي انھن جا شاگرد بہ ھئا ۽ انھن وٽ مٽا سٽا ۾ مال بہ گھڻو ئي پئي مڙيو ــــ ذاتي ملڪيت ٺھڻ شروع ٿي.

ذاتي ملڪيت ھوري ھوري انھن ھٿن ۾ گڏ ٿيندي وئي جن وٽ ملڪيت ھٿ ڪرڻ جا وسيلا گھڻا ھئا ــــ گھڻو ھنر، گھڻا ڪاريگر ۽ گھڻا شاگرد، گھڻو مال متاع ۽ ڏڻ، گھڻي زمين ۽ اَنَ جي اپت، گھڻو وڻج واپار ۽ ڏيتي ليتي. ھڪڙا ماڻھو مال ملڪيت ۾ مٿاھان ٿي ويا تہ ٻيا ھيٺ.

اڳ راڄن مٿان راڄ چڙھي راڄ ڪندا ھئا تہ خاص طرح قيد ڪيل ماڻھو ڪاڏي جي اڻ ھوند سبب چڏي ڏنا ويندا ھئا پر ھاڻي انھن کان اپت جو ڪم وٺي سگھجي پيو. مٿاھان ماڻھو انھن کي پاڻ وٽ رکڻ ۽ پالڻ جي عيوض انھن کان ڪم وٺڻ لڳا ۽ انھن کي پنھنجن سيڪڙاتن، شاگردن، سار سنڀال ڪندڙن ۽ ھيٺين ماڻھن ۾ شامل

ڪري ڇڏيائون.

راڄ جو ڇڳو مڙس اڳي راڄ آڏو ٻيوس ۽ راڄ جي صلاح موجب هلندڙ هوندو هو. پر هاڻي پنهنجو پاڻ اهڙا ڏاڍا مڙس پيدا ٿي پيا جن پاڻ کي ڇڳو مڙس چوڻ، چوائڻ ۽ سڏرائڻ شروع ڪيو. انهن وٽ ملڪيت هئي، ماڻهو هئا، شاگرد هئا، نوڪر چاڪر هئا، غلام هئا. اهي راڄ جا ڀيجهو نہ رهيا پر راڄ مٿان پنهنجي پسند مڙهڻ شروع ڪيائون ۽ ٻيوس ماڻهو انهن جي ميڄتا لاءِ مجبور هئا.

پورهيي جي ٻي ورڇ، مال ملڪيت کي ڪجهہ ماڻهن جي هٿن ۾ محدود ڪري ڇڏيو ۽ اهي راڄ ڀاڱ جا مالڪ ٿي پيا.

اڳوڻي راڄوڻي غير طبقاتي سماج مان هاڻي هڪ اهڙو راڄ اسري آيو جنهن ۾ ڪي ماڻهو حاڪم، بالادست، مالڪ ۽ پاڻ وهيڻا هئا تہ گهڻا ماڻهو محڪوم، هيڻيان، غلام ۽ ڀيجهو.

غلامداري راڄ وجود ۾ اچي ويو. طبقاتي سماج ٺهي پيو.

طبقاتي راڄ جي هن ظاهر ٿيل پهرين شڪل کي غلامداري راڄ سڏجي ٿو.

مالڪ، آقا ئي راڄ، قبيلي جو بي تاج بادشاهہ هو. هو ئي سڄي کاڌ خوراڪ، رزق جو خزانو، شيل شڪار جو واڳ ڌڻي ۽ مال ملڪيت جو مالڪ هو. جنهن بہ سندس چوڻ نہ پئي ورتو ان جو رزق بند ڪري ان کي روهہ ۾ رلائي ٿي ڇڏيائين ۽ جنهن سندس چوڻ پئي ورتو ۽ حڪم پئي مڃيو انهيءَ کان خوش ٿيندو ۽ ان کي انعام اڪرام ڏيندو هو. ”عزت“ ۽ ”ذلت“ هن جي هٿن ۾ هئي، وٽيس تہ روزگار ڏي ۽ وٽيس تہ بک ماري، وٽيس تہ جيئدان ڏي ۽ وٽيس تہ ماري، وٽيس تہ آزاد ڪري ۽ وٽيس تہ غلام بنائي ڇڏي. هو هر شيءِ جو حساب ڪتاب رکندو هو ۽ وقت سر چُڪتو ڪندو هو. ڏيتي ليتي هن جي هٿ ۾ هئي. انهيءَ ڪم لاءِ هن ڪيترائي ماڻهو رکي ڇڏيا هئا جيڪي سندس بالادستيءَ ۽ حاڪميت هيٺ سندس مفادن جي تور تڪ، سار سنڀال ڪندا هئا ۽ جيڪو گهوٻي بازي يا گهاٽي واڌي ڪندو هو ان کي مالڪ، آقا جي حڪم موجب سزا يا جزا ڏيندا هئا. جيڪي غلام سندس آڏو جهڪندا هئا، سندس ساراهہ ۽ واکاڻ ڪندا هئا انهن کان اڪثر خوش ٿيندو هو ۽ عام طرح انهن کي نوازيندو هو ۽ جيڪي ماڻهو سندس آڏو جهڪڻ کان انڪار ڪندا هئا، کيس نہ مڃيندا هئا، سندس ڪاڻ نہ ڪڍندا هئا يا سندس ڪرتوتن بابت حق سچ چئي ڏيندا هئا، انهن کان ناراض ٿيندو هو ۽ انهن کي ذليل ڪرائيندو يا مارائيندو هو. هو قبيلي جي هر شيءِ ـــــ ساهواري توڙي ٻي ساهہ ـــــ جو مالڪ هو.

اڳوڻي سماج ۾ ديوين ۽ ديوتا تہ هئا، پر اهي اماڻي يا اباڻي راڄ جو نقل هئا. هاڻي اهي غلامداري سماج جو نقل، عڪس ٿيڻ لڳا. ديوين گهڻو ڪجهہ هئڻ باوجود ديوتائن جون محتاج هيون ۽ ننڍيون ديويون ۽ ديوتا وڏين ديوين ۽ ديوتائن جا غلام ٿي پيا جن ۾ سڀ کان مٿاهين ۽ عزت لائق حيثيت خاص آقا، خاص مالڪ، خاص پوڄا لائق ديوتا جي هئي. پوڄا، سجدي لائق رڳو خاص ديوتا هو ۽ عام ديوتائن کي بہ ان غلاميءَ ۾ رهڻو ٿي پيو تنهنڪري اهي پوڄا لائق نہ هئا. اڳ هر ديوتا عام معنيٰ ۾ برابر ۽ عزت لائق هو پر هاڻي حڪم ٿيو تہ ڪو بہ ديوتا پوڄا لائق ناهي سواءِ ان خاص ديوتا جي، جنهن جي هٿن ۾ مانُ، مرتبو، روزي رزق ۽ رحم ڪرم هو. جيڪو ويريءَ لاءِ واڍُو هو ۽ سڄڻ لاءِ سائين. ماڻهن ۽ ديوين ديوتائن جو خاص ديوتا رڳو ديوين ديوتائن کان ئي نہ، پر ماڻهن کان بہ حساب ڪتاب وٺڻ لائق هو. هو حياتيءَ جي هر شعبي، هر ماڻهوءَ، هر ساهواري، زمين جي هر ٽڪري جو مالڪ هو. باقي سمورا ديوتا ۽ ديويون هن جي حڪم موجب ئي ڪم ڪاريون ڪندا هئا. هاڻي انهن ننڍن ديوتائن جي حيثيت رڳو پڇا ڳاڇا ڪرڻ، نياپا پهچائڻ، حساب ڪتاب رکڻ، سزا جزا عمل ۾ آڻڻ، مارڻ تارڻ ۽ زماني جا ٻيا دستوري، روايتي، فطري ڪم سنڀالڻ ٿي پيو. آقا جي رضا موجب هوائن ۽ طوفانن تي بہ انهن جو ئي ڪم هلندو هو تہ مينهن پاڻيءَ ۽ ندين نَئِن تي بہ، پوک، فصل، رونبي، لاب تي بہ سندس ئي حڪم هلندو هو تہ وڻ وٽڪار، جهر جهنگ ۽ جانور تي بہ. هو ئي ٻوڏون ۽ زلزلا پيدا ڪرڻ لڳا تہ هو ئي نذر نياز ۽ خرچي، پتو يا پيٽا وٺي پاڻ بہ خوش پئي ٿيا تہ سندن آقا بہ.

جيئن ديوين ۽ ديوتائن ۾ ڪي سٺي تہ ڪي ڪني عادت وارا هئا تيئن آقائن جو معاملو بہ هو. سڀ رزق، پورهيي، پوک، جانورن ۽ ماڻهن جا مالڪ ۽ آقا ئي هئا (۽ ان حق کي ڪو بہ للڪاري نہ پئي سگهيو)، پر پوءِ بہ ڪي مٺي زبان، مٺي ڇريءَ سان ڪُهڻ وارا هئا تہ ڪي مورڳو ڏٻي ڇريءَ سان. سٺا آقا ساراهہ لائق ۽ خراب آقا ڦٽڪار لائق هئا.

جيڪڏهن توهان کي ڪنهن بہ ديوتا جو اصل، بڻ بنياد ڳولڻو آهي، تہ ان جو سولو رستو ديوتا جي ٻولي جاچڻ آهي. ديوتائن کي عام طرح ٻي ٻولي نہ ايندي هئي ڇو تہ انهن جو لڳ لاڳاپو ۽ واهپو رڳو پنهنجي قبيلي تائين محدود هو. ويندي وڏي ۾ وڏي گهڙيل دنيا ۽ ڪائنات جي ديوتا کي بہ هڪ ٻولي ئي ڳالهائڻ ايندي هئي. جيڪڏهن ڪنهن ديوتا کي سنڌي ٻولي يا ڪا ٻي ٻولي سمجهہ ۾ ئي نہ ٿي اچي تہ سنڌي ماڻهن لاءِ حڪم احڪام ۽ انهن جي حساب ڪتاب جو بلو ڪيئن ڪري

سگھندو؟

هن ڌرتيءَ جو سينگاريندڙ ۽ هن ڌرتيءَ تي سڀ ڪجهه اپائيندڙ رڳو پورهيت ماڻهو آهي، ان جي هٿن ئي فطرت ۾ سڀ ڪجهه انساني جياپي لائق پيدا ڪيو آهي. انهن پورهيتن به ايئن ئي سوچيو هوندو پر اهي پنهنجي پورهيي جي پيدا جا مالڪ نه هئا. پنهنجي پورهيي جو پاڻ مالڪ ٿيڻ ۽ ڦورو آقائن جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ غلامن جي سوين جدوجهدن (”بغاوتن“) جو ذڪر تاريخ ۾ موجود آهي. پورهيت جي ڇوٽڪاري لاءِ انهن جدوجهدن جا سرواڻ، سورهيه پورهيتن جي نظر ۾ ڏاڍا عزت لائق هئا ۽ انهن جو ذڪر به ڏاڍي عزت ۽ احترام سان ڪيو ويندو هو پر اهي نيڪ توڙي ٻچڙن آقائن جي نظر ۾ بدڪار، باغي، فسادي، ڦورو ۽ بي ايمان هئا جن پنهنجي خاص آقا جو چيو آکيو نه مڃيو ۽ ان جي مفادن (پسند) خلاف ڪم ڪيو ـــــ اهي سزا لائق هئا. انهن کا باهه ۾ ساڙي، زهريلن نانگن جو ٻک بنائي يا (پٿرن) گهاڻن ۾ پيڙائي ڇڏجي، ته پوءِ ئي خاص آقا جي دل ٺري سگهي پئي. پاڻ خاص آقا انهن لاءِ مڇ مڇرائي ڇڏيا، کوهن ۾ نانگ پاليا، پاڻي ٺهڪرايا (ڪاڙهايا) ۽ جيئن ئي ڪو ”فسادي“ هٿ چڙهيو ته انهن سزائن جي ڀوڳڻ واسطي ڇڏيو ويو.

هڪ قبيلي (راڄ) جي ٻي تي ڪاهه خاص طرح ملڪيت وڌائڻ ۽ غلام هٿ ڪرڻ جي سَڌَ هيٺ ٿي. پورهيت جو مال ڦٻائڻ ۾ به مزو هو ته ٻين قبيلن (راڄن، قومن) جو مال ڦٻائڻ ۾ به. سوپارا سردار (آقا، مالڪ) خوش ٿي مال-غنيمت ۾ هٿ چڙهيل مال جو وڏو ڀاڱو پنهنجي خزاني ۾ ۽ ننڍو ڀاڱو پٽيون ڪري پنهنجي مفاد لاءِ ويڙهه ڪندڙن ۾ ورهائيندا هئا. {(اهي آقائن جي مفادن لاءِ ويڙهه ڪندڙ ۽ سنڀاليندڙ ئي سماجي اوسر ۾ اڳتي هلي لشڪر (فوج)، ڪامورا (وردي پوش پوليس ۽ غير وردي پوش انتظاميا) ۽ ڀلاوٽا بنيا.}

نه رڳو مظلومن جو مال ملڪيت ڦريو ۽ انهن کي غلام ۽ محڪوم بنايو ويندو هو پر انهن مٿان پنهنجي ٻولي، رسمون ۽ رواج، عقيدا ۽ ويساهه ۽ پسند جا پيداواري طريقا به مڙهيا ويندا هئا ـــــ ۽ ان جي ئي هڪ حصي طور سندن مذهب (ڌرم) به مڙهجي ويندو هو. اهڙيءَ طرح حاڪم قبيلي جو خاص ديوتا (ڪن حالتن ۾ زوريءَ يا مُلن، ٻانيٽن کي پتو ڏئي) محڪوم قبيلي جو به خاص ديوتا ٿاهيو ويندو هو.

اهي ويڙهيون ۽ چاڙهيون پيون هلنديون هيون ۽ هڪڙن مٿان ٻين ۽ ٻين مٿان ٽين قبيلن جو ثقافتي اثر به پئجندو رهندو هو. موٽ ۾ ڪجهه قدر حاڪم قبيلي جا ماڻهو به محڪوم قبيلي جي ڪن ثقافتي جزن کان متاثر ٿيندا هئا.

يهودين جي خداوند يهواه بابت چٽيءَ طرح معلوم آهي ته اهو رڳو پنهنجي قبيلي جو ديوتا هو. ان ديوتا جي حاڪميت، بالادستي ۽ برتري رڳو پنهنجي قبيلي تائين محدود هئي، پر هوري هوري مختلف قبيلن سان ڏيتيءَ ليتيءَ ان کي وڏائي زمين آسمان جو ديوتا بنائي ڇڏيو.

جڏهن ڪن قبيلن وسيع پيماني ۽ حدن تائين سوين سوين ماڻيون ته انهن جي ديوتائن جو پاڇو، حاڪميت ۽ بالادستي به وسيع حدن تائين پکڙجي وئي.

قبيلي جا ديوتا پاڙي اوڙي جي جبل تي يا نديءَ ۾ رهندا هئا پر جڏهن ماڻهن جبلن ۽ ندين کي به ڇاڇوليو تڏهن انهن ديوتائن کي زمين تان ٽينگ ڏياري آسمان تي پهچايو ويو ۽ اڄ سائنس جڏهن ”ڪائنات جي ڪناري“ جي اڻ موجودي ثابت ڪري چڪي آهي ۽ ڪٿي به ڪو ”آسمان“ ڪونهي تڏهن خبر ناهي ته ديوتائن جي رهڻ جي جاءِ ڪٿي جوڙي ويندي.

اهڙيءَ طرح ننڍڙن راڄوٽي سطحن کان هلندي، وڏي راڄ، قبيلي، قبيلن، ملڪن مٿان ٿيندي انهن ديوتائن جي جاءِ في الحال آسمان مٿان آهي. عام طرح هر قبيلي، راڄ، ڌرم ۾ هڪ خاص ديوتا ۽ ٻين سوين عام ديوتائن جو تصور موجود آهي. گهڻن ئي راڄن ۾ انهن جو تصور ايئن ڪيو ويجي ٿو ڄڻڪ اهي جسماني طرح وجود رکندا هجن (جيئن قديم سنڌ، هند، سمير، بابل، نينوا، مصر، يونان وغيره ۾ اهو ئي تصور موجود هو)، پر ڪيترن ۾ اهي سنوان سڌا تصوراتي آهن ۽ انهن جو وجود غير مادي ڪري بيان ڪيو ويجي ٿو جڏهن ته انهن بابت به هر هڪ جزي جي ڇنڊڇاڻ اسان کي چٽي تعليم ۽ پروڙ ڏيندي ته اهي ماڻهوءَ جو ئي پاڇو، اولڙو، عڪس، تصور آهن. ديوتائن ماڻهوءَ کي پنهنجيءَ شڪل تي ڪو نه ٺاهيو آهي، پر ديوتا ماڻهوءَ جي منهن مهاندي تي ٺهيل آهن.

ديوتائن جي غير جنسي تصور کي روشنيءَ ۽ باهه جي اولڙي سان ملائي پيش ڪيو ويو. خاص طرح نيڪ خصلت، نيڪ سيرت، شريف ۽ سٻاجها، رحمدل ۽ انصاف پرور ديوتائن جو عڪس (ٺاريندڙ) روشنيءَ جي حوالي سان ۽ بدخصلت، بدسيرت، ڪميني، بي رحم ۽ ظالم ديوتائن جو تصور باهه (جيڪا ساڙيندڙ روشني آهي) جي حوالي سان پيش ڪيو ويو.

نيڪيءَ جي خاص ديوتا جون جيئن ته پنهنجو خاص گهر جون هيون ان ڪري هن دنياداري ۽ ڪائناتي ڪم ٻين ننڍن نيڪ خصلت ديوتائن جي حوالي ڪري ڇڏيا، جيڪي سندس نظام کي جيئن جو تيئن برقرار رکندي فرمانبرداري ۽ ٻانهپ

پوري ڪندا پيا رهن.

هڪ شهنشاهہ جي درٻاري ۽ سلطنتي سرشتي کي نظر ۾ رکي توهين جاچ ڪندا تہ اڄ ڪلهہ جو ڪو بہ ديوتائي تصور توهان کي ٺيڪ ان جو چربو، نقل يا عڪس نظر ايندو.

شهنشاهہ ـــــ خاص ديوتا، سلطنت ـــــ ڪائنات، راڄڌاني (گادي) ـــــ اهم ديوتائن جي رهڻ واري جاءِ، خاص نائب ـــــ خاص ڪمن لاءِ سيڙايل ديوتا، جيئن ايلچي (نياپا سنيها پهچائيندڙ) ديوتا، ڪائنات جي سرشتي کي جيئن جو تيئن رکڻ وارا (وڏا وزير، لشڪري، ڪامورا) ديوتا، ڪکر آڻڻ، مينهن وسائڻ ۽ ڪنوڻ ڪنوائڻ وارا ديوتا (آبپاشي وزير ۽ روينيو کاتو)، ساهہ ڪيڏڻ وارا ديوتا (ٽياس تي ٽنگيندڙ ڦاهيءَ چاڙهيندڙ ۽ جلاد)، حساب ڪتاب رکڻ وارا ديوتا (رائٽر يا ٽيڪس وٺڻ وارا)، ڏوهہ، گناهہ موجب سزا ۽ نيڪي چڱائيءَ موجب جزا ڏيڻ وارا ديوتا (قاضي، محتسب، عدليہ، مقننہ) وغيره.

راڄ جا ماڻهو ـــــ عام ٻانها ديوتا.

”باغي“، ”فسادي“ ماڻهو ۽ سورهيہ ـــــ ”باغي“، فسادي ديوتا ۽ انهن جا سورهيہ وڏا ديوتا.

پاڻ وڏو خاص ديوتا (شهنشاهہ) انهن سڀني ننڍن ديوتائن جي نگراني، ڪائنات (سلطنت) جي سک سانت، واڌ ويجهہ، سرسبزي، نسل، آباديءَ ۽ هر ساهواري جي پرگهور پيو لهي.

توهان کي اها بہ سڌ هوندي تہ ڪيترائي ديوتا غير انساني شڪل ۾، جانورن جي شڪل ۾، وڻ ٽڻ جي شڪل ۾، باهہ پاڻيءَ جي شڪل ۾ يا انهن مان ڪن بہ مختلف شين جي عڪسن جي ميلاپ جي شڪل ۾ بيان ڪيا ويندا آهن. ايئن ڇو آهي؟

ان لاءِ اُتر آهي تہ اسين هڪ ڀيرو وري ديو جي ڏندڪٿائي تصور کي جاچيون، جيڪو خاص طرح امير حمزي جي داستان ۽ لوڪ ڪهاڻين ۾ عام ملي ٿو.

ڀهريائين ان جي بدني بناوت جاچيو:

جبل جيڏو ماڻهوءَ جهڙو خاڪو مٿي تي ڇهنبدار سڱ، اکيون ٻاڙهيون شعلا وَسائيندڙ (”هڪ اکيو ديو“ بہ تصوراتي طرح موجود آهي)، ناسن مان دونهان، ڏند تيز... وڏو پهلوان، هيبتناڪ، دهشت پکيڙيندڙ آدم بوءِ آدم بوءِ ڪندڙ ماڻهو کائيندڙ ڪنهن غار، وڏي گهر، ٻيلي يا شهر تي قبضو ڄمائي رهندڙ ڪاڏي جا ڍڳ کائيندڙ هلندو تہ ڌرتي ڀئي ڏڀندي، جبل کي بہ مُڪ هڻي تہ ڀيهون ڀيهون ڪري

ڇڏي، عام طرح ڪنهن ڪنواري شهزادي (ڇوڪريءَ) تي عاشق ٿيندڙ ان جا نخرا سَهندڙ ۽ ان جي آرام جو خيال رکندڙ پر ان تي ڀروسو نہ ڪندڙ (تہ متان ڀڄي وڃي) تنهنڪري ان جو ”ساهہ“ ڪيڏي طوطي ۾ وجهي ان کي سوگهيءَ جاءِ تي (گنبذ جي چوٽ وٽ) رکندڙ محل کي ترڍءَ تي رکي اُڏامندڙ وغيره.

ديو بابت بيان ڪيل اهو ڪهڙو تصور آهي، جيڪو ڪنهن نہ ڪنهن ٻاهرين حقيقت جو عڪس نہ هجي؟

راڪاس ۽ برڙ (ٻڙهہ) ٻاڪاس بہ حقيقتن جا ديو کان بہ وڏا تصور آهن ۽ ديوتا انهن کان بہ وڏو تصور. ديو، راڪاس، برڙ ٻاڪاس، ديوتا يا ديوي ماڻهوءَ جو ئي وڌايل، ان ۾ ڪن پکين ۽ جانورن ۽ بي جان شين جون خوبيون ملايل، وڏو ڪيل تصور آهي.

- سهڻي، ٺاهوڪڙي، لسڙاٽ، گوري ڇوڪر جي ڪلهن سان ڪنهن وڏي پکيءَ جا کنڀ چنبڙايو. ڪهڙو تصور ٺهي پيو؟ ـــــ پريزاد جو!

- سهڻيءَ، ٺاهوڪڙيءَ (بلڪ معشوقڙيءَ)، لسڙاٽ، گوريءَ ڇوڪريءَ جي ڪلهن سان ڪنهن وڏي پکيءَ جا کنڀ (يا کنڀن جو وڏو تصور) چنبڙايو. ڪهڙو تصور ٺهي پيو؟ ـــــ پريءَ جو!

- سهڻيءَ ڇوڪريءَ جي مٿين اڌ ڌڙ سان وڏي مڇيءَ جو هيٺيون اڌ ڌڙ ملايو ۽ ان کي خونخواري ۽ جهمر جي عادت ڏيو. ڪهڙو تصور ٺهي پيو ـــــ جل پريءَ جو!

- ماڻهوءَ جي مٿي تي ڪنهن جانور (ڍڳي) جا سڱ هڻي، ماڻهوءَ جي هر خوبي وڌائڻ سان گڏ ان سان اُڏڻ جي سگهہ ملايو. ڪهڙو تصور ٺهي پيو؟ ـــــ ديو جو!

- ماڻهوءَ جي سٺين عادتن ۽ خوبين کي وڌائي ايڏو وڏو ڪيو جو هو دنيا تي، دنيا جي معاملن ۽ ڪمن ڪارين تي ڇانيل هجي، ڪهڙو تصور ٺهي پيو؟ ـــــ سٺي ديوتا جو!

- ۽ جيڪڏهن ماڻهوءَ جون بد عادتون ۽ برايون وڌايون تہ؟ ـــــ فسادي ديوتا جو!

- پر جيڪڏهن هڪ ماڻهوءَ جون سموريون خوبيون، سمورا ڪم، سموريون سٺيون سوچون، سمورا سٺا عمل ڪٺي انهن کي وڌائي وڏو ڪري ڇڏجي جو ان جي هلندي سرندي دنيا تہ ڇا پر ڪائنات جي هر شيءِ، هر لقاءَ، هر عمل، هر ساهواري مٿان ڇانيل هجي تہ ڇا ٺهي پوندو؟ ـــــ......

ڪو بہ ذهني خاڪو يا تہ ڪنهن حقيقت جو سڌو سئون عڪس آهي يا ڪجهہ عڪسن جو ميلاپ.

وري بہ ڪو واقعو ياد ڪيو. مثال طور، نانگ مارڻ جو واقعو. ڏکي چاڙهيءَ واريءَ

چوٽيءَ تي چڙهڻ جو، سمنڊ يا وڏي نديءَ جي تيز ڇولين ۾ ترڻ جو.

بيان ڪندڙ جي لفظي سگهه. هِن هُن واقعي سان تشبيهه يا ڀيٽ ڏئي بيان ڪرڻ جي قوت. بيان جي ترتيب وغيره تي دارومدار هوندو ان واقعي جي بيان جو.

هڪ سٺو شاعر ۽ اديب خاص طرح ڪنهن به هڪ واقعي کي سوين تشبيهن ۽ خوبين يا خرابين سان بيان ڪري سگهي ٿو. مُلن، ڀاون ۽ تقرير ڪندڙن ۾ به اها خوبي هوندي آهي. جڏهن ڪو ماڻهو ايڏو اُجارو هجي جو سمنڊ کي سرڪ ئي نه ڪري، يا:

حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪيان ذَرِي،
لڳي مات مروئن کي، ڏونگر پَون ڏَرِي،
وڃن وڻ ٻَرِي، اوير اُپري ڪين ڪي.

شاهه سائينءَ جو شاعراڻو تخيل ته ڏسو: اجا حقيقت ته ڇا، حقيقت جي ذري به ظاهر نه ڪئي اٿائين. هيءَ ذري ظاهر ڪرڻ ڪان اڳ رڳو اثر ظاهر ڪيو پيو وڃي.

ماڻهوءَ پٿر گهڙيو. شڪار ڪيو. جهوپڙي ٺاهي. جبلن تي چڙهيو. پاڻيءَ ۾ تريو. ٻر پٽ پار ڪيائين. ٻيلا لتاڙيائين. قدرتي نظارا ڏٺائين. پکين جي اڏام، مڇين جي تار، جانورن جي ڊوڙ، باهيون ۽ دونهان، ٻوڏون ۽ طوفان، نانگ بلائون، سج، چنڊ، تارا وغيره، گهڻو ڪجهه.

پٿر گهڙيندي ڪاتيءَ بدران خنجر ٺهيو. جهوپڙيءَ ۾ سڌي شهتير بدران مڙيل ڪام پئجي وئي ته اندران ڪجهه گولائين ۽ ڪٻي ٿي پئي وغيره ــــ هڪ مان ڪجهه ٻي شڪل، شيءِ ٺهڻ ڪا نئين ڳالهه ناهي. پکي ان ڪري پئي اڏاڻو جو ان کي پر هئا. جيڪڏهن اهي پر ڪنهن ماڻهوءَ کي هجن ته هو به اڏامي سگهي ٿو. پر جيڪڏهن ماڻهوءَ ڍڍر گهوڙي جو هجي ته تيز ڊوڙي به سگهي ٿو. پکيءَ جا پک، ماڻهوءَ جي منڍي ۽ گهوڙي جو ڍڍر پاڻ ۾ ڳنڍڻ جو رڳو هڪ تصوراتي خاڪو ٺاهي سگهجي ٿو يا نه؟

آءٌ هڪ عاليشان، عزت ماب، خوبصورت، نيڪ سيرت ۽ مهربان اڳواڻ جو پوئلڳ آهيان. هن مون کي ٻڌايو ته هن سوين منزلن جو پنڌ رات وچ ۾ ڪري ورتو آهي. هو سچار ۽ منهنجو اڳواڻ آهي، تنهنڪري مون کي هن جي ڳالهه ۾ ڪو به شڪ ناهي، مان ته عقيدتمند آهيان. پر اهو سير سپاٽو ڪيئن ٿي سگهيو؟ (اهو سوال پنهنجيءَ جاءِ تي فطري ۽ حقيقي آهي.) هاڻي مون (۽ مون پارن ٻين) عاليشان ماڻهوءَ لاءِ عاليشان سواريءَ جو بلو ڪري ورتو ــــ سهڻي عورت جي منڍي، تيز رفتار گهوڙيءَ جو بدن، ڪنوڻ جهڙي تيزيءَ سان هلندڙ ۽ اڏائيندڙ کنڀ ۽ وچ وراڪي

جيان سفر ــــ ڇا گهڙين ۾ دنيا جو سير نه ٿو ٿي سگهجي؟

توهان ڪڏهن پاڪستاني فلمن ۾ "روح" نڪرڻ جو منظر ڏٺو آهي ــــ نوراني پوشاڪ ۾ مرندڙ جهڙو خاڪو. اهو منظر ڪهڙن تصورن جو ميلاپ آهي؟

جيڪڏهن ديوتا کي سوين ڪم ڪرڻا هجن ته ان لاءِ ڪيس گهڻن هٿن جي ئي گهرج پوندي (ٻن هٿن سان ڪم هلي نه ٿو سگهي ۽ عام طرح هڪ هٿ هڪ وقت هڪ ڪم ڪري سگهندو آهي) تنهنڪري گهڻن ڪمن واري ديوتا کي گهڻا هٿ ناهي ڏنا ويا، سگهه لاءِ هاٿيءَ جي شبيهه ڏني وئي، وغيره.

ڪن ديوتائن کي ٻيلن ۾ رهندي ۽ وڻن تي نينگ ٽپا ڏيندي ڏيکارڻ لاءِ منجهن پولڙن جون خاصيتون ڳنڍيون ويون. ڪيوپڊ (عشق جي ديوتا) معصوم، پاڪ ۽ سادو هئڻ گهرجي (جنهن جو بهترين اظهار ٻار ۾ ٿئي ٿو). ديوتا کي اڏامڻو آهي تنهنڪري کيس کنڀ هئڻ گهرجن ۽ عشق جو تير هلائڻو آهي تنهنڪري تير ڪمان به هئڻ گهرجي ــــ ڪيوپڊ ديوتا جو مجسمو اوهان ڏٺو آهي؟

جنهن قسم جا گڻ ڪنهن ديوتا ۾ هئا اهي خصوصيتون پيدا ڪرڻ لاءِ انهن ديوتائن سان واسطيدار تصور ڳنڍيا ويا.

ڪنهن به ديوتا جي جيڪا به بيان ڪيل شڪل شبيهه آهي، اها ڪجهه تصورن جو ميلاپ آهي ۽ ماڻهوءَ جي ذهن ۾ اها لياقت آهي جو ڪجهه شيون (۽ انهن جا تصور) توڙي، گهڙي، گهٽ وڌ ڪري ٻي شيءِ يا ٻين شين (۽ انهن جي تصورن) سان جوڙي سگهي. هڪ ڇت مٿان ٻي، ٻيءَ مٿان ٽين، ٽينءَ مٿان چوٿين (چار ماڙ... سَو ماڙ) ٺاهي سگهجي ٿي، پٿين کي گول، ٽڪنڊو، چوڪنڊو (چورس، مستطيل) ڪري سگهجي ٿو.

نيون ڊزائينون، نقش و نگار، منهن مهاندا، تصويرون، تخليقون، تشبيهون وغيره ڪيئن ٿيون وجود ۾ اچن؟

اڏام ڪٽوليءَ (مصلي، تڏي) جو تصور ڪيئن وجود ۾ آيو؟ مشيني اڏام ڪٽولي (هوائي جهاز) جو تصور ڪيئن ٺهيو؟ آواز پنهنجن ڪنن ڪان اوهان جي ڪنن تائين پهچي سگهي ٿو ته مون ڪان ميلُ به يا پنج پري ويٺل تائين ڪيئن پهچي؟ بنا تار آواز سفر ڪري سگهي ٿو ته ڇا تار وسيلي سفر ڪري سگهي ٿو ــــ ٽيليگرام، ٽيليفون، ريڊيو ايئن ئي ٺهيا. توهان مون کي ۽ آءٌ توهان کي ڏسي سگهان ٿو پر اوٺ ۾ ويٺل ماڻهوءَ کي نه ٿو ڏسي سگهان، ڇا تصوير کي سفر ڪرائي سگهجي ٿو ــــ تصوير ۽ آواز جي گڏيل سفر جو نالو آهي ٽيليويزن.

اڄ ڏينهن تائين ٺهيل ڪارن کي هڪ قطار ۾ بيهاريو. پهرين ڪار جي شڪل وڪٽوريا بگيءَ جهڙي هئي ۽ اجوڪي ڪار جي شڪل چٽا آهي. پر جيڪڏهن هڪ کان پوءِ ٺهيل ٻي ڪار جي شڪل ڌيان سان ڏسندا ته توهان کي ذرو ذرو ٿي فرق نظر ايندو. ٿي سگهي ٿو ته سوين هزار ماڻهو 1986ع ۽ 1987ع ماڊل جي ڪار ۾ ڪو فرق نه ڪري سگهن پر پهرين ڪار ۽ 1988ع جي ڪار ۾ بنيادي طرح ساڳي شيءِ هئڻ باوجود، پولڙي ۽ ماڻهوءَ جيڏو فرق آهي. اوسر (ارتقا) به ايئن ٿي آهي. ڪٽي ڪاسي جو فرق ٿيندي ٿيندي پهرين جنس ۽ پوئين جنس ۾ ڪيترين ئي بنيادي خوبيون ساڳيون هئڻ باوجود سوين شيون، انگ، عضوا، هڏيون وغيره ڇتي فرق واريون آهن. تصورن به هوري هوري اوسر ڪئي آهي ۽ ديوتائن جي حوالي سان ڪالهوڪي ڀڳوان ۽ ڏٽيءَ ۽ اجوڪي ڀڳوان ۽ ڏٽيءَ ۾ ڏينهن رات جو فرق نظر اچي ٿو.

ڪا به ديوي، ڪو به ديوتا بنيادي طرح ماڻهوءَ جي خيالي شبيهه آهي. ديوِيون، ديوِتا ماڻهوءَ جي منهن مهانڊي تي ٺهيل آهن (ڪن ديوتائن، ديوين ۾ جانورن جون به خصوصيتون آهن) ۽ انهن جي سيني ڳڻن اَوَڳڻن ۾ ڏينهون ڏينهن تبديلي ــــ ڪوٺي واڌي ــــ ايندي رهي آهي. ماڻهو مري پئي ويو پر ساهه (هوا، روح) نه پئي مئو. ساهه دائمي هو روح دائمي هئا، ديوتا دائمي هئا ۽ انهن وقت سر ماڻهوءَ يا جانور جي روپ ۾ موٽي اچي دنيا جو ويجهي کان جائزو پئي ورتو يا مٿان ويهي نگهباني ٿي ڪئي. يوناني ڏند ڪٿا موجب ته دنيا جي هر ڦيرگهير، واڌ ويجهه، هر چرپر (ويندي گاهه ۽ پن جي ٻر) ديوتائن جي مرضيءَ کان سواءِ نه ٿي پئي سگهي. يوناني ڏند ڪٿائن تي ڪيترين ئي فلمون پريون ويون آهن ــــ خاص طرح سنهري گل واري ڏند ڪٿا ــــ جنهن ۾ ديوتا ديوِيون شطرنج جي سارين (مهرن) جيان دنيا جي ماڻهن جي چرپر ڪندي ڏيکاريا ويا آهن.

جهوني، اڻڄاڻ، گهٽ ڄاڻ، غير سائنسي ۽ شين جي فطرت پوريءَ طرح نه سمجهڻ واري ماحول ۾ ئي ديوين ديوتائن کي ايڏو سڀ طرفو سگهارو ناهيو ويو جو اهي نه رڳو ڪائنات جي چرپر، ڌرتيءَ تي ٿيندڙ هر لقاءَ ــــ فصل، پوڏ، باهه، زلزلي، طوفان، ساهواري جي پيدائش ۽ جوڙجڪ، هر شيءِ، هر ساهواري جي جياپي، گذران ۽ سنڀال، مرڻ ۽ حساب ڪتاب وٺڻ جا سڀ ڪم پئي ڪيا، ۽ نيٺ اها سوچ ٺهي ته جيڪڏهن ديوتائون نه هجن ها، ته نه اسين هجون ها، نه ڪو ساهوارو نه ڪا ڌرتي ۽ نه ڪائنات.

... سردار ايڏو ته سخت هو جو نر پکيءَ کي به حويليءَ مٿان اڏامي سگهڻ جي همت نه ٿيندي هئي...

... آقا، مالڪ، سردار، جيڪو راڄ جي سڀ شيءِ ــــ فصل، جانور وغيره ــــ جو مالڪ هوان جي حڪم ۽ راضپي کان سواءِ ڪو به ماڻهو جيئي ۽ مري نه پيو سگهي...

ديوتا امر، لافاني، سدا جيئاڪ بنجي ويا ۽ ماڻهو ساهوارو، فصل، وڻ ٻوٽا، جبل، نديون، سمنڊ، ڌرتي، ڪائنات، مادو مرندڙ ۽ فاني هو ــــ اهو تصور ايئن هوري هوري سوين ناسمجهه ۽ گهٽ ڄاڻ ماڻهن پنهنجي جاهل ماحول ۾ ناهي ورتو ۽ جڏهن اهو تصور (وهم) پختو ٿيو تڏهن اهو به سمجهيو ويو ته سمورا ساهوارا، ڌرتي، ڪائنات ۽ هيءَ رنگارنگي انهن ديوتائن جي مرضيءَ موجب ٺهي راس ٿي آهي. ديوتا امر هئا، سدائين هئا ۽ ڪائنات، مادو انهن ناهيو. ان جي ابتدا به آهي ته انتها به. اهو مري فنا ٿيڻو آهي.

ماڻهوءَ پنهنجيءَ گهٽ ڄاڻ سبب جيئن ٻين سوين حقيقتن جو جوهر نه سمجهيو تيئن مادي جو به نه سمجهي سگهيو ۽ هن فانيءَ (تصور، وهم، ويساهه، عقيدي، خيال) کي لافاني ۽ لافاني (مادي ۽ ان جي لقائن) کي فاني سمجهيو.

اهو تصور به ان عمل تان ورتل هو ته دنيا ۾ ماڻهوءَ پنهنجي جياپي لاءِ هر شيءِ ناهي پئي ــــ اها شيءِ عدم وجود (وجود نه رکندڙ) هئي، ٺهي وجود ۾ آئي ۽ پوءِ گسي، ڀڄي، پورا ٿي ختم (فاني) ٿي وئي. ماڻهو خالق هو پنهنجيءَ شيءِ جو ديوتا خالق هو ڪائنات (مادي) جو. خالق اڳ ۾ هو ان خلقيو، تبديل ڪيو، ڪم ورتو ۽ پوءِ وري شيءِ ختم ٿي وئي، پر خالق قائم رهيو.

جيئن شيءِ محدود هئي تيئن ڪائنات کي به محدود (ڪُٺندڙ ڪنارن واري) تصور ڪيو ويو ۽ سمجهيو ويو اها خلقي وئي آهي ۽ پنهنجي ڪرت (فرض) پورو ڪري ختم ٿي ويندي.

سائنس، سڄاڻ جتي ٻين سوين غلطين، غلط فهمين ۽ ناسمجهين کي ٺيڪ ڪيو اتي هن مادي بابت به بنيادي، حقيقي، سچي ڄاڻ مهيا ڪئي ۽ ثابت ڪيو ته:

مادو نه خلقي (پيدا ڪري) سگهجي ٿو ۽ نه ئي وري فنا ڪري سگهجي ٿو اهو آهي ۽ سدائين رهندو البت اهو پنهنجا روپ مٽائي ٿو.

انين جماعت جو ٻار به اڄ اهو سبق سکي ٿو.

ايترو ضرور ڪري سگهجي ٿو ته مادي جي هڪ ڳيپي ۾ ڦيرقار آڻي ان کي ڪا ٻي شڪل ڏني وڃي. مادو ئي نه هجي، ڪجهه به نه هجي ۽ ان مان ڪا شيءِ (مادي جي ٺهيل ڪا شيءِ) ناهي سگهجي، اهو ممڪن ڪونهي. مادي جي ڳنڍي کي

ترورن ۾ بدلائي سگهجي ٿو (ترورا، شڪتي مادي جو ٻئي روپ آهي) پر فنا نہ ٿو ڪري سگهجي. جڏهن تہ هر غلط سوچ گم (فنا) ٿي سگهي ٿي ۽ ان جي جاءِ تي حقيقي، سچي سوچ اچي سگهي ٿي.

اچو تہ هڪ مثال وٺون:

آفريقا جي رڻ پٽ ۾ گهمندي ڪجھ ماڻهن موٽي اچي ٻڌايو تہ ڪين "آسمان ۾" هڪ ڏاڍو ويڪرو "بهشتي باغ" نظر آيو جنهن ۾ ڪنهن ڪنهن مهل هڪ "راڪاس" جيڏو ڀيڙو بہ نظر پئي آيو جنهن تي جبل ڪان بہ وڏو سڙھ چڙهيل هو. اهو لقاءُ ڪجھ دير نظر ايندو رهيو ۽ پوءِ گم ٿي ويو.

ڪيترن ئي ماڻهن ڪيترن ئي موقعن تي اهو ڏيک ڏٺو. اهو ڇا هو؟

جيستائين ان ڳالھ جو حقيقي سبب نہ ڳولي لڌو ويو تيستائين ان ڏيک بابت ماڻهو پنهنجي پنهنجي عقيدي، وهم، ويساھ موجب تشريحون ڪندا ۽ ڊگهيون ڏند ڪٿائون ۽ من گهڙت ڳالهيون ٻڌائيندا رهيا. سائنس نيٺ حقيقت ڳولي لڌي.

گرم ملڪن جي هوا نرم ۽ گهميل موسم جي ڪري گهاٽي ٿي وڃي ٿي ۽ اها هڪ ڏاڍي وڏي آئيني جو ڪم ڏئي سگهي ٿي، ۽ ظاهر آهي تہ "آسمان" اهو آئينو هو جنهن ۾ اهو لقاءُ وڏو ٿي نظر پئي آيو جنهن سان ماڻهوءَ جي ديد جي ڪنڌ ٿهي پئي (جيئن اسين هڪ ڪنڌ ۾ بيهي سامهون رکيل آئيني ۾ ٻي ڪنڌ جو نظارو ڏسي سگهندا آهيون). اندر تي ڪُٻيل آئينو عڪس وڏو ڪري ڏيکاريندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن باغ جو اولڙو پئي نهيو تہ اهو ڏاڍو وڏو "آسماني باغ" سمجهيو ويو ۽ جيڪڏهن سمنڊ ۾ بيٺل ٻيڙي جو اولڙو نهيو تہ اهو جبلن ڪان وڏو نظر آيو.

جڏهن حقيقت سمجھ ۾ آئي تہ وهم، وسوسا ڏوپجي ويا. ڪنهن بہ شيءِ جي حقيقت ۽ ڪنهن بہ لقاءَ جو حقيقي سبب سمجھ ۾ اچي وڃي تہ ڪو بہ وهم نہ رهندو.

هڪ ٻيو مثال وٺو. ٿي سگهي ٿو تہ توهان مان گهڻن جو ان سان واسطو ٻيو هجي:

1965ع جي پاڪ-ڀارت جنگ (6-سيپٽمبر ڪان شروع ٿي) هلندي ٻڌايو ويو تہ باک ڦٽيءَ ڪان ٿورو اڳ اوڀر طرف حضرت علي عليہ سلام جي تلوار (ذوالفقار) ظاهر ٿي پئي ۽ ان ڪري اهو هاواٽو هُلي ويو تہ پاڻ سائين جن پنهنجن ٻنهي شهيد فرزندن سميت پاڪستان پاران دفاع (جنگ) ۾ حصو وٺي رهيا هئا. مون بہ اها "تلوار" ڏٺي هئي جيڪا شايد اٺ ڏينهن ظاهر ٿيندي رهي. اها "آسماني تلوار" ڇا هئي؟

- هڪ پڇڙ تارو.

اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ جنگ هلندڙ هئي ۽ پڇڙ تاري کي "تلوار" سمجهيو ويو.

باب يارهون

ماڻهوءَ جا هٿ نهيا بي ساھ عضوا

ماڻهوءَ وٽ رڳو پنج حواس ئي هئا جيڪي ڏِسڻ، ٻڌڻ، سنگهڻ، چکڻ ۽ ڇهڻ وسيلي حقيقتن جو عڪس هن جي دماغ تائين پهچائي سگهيا پئي جن جي پيٽ، پرک، پروڙ پرجھ هن کي ڄاڻ ڏني پئي. اڄوڪي ماڻهوءَ وٽ بہ اهي پنج ئي حواس موجود آهن پر هن پنهنجي ڄاڻ مان ڏاڍو فائدو ورتو آهي. هن شين جي حقيقت، جوهر کي سمجهڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي ۽ انهيءَ عمل ۾ ئي کيس اها ڄاڻ بہ ملي تہ هو ڪي اهڙيون شيون بہ ٺاهي سگهي ٿو جيڪي سندس حواسن جي قوت سوين ڀيرا وڌائي سگهن. مثال طور، هن دوربين ٺاهي، جنهن وسيلي اڄوڪو ماڻهو ايترو تہ پري ڏسي سگهي ٿو جنهن جو عام ماڻهو سوچي بہ نہ سگهي.

چنڊ ڌرتيءَ کان 9-لک 30-هزار ميل پري آهي ۽ عام نظر ۾ اهو ٿالهيءَ يا وڏي بال جيترو چانڊوڪي پکيڙيندڙ مٽيءَ جو ڳوڙهو آهي. چنڊ چوڏهين پنڌرهين رات پوريءَ طرح چمڪندي نظر اچي ٿو پر پوءِ بہ ان جي وچ ۾ هلڪا اونداها ڊُٻا نظر ايندا آهن... ۽ بس، ٻيو ڪل خير.

بازار ۾ ملندڙ عام دوربين سان چنڊ کي چتائي ڏسندَو تہ ان جي سطح، تي توهان کي اڃا بہ وڌيڪ کوپا، اونداها چگھ ۽ ڏاڍا روشن ليڪا، گهيرا، ڇُٽا نظر ايندا.

هڪ وڏي دوربين سان توهان چنڊ کي ايترو ويجهو ڏسي سگهو ٿا جيئن توهان هٿن ۾ جهليل وڏي بال کي ڏسندا هجو. چنڊ جي هڪ هڪ انچ جو مشاهدو ڪري سگهجي ٿو. مٽيءَ جا دڙا، چگھ، ڪڏا ۽ ڪاهيون، ڏرا وٽيون، هيٺ مٿاهيون وغيره. چنڊ جي سطح جو ڪو ذرو ناهي جنهن کي اوهين ايترو ئي چٽو نہ ڏسي سگهو جيترو

پنهنجي هٿ جي تريءَ کي.

پر سائنس جي دنيا ۾ اها معمولي، ننڍڙي ۽ سادي دوربين سڏبي آهي.

وڏي دوربين سان ساڍا نوَ ڪروڙ ميل پري ٻرندڙ سج ٻه هٿ جي تريءَ جيان ڏسڻ معمولي ڳالهه آهي.

ڪائنات ۾ ڪروڙين سج آهن. اسان جي سج جو هڪ پنهنجو نظام آهي، جنهن ۾ ڌرتيءَ سميت ٻين اڪثر سيارن کي ٻه پنهنجا چنڊ (اُپگرهه) آهن: ڪِن کي هڪ، ڪن کي ٻه يا ٽي ۽ ڪن کي ته ڪيترائي چنڊ آهن. اپگرهه سياري چوڌاري ڦرن ٿا، سيارا تاري (سج) چوڌاري ڦرن ٿا. سج پنهنجن سيارن جي چنڊن سميت سج ـ نظام سڏجي ٿو. ڪائنات ۾ ان سج جي حيثيت واريءَ ذري کان وڌيڪ نه آهي.

سج جهڙو ٻيو ويجهڙ وارو تارو (سج) اسان جي سج کان 40000000000000 ـ ميل آهي (يعني چار پدم ميل).

اونهاري ۾ رات جو وچ "آسمان" تي اڇو پٽو (گس) نظر ايندو آهي. اڇو پٽو (گس) حقيقت ۾ اوري پري وارا ڏاڍا وڏا تارا آهن جن جي گڏيل چمڪ هڪ سوجهري کي جنم ڏي ٿي جنهن کي گس سڏيون ٿا. ان گس جو نالو شيري گس (گئليڪسي، ڪهڪشان) آهي. سج ـ نظام ان گس جو هڪ معمولي ذرو آهي.

اهڙا ڪربين گس اڄوڪي دوربين سان ڏسي سگهون ٿا.

ترورن جي مدد سان ٻه آسماني جسمن کي محسوس ڪري سگهجي ٿو. ڪنهن خاص جسم سان ترورا ٽڪرائي موٽي اچن ته انهن مان ان جسم جي مفاصلي، بناوت وغيره جو اندازو ڪري سگهبو.

سائنس رڳو وڏين شين کي ڏسڻ لاءِ اوزار ئي نه ٺاهيا آهن پر ننڍڙن ذرن کي ٻه ڏسڻ جا اوزار ٺاهي ورتا آهن. انهن کي خوردبين سڏجي ٿو.

عام نظرن سان جيڪو ننڍي ۾ ننڍڙو ذرڙو ڏسي سگهجي ٿو ان جو قد ٻٽ ڪيترو ته ننڍو آهي! پر خوردبين آڏو اهو وڏو جسم ايئن آهي جيئن ماڻهوءَ جي پيٽ ۾ ڌرتي.

بازار ۾ سولائيءَ سان ملي سگهندڙ خوردبين ۾ جيڪڏهن هڪ وار کي ڏٺو وڃي ته اهو عام ماڻهوءَ جي ٻانهن جيترو ٿلهو نظر ايندو.

هڪ گرام جو وٽُ توهان ڏٺو آهي؟ (جي نه ته سوناري وٽ ڏسي سگهجي ٿو). ان هڪ گرام جا جيڪڏهن 230000000000000000000000 ـ ذرڙا ڪيا وڃن، ته ٻه انهن کي جديد اليڪٽراني خوردبين وسيلي پروڙي سگهجي ٿو.

هاڻي توهان ڪاٿو ڪري سگهو ٿا ته ماڻهوءَ پنهنجي ڏسڻ جي سگهه ڪيتري

وڌائي ڇڏي آهي!

ٻُڌڻ جي سلسلي ۾ اهو چئي سگهجي ٿو ته ماڻهو ڀنيوريءَ يا ڏينيوءَ جي پرڙن جو ڦڙڪو ٻڌي سگهي ٿو. پر توهان ڦڙڪندڙ پرڙن آڏو لائوڊ اسپيڪر جي مائيڪ جهليو ته اهو ڦڙڪو ڪيڏو وڏو گوڙ ٿي پوندو. ان جو ڪاٿو ڪري سگهجي ٿو. ماڻهوءَ مشين جي مدد سان پنهنجن ڪنن کي ايترو ته تيز ڪري ورتو آهي جو ڌرتيءَ جي هڪ ڪنڊ تي اُٿندڙ انساني آواز کي ڌرتيءَ جي ڪنهن ٻه حصي ۾ ٻڌي سگهي ٿو. مثال طور، بي بي سي لنڊن تان پڙهجندڙ خبرون ٻڌڻ اسان لاءِ عام ڳالهه آهي.

چنڊ تي لٿل خلابازن جي پاڻ ۾ ڪيل عام ڳالهه ٻول کي ٻه ڌرتيءَ تي سولائيءَ سان ٻڌي سگهجي ٿو.

هاڻي توهان ڪاٿو ڪري سگهو ٿا ته ماڻهوءَ پنهنجي ٻڌڻ جي سگهه ڪيتري وڌائي ڇڏي آهي!

ماڻهوءَ پنهنجي ذائقي چکڻ واري حس کي ٻه مشين ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. عام حالتن ۾ تيزاب چکڻ جو سوچي ٻه نه ٿو سگهجي پر تيزاب چکڻ لاءِ ماڻهوءَ هڪ ننڍڙو چيچ جيترو پنو (لِٽمس پيپر) ٺاهي ورتو آهي، جيڪو تيزاب ۽ رچيل ڳار جي ذائقن ۾ فرق کي رنگ بدلجڻ وسيلي ظاهر ڪري ٿو. عام حالتن ۾ جيڪڏهن سائنائڊ زهر جو ڪڪ جيترو ذرو زبان کي لڳي پوي ته ماڻهو زهر جو شڪار ٿي سگهي ٿو پر مشين آرام سان ان جو ذائقو ٻڌائيندي آهي.

ان مان ڪاٿو ڪري سگهجي ٿو ته ماڻهوءَ پنهنجي چکڻ جي سگهه ڪيتري وڌائي ڇڏي آهي!

توهان کي خبر آهي ته پوليس حڪومت جي ناپسند جو احتجاج ڳوڙها گئس اُڇلي ڦٽائيندي آهي. اها ڳوڙها گئس ايتري تيز آهي جو ناس ۾ ڪرڙو پيدا ڪري اکين ۾ ڳوڙها آڻيندي آهي، پر ماڻهوءَ اهو ٻه ڪيو ته گئس ماسڪ ٺاهي نڪ تي رکي ڇڏيو ۽ پوءِ ڳوڙها گئس سميت هر زهريلي گئس کي مجال آهي جو ماڻهوءَ جي نڪ ۾ ڪرڙو پيدا ڪري سگهي. ٻي پاسي هر قسم جي ڪيڏي ٻه زهريلي گئس هجي ماڻهو ان کي سنگهي سگهي ٿو. سيڪاريل ڪتو شڪار جي بوءِ ڄاڻڻ جي سلسلي ۾ ماڻهوءَ جو وڏو مددگار نڪ آهي پر اهو ٻه زهريلين گئسن آڏو پڇي ويندو.

ڌرتيءَ کان مريخ ايڪيهه ڪروڙ ميل پري آهي. مريخ تي جڏهن وائيڪنگ ـ 2 لٿو ته خراب ٿي پيو. ڪمپيوٽر وسيلي ڌرتيءَ تان ويهي سندس خرابي ٺيڪ

ڪئي وئي. ماڻهوءَ جي آڱرين ۽ دماغ جي پهچ جوهيءُ هڪ عام مثال آهي.

ماڻهوءَ جي بت تي ڪِوِل گهمي ته هو ان کي محسوس ڪري سگهي ٿو پر ايڪسري ڪيدائڻ وقت ماڻهوءَ جو بت ايڪس ريز (ايڪس ڪرڻن) کي محسوس نه ٿو ڪري سگهي. جڏهن ته فوٽو پليٽ ڪرڻن جي مخصوص اثر کي ظاهر ڪري ٿي ۽ هڪ ڊاڪٽر ڄاڻي سگهي ٿو ته ڪٿي هڏي آهي، ڪٿي ڪو نوس ڳوڙهو آهي، ڪٿي دل آهي، ڪٿي ٻُڪي يا پتري آهي وغيره.

ايڪسري فوٽو اسان جي محسوس ڪرڻ جي قوت وڌائي آهي. پر اڄ ڪلهه عام ڳالهه آهي.

الفا، بِيٽا، گاما، ڪاسمڪ وغيره سوين قسمن جا ڪرڻا محسوس ڪرڻ به عام ڳالهه آهي. آواز جي لهرن کي مشين وسيلي محسوس ڪري ۽ ظاهر ڪري سگهجي ٿو ويندي روشنيءَ جي ذرڙن جي لهردار چرپر کي به محسوس ڪرڻ عام ڳالهه آهي. {روشنيءَ جي ذرڙي (فوٽان) جي قد بت جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته اهو ايٽم جي پيٽ ۾ به ايترو ننڍو آهي جيترو هاٿيءَ جي جنگهه جي پيٽ ۾ عام ڪوڪو}

ان مان ڪاٿو ڪري سگهجي ٿو ته ماڻهوءَ پنهنجي ڇهڻ جي سگهه کي ڪيترو وڌائي ڇڏيو آهي!

ماڻهوءَ مشين جي مدد سان پنهنجي هر حواس کي ڪروڙين ڀيرا وڌيڪ سگهارو ڪري ڇڏيو آهي ان ڪري ئي هو مادي جي ننڍي کان ننڍي ۽ وڏي کان وڏي شيءِ کي ڏسي، ٻڌي، سنگهي، چکي يا ڇهي سگهي ٿو ۽ ان ڪري ئي هن ڄاڻي ورتو آهي ته سڄيءَ ڪائنات ۾ جيڪو ڪجهه آهي اهو مادي جو ڦهليل آهي يا مادي جو لقاءُ آهي. سوچون به مادي جو لقاءُ آهن جيڪي ماڻهوءَ جي دماغ ۾ هوري هوري نهن، وڌن، ويجهن ٿيون.

باب ٻارهون

ماڻهوءَ جو دماغ: ڳتيل، منظم، جيئرو مادو

اسان جا سمورا حواس پنهنجا احساس، اولڙا، عڪس، فوٽو ڪٿي ٿا پهچائن؟

جيتوڻيڪ ڪنهن زماني ۾ سوچيو ويندو هو ته سوچون دل ۾ هونديون آهن (خاص طرح عشق محبت جون سوچون ته دل ۾ هئڻ بابت اڄ به عام جام آهن ــــ اکين جي ڳرڪيءَ کان محبوب دل ۾ ويهي ويو). يا اڄ به چيو ويندو آهي، ته منهنجي دل تي ٻولائي ته ڪو نه ڪو مهمان ضرور ايندو يا دل ۾ سونسو (وسوسو) پيو پوي وغيره. پر اڄوڪو پنج درجا پڙهيل ٻار به ڄاڻي ٿو ته سوچون دماغ ۾ هونديون آهن.

ڏسڻ، ٻڌڻ، ڇهڻ، چکڻ ۽ سنگهڻ جا حواس جيڪي به عڪس قبولن ٿا، اهي دماغ تائين پهچائن ٿا. هر تصور، هر احساس، هر اولڙو، هر عڪس، هر خيال، هر سوچ (عقيدو، ايمان، وهم، وسوسو، ارادو، عزم، جوش جذبو وغيره) ـــــ سموري، ڪل، سڀ ڄاڻ دماغ ۾ آهي. آڱر ڪٽجي وڃڻ سان سمجهه، ڄاڻ گهٽجي نه ويندي، اکيون نڪرن، ٻوڙو ٿيڻ وغيره وقت به اڳ موجود ڄاڻ ۾ ڪوٽ ڪا نه ٿيندي، پر جيڪڏهن ڪو ڊاڪٽر آپريشن ڪري ميجالي جو مٿيون تهه يا ياد وارو مرڪز ڪوٽي، ڪپي ٻاهر ڪيدي ته ماڻهوءَ وٽ سڀ عضوا هئڻ باوجود ڪا به ڄاڻ، ڪا به ياد موجود نه رهندي.

توهان ڪڏهن تازو ڪٺل ڇيلو يا ڳابو (ڪونهَٽُ) ڏٺو آهي؟ جاچي ڏسو ڪسڻ کان پوءِ سندس سمورن لڱن ۾ هلڪي ترڪڻي پئي ڏيکاربي ۽ جيڪڏهن زور سان ڪيس ڪا سئي چڀائي وجهندَو ته ان عضوي تي سٽ ايندي ـــــ اهو مشروط رد عمل مرڪزي تنتي ڏوريءَ کان موٽ عمل سبب آهي. ڪسڻ کان پوءِ

دماغ سان ڳانڍاپو ڪتجي وڃي ٿو پر حياتياتي پيچ گهڻ جو عمل ڪجهه دير جاري رهي ٿو. اهو موٽ عمل ان حياتياتي جيئاپي سبب آهي ـــــ نيڪ ايئن جيئن مرڪزي تنتي سرشتو نه رکندڙ ساهوارن ۾ مشروط موٽ عمل ٿئي ٿو.

مشروط موٽ عمل هر ساهواري ۾ موجود آهي، پر جاڻ، سمجهه رڳو ماڻهوءَ وٽ آهي ۽ اهو ماڻهوءَ جو دماغ ئي آهي جنهن ۾ پنهنجو مخصوص حياتياتي اولڙو ناهي پهتل عڪس قائم ٿي وڃي ٿو. عام طرح اهو عڪس هڪ مهيني تائين تازو توانو رهي ٿو ۽ پوءِ هوري هوري ٻين نون ايندڙ عڪسن هيٺان ٿيندو وڃي ٿو اهو ئي سبب آهي جو عام طرح هڪ مهيني کان پوءِ ڪنهن به واقعي جا سمورا تفصيل پوريءَ ترتيب سان ياد نه رهندا آهن پر جيڪڏهن اهي يادون لاڳيتو ورجائجنديون رهجن ته اهي عڪس نئين سر نوان ٿيندا ۽ ياد رهندا آهن. ماڻهوءَ دماغ ۾ ٿلهي ليکي ٽيهه ڪرب عڪس ياد رکي سگهڻ جي صلاحيت موجود آهي، پر اڄ ڏينهن تائين وڏي ۾ وڏو ذهين ماڻهو به پنهنجي دماغ جي ڏهين پتي به مس ڪتب آڻي سگهيو آهي.

توهان ڪڏهن ڪنهن پيدائشي پاڳل ماڻهوءَ کي ڏٺو آهي؟

ان جي کوپڙيءَ تي ڌيان ڏيو ۽ ڏسو ته سندس بت جي ڀيٽ ۾ کوپڙي ڪيتري آهي ۽ پوءِ لڳ ڀڳ ساڳي ڄمار، قد بت، نسل ۽ علائقي واري ذهين ماڻهوءَ جي کوپڙيءَ کي به جاچيو. توهان هڪ حيران ڪندڙ فرق محسوس ڪري وٺندا. توهان ڏسندا ته پاڳل ماڻهوءَ جي کوپڙي ذهين ماڻهوءَ جي کوپڙيءَ کان ننڍي آهي ـــــ پاڳل ماڻهوءَ جو دماغ ذهين ماڻهوءَ جي دماغ کان ننڍو هوندو آهي.

ڇو؟

ڄمڻ وقت ماڻهوءَ ٻار جي کوپڙيءَ جو هڪ مخصوص قد بت هوندو آهي (مختلف نسلن ۾ ٿورو ننڍو وڏو ٿيندو آهي). جائي ڄم کان پاڳل ماڻهوءَ ٻار ۽ ان ٻار، جيڪو اڳتي هلي ذهين ٿيندو، جي دماغ ۾ عام طرح ڪا به ننڍ وڏائي نظر نه ايندي، پر پاڳل ماڻهوءَ جي دماغ ۾ ٻاهرين عڪسن کي سانڍڻ، ياد رکڻ، جاچڻ، نتيجا ڪيڍڻ، پرجهڻ، پروڙڻ جي صلاحيت ڪا نه هوندي جڏهن ته صحيح ٻار جو دماغ لاڳيتو مختلف عڪسن کي سوَن، هزارن، لکن جي ڳڻپ ۾ سانڍيندو، ياد رکندو جاڻ پرائيندو نتيجا ڪيندو پروڙيندو ۽ پرکيندو رهندو آهي تنهنڪري ان ۾ ٻن قسمن جي واڌ ٿيندي رهندي آهي: هڪ جسماني واڌ ۽ ٻي لاڳيتي دماغي ڪرت سبب آيل واڌ.

اڄ کان پنج لک سال اڳ ٽيهن سالن جي نوجوان جي جسماني قد بت جي نسبت سان ان جي کوپڙيءَ (دماغ) جو جيڪو وزن هو ان جي ڀيٽ ۾ اڄوڪي ٽيهن

سالن جي نوجوان جو دماغ گهڻو وڏو آهي ـــــ ۽ ان جو خاص سبب اهو ئي آهي ته هن جيتري ڪجهه جاڻ ماڻي پئي ان جي ڀيٽ ۾ اڄوڪي ماڻهوءَ جي جاڻ لکين ڀيرا وڌيڪ سڌريل آهي.

جڏهن کان ماڻهوءَ اپائڻ، پيدا ڪرڻ، پورهيو ڪرڻ سکيو آهي تڏهن کان هن وٽ دنيا ۾ موجود شين بابت ٻين ساهوارن جي ڀيٽ ۾ نئين جاڻ به وڌي.

هڪ ڏنڊي سان زوراٽيو ڏک هڻي، جانور کي ڪيرائڻ سان گهڻا نوان تصور پيدا ٿي سگهن ٿا؟

اچو ته ڳڻيون:

(1) گهٽي زور وارو ڏک (هلڪي زور واري ڏڪَ، ڪو به ڏڪُ نه هڻڻ جي تصور کان نئون آهي).

(2) جانور جو چرڪڻ، ڪيهه ڪرڻ، ڪِرڻ، ڦٿڪڻ، سانت ٿي وڃڻ، ٿڏو ٿيڻ، ڪا به حرڪت نه ڪري سگهڻ وارا تصور.

(3) جانور کي بنا ڪنهن احتجاج يا خطري کي منهن ڏيڻ جي ڊوڙڻ جا تصور.

(4) جانور کي آرام سان کهڻ، ڪائڻ، ڪم آڻڻ جا تصور.

هڪ پٿر کي ٻي پٿر سان ڏڪ هڻي ڇهنبدار ڪرڻ لاءِ ڪيترا نوان تصور نهي سگهن ٿا، اچو ته ڳڻيون:

(1) ڏک لڳڻ سبب ڏکيندڙ پٿر جي موٽ، رد عمل سبب ڏکيندڙ پٿر جو هلڪو ٿي مٿي ٿيڻ، هڪ ڏک، ٻيو ڏک، ٽيون ڏک، چوٿون ڏک، وغيره.

(2) ڏکيل پٿر جو ٽٽڻ (اهو به ٿي سگهي ٿو ته ڏکيندڙ پٿر ٽٽي پوي).

(3) نئين نهيل شڪل، ننڍا ننڍا ٽڪر ٽوٽا، انهن جون شڪليون، انهن جو ٽڙي پکڙي وڃڻ وغيره.

(4) ٻنهي پٿرن جي ٽوٽ سبب ظاهر ٿيل نوان رنگ، نيون ڪناريون، ڇهنبون وغيره.

پورهيي جو ڪو هڪ گهڙيءَ جو عمل سوين نوان تصور پيدا ڪري سگهي ٿو سوين ڀيرا ساڳيو ڪم سوين ڀيرا ساڳيا تصور ۽ سوين ڀيرا مختلف تصور ڏئي سگهي ٿو. انهن جي ڀيٽ، فرق وغيره وري اجا نوان تصور ڏيندا.

توهان جي پنهنجي حياتيءَ ۾ هر ڏينهن ڪيترا نوان تصور ايندا رهن ٿا، توهان ڪڏهن ڪاٿو ڪيو آهي؟ مثال طور، توهين هي ڪتاب هن جملي تائين پڙهي آيا آهيو توهان جي دماغ ۾ رڳو ان جي پڙهڻ سبب ڪيترا نوان تصور نهيا؟

—— ڪاٿو ڪري سگھندَوا؟ رڳو اڄوڪي ڏينهن توهان جي دماغ ۾ ڪيترا نوان تصور، عڪس وڌيا، انهن جي ڳڻپ ڪيو!

هن وقت ڌرتيءَ جي آبادي پنج ارب آهي ۽ اڄوڪي ڏينهن ۾ هر هڪ ماڻهوءَ جي ذهن وٽ ڪيترا نوان تصور آيا هوندا ۽ اهي سڀ گڏ ڪجن ته ڪيترا نوان تصور ٿيندا، ڇا ڪو ڳڻي سگھندو؟

هر ڏينهن سوين هزار نون تصورن سان اسان جو واسطو پوندو رهي ٿو ۽ اهو عمل ماڻهوءَ جي معاملي ۾ گذريل ٽيهن سالن کان هلي رهيو آهي. نون نون عڪسن جو نهڻ، انهن جي ٽوٽ ڦوٽ، انهن جو ميلاپ، انهن جي ڪجھ حصن جي ٽوٽ ڦوٽ، انهن جي ڪجھ حصن جو ميلاپ، نون عڪسن جو ٻاهرين معاملن سان عمل وسيلي واهپو.

توهان ڀ هڪ جيترا پٿر ڪڍو. هڪ مترڪي سان هڪ جيترو زور لڳائي هڪ پٿر کي ڌڪ هڻو ۽ ٻي پٿر کي ڀ ڌڪ هڻو. ٻنهي جي سلسلي ۾ ڇا هڪ جهڙو نتيجو ظاهر ٿيندو؟ —— ٿي سگھي ٿو ته ڪجھ هڪ جهڙو هجي (مثال طور، ٻئي پٿر ٽٽي پيا) پر گھڻو ڪجھ مختلف ڀ هوندو. هڪ پٿر ڀڃي پيو ٻيو ڀ ڀڃي پيو پر ڇا ٽيون ڀڄندو؟ وري نئون تصور. اهو سلسلو پيو هلي، ڄاڻ لاڳيتو پئي وڌي، نت نوان عڪس نهندا رهن ٿا، دماغي ڪم وڌيڪ ٿيندو رهي ٿو ۽ اهو وڌندڙ ڪم، دماغ جي لاڳيتي ورزش، نسل در نسل ورزش دماغ کي لاڳيتو وڌائيندي رهي ٿي.

پاڳل ۽ ذهين ماڻهوءَ جي دماغن جي قد بت ۾ ان ڪري فرق ٿئي ٿو. پاڳل وٽ پهتل تصور انتهائي محدود ۽ گھڻي قدر مشروط آهن (جيئن هڪ جانور لاءِ)، ۽ ذهين ماڻهوءَ وٽ پهتل تصور ڏينهون ڏينهن وڌندڙ آهن، مشروط توڙي غير مشروط آهن. سندس ياد، تجربو، تعليم، پرک، ڄاڻ لاڳيتو وڌندڙ آهي، دماغ جي جيو گھرڙن ۾ گھڻي کان گھڻا عڪس نهندا رهن ٿا، نت نئين اليڪٽراني تبديلي ايندي رهي ٿي، نت نوان جيو گھرڙا نهندا رهن ٿا، جنهنڪري دماغ وڏو ٿئي ٿو.

جسماني ورزش جسماني عضون کي سگھارو بنائي، وڌائي ٿي ۽ ذهني ورزش ذهني عضوي، دماغ کي لياقتن پريو بنائي ۽ وڌائي ٿي.

اسان اڳ ۾ اهي مثال بيان ڪري آيا آهيون ته جيڪڏهن ڄائي ڄم کان ڏسڻ جو عضوو نہ هجي (يا خراب هجي) ته ڏسڻ سان لاڳاپيل ڄاڻ جا تصور نهي نہ ٿا سگھن وغيره. پر دماغ بابت ان کي ڪيئن بيان ڪري سگھجي ٿو؟

جڏهن ٻالڪ ڄمي ٿو تڏهن وٽس ٻين عضون جيان هڪ عضوو —— دماغ

—— ڀ موجود آهي. جيئن ڏسڻ يا ٻڌڻ جي عضوي جو ڪم حواسن وسيلي پهچندڙ عڪسن کي سانڍڻ، سنڀالڻ ۽ ياد رکڻ آهي. جيڪڏهن ڪنهن ڀ عضوي کان ڪو ڀ عڪس دماغ تائين نہ پهچندو، ته دماغ وٽ ڪو ڀ تصور، ڪو ڀ خيال نہ هوندو. نئين ڄاول ٻالڪ وٽ دماغ آهي، جيئرو آهي، حياتياتي ڪم ڪري ٿو پر وٽس ڪو ڀ تصور، خيال، سوچ، ڄاڻ، سمجھ ڪانهي. جيڪڏهن سمورا حواس بيڪار هجن ته دماغ وٽ پنهنجي ليکي ڪو هڪ ڀ تصور نهي سگھي، اهو ممڪن ڪونهي. دماغ خيالَ، تصور، عڪس، اولڙا پنهنجو پاڻ پيدا نہ ٿو ڪري پر حواسن وسيلي حقيقتن کان وٺي ٿو، سانڍي ٿو، سنڀالي ٿو، ياد ٿو ڪري.

ڪنهن ٻالڪ کي رڳو پنهنجو نالو ياد ڪرڻ لاءِ ڪيترو وقت لڳي ويندو آهي؟

.....

– هر حواس (ڏسڻ، ٻڌڻ، چکڻ، ڇهڻ يا سنگھڻ جو حواس) يا هر عضوو ڇا جو نهيل آهي؟

+ جيو گھرڙن جو.

– تنتي سرشتو ڇا جو نهيل آهي؟

+ تنتي جيو گھرڙن جو.

– هر جيو گھرڙو ڇا جو نهيل آهي؟

+ مادي جو. (بنيادي عنصر آهن ڪاربان، آڪسيجن، نائٽروجن، هائڊروجن وغيره.)

– هر جيو گھرڙو جيئرو ڇو آهي؟

+ مادي جي نهيل خاص ترتيب سبب نهيل ڀڃ-گھڙ واري عمل جي ڪري جيئرو آهي.

– دماغ ڇا جو نهيل آهي؟

+ تنتي جيو گھرڙن جو يعني حياتياتي ڀڃ-گھڙ ڪندڙ خاص مرڪبن جو يعني خاص ترتيب سان نهيل عنصرن جو، جيڪي مادو آهن —— دماغ مادي جو نهيل آهي.

– دماغ ڪهڙو ڪم ڪري ٿو؟

+ دماغ هڪ اهڙو عضوو آهي جيڪو حواسن وسيلي پهتل عڪسن کي پاڻ وٽ سنڀالي، سانڍي رکي ٿو.

– جيڪڏهن دماغ نہ هجي ته ڇا ڪا ڀ سوچ، سمجھ، ڄاڻ نهي سگھي ٿي؟

+ نہ، قطعي نہ، ڪنهن ڀ حالت ۾ نہ.

- سوچ، سمجهہ، ڄاڻ ڪنهن جي محتاج آهي؟

+ دماغ جي.

- ڇا دماغ سوچ، سمجهہ، ڄاڻ جو محتاج آهي؟

+ دماغ سوچ، سمجهہ، ڄاڻ جو محتاج ناهي، ڇو تہ سوچ، سمجهہ، ڄاڻ نہ هئڻ باوجود بہ اهو دماغ ئي آهي.

هاٿي، اُٺ، ڪتي، ٻلي، گڏهہ، گهوڙي، ڪانءَ، ڪٻر، جهرڪيءَ، ڪرڙيءَ وغيره وٽ بہ دماغ تہ آهي، پر ڪا بہ سوچ، سمجهہ، ڄاڻ ڪانهي. سوچ، سمجهہ، ڄاڻ ڪان سواءِ دماغ ٿي سگهي ٿو پر دماغ ڪان سواءِ سوچ، سمجهہ، ڄاڻ نہ ٿي ٿي سگهي: سوچ دماغ جي محتاج آهي.

- ڇا سوچ دماغ کي پيدا ڪري سگهي ٿي؟

+ نہ. سوچ دماغ کي پيدا ڪري نہ ٿي سگهي. سڄيءَ دنيا جا ماڻهو پنهنجي سڪٽي سوچ وسيلي هڪڙي تبديلي بہ نہ ٿا پيدا ڪري سگهن، تہ ساهواري کي ڪيئن ٺاهي سگهندا يا ساهواري جي دماغ کي ڪيئن ٺاهي سگهندا؟ غير مادي شيءِ (سوچ، سمجهہ يا ڄاڻ) ڪنهن بہ مادي شيءِ کي، مادي کي ٺاهي نہ ٿي سگهي.

- سوچ، سمجهہ، ڄاڻ غير مادي ڇو آهي؟

+ ان ڪري جو ان ۾ مادي جي ڪا بہ خاصيت ناهي.

- مادي جون ڪهڙيون خاصيتون آهن؟

+ مادو سوچ جو محتاج ناهي، سوچ ڪان سواءِ بہ مادو وجود رکي سگهي ٿو. ان جو ڪو نہ ڪو قد بت، وزن، ماپ، رنگ روپ، ذِڪَ، ڇهاءُ، عڪس، اولڙو آهي. (سوچ، سمجهہ، ڄاڻ ان ڪري غير مادي آهي جو ان جو ڪو بہ قد بت، وزن، ماپ، رنگ روپ، ذِڪَ، ڇهاءُ، عڪس، اولڙو ڪونهي.) سوچ مادي جي محتاج آهي (سوچ مادي ڪان سواءِ ٿهي سگهي ئي ڪا نہ ٿي).

- ڪن حالتن ۾ سوچَ سوچ جي ئي محتاج ڪيئن آهي؟

+ مثال طور وهم، ويساهہ ۽ عقيدا. جن جو واسطو سوچ سان آهي انهن کي صحيح سوچ وسيلي ٺيڪ (درست) يا تبديل ڪري سگهجي ٿو. عيسائي عقيدي واري سوچ تبديل ٿي مسلمان عقيدي واري ٿي سگهي ٿي يا هڪڙن ديوَن، ڀوتن، راڪاسن، ديوتائن وغيره بابت ڄاڻ تبديل ٿي، ٻي ٿي سگهي ٿي يا مورڳو غير موجود ٿي سگهي ٿي. صحيح ڄاڻ اچڻ ڪان پوءِ غلط ڄاڻ ختم ٿي ويندي. سائنسي، حقيقي ڄاڻ اچڻ ڪان پوءِ غير سائنسي، غير حقيقي ڄاڻ پاڻ ئي ميٽجي ويندي. ڌرتيءَ کي

اڄ ڏينهن تائين هزارين ماڻهو ٽراڪٽرو، پاپڙ يا مانيءَ جيان سمجهن ٿا. جڏهن تہ اها لڳ ڀڳ بال جيان گول آهي. ماڻهو جڏهن اها حقيقت ڄاڻي وٺندا تڏهن اڳوڻي جاهل سوچ ختم ٿي ويندي. يا وري جيئن ڪيترائي ماڻهو سمجهن ٿا تہ اپ ڪا نوس يا دونهاٽيل (جهڙالي) شيءِ آهي جڏهن تہ سائنس وٽ چوڦير ڏيکارجندڙ "آسماني رنگ"، نيرهہ (نيراڻ) يا ڪارهہ (ڪاراڻ)، رڳو ديد جي ڪوٺ آهي (پر جيڪڏهن انهيءَ "آسمان" ۾ ڪا اهڙي شيءِ اچي وڃي جنهن جي روشني يا روشن اولڙو اسان تائين پهچي سگهي تہ اها شيءِ ضرور ڏيکاربي، جيئن سج، چنڊ يا تارا ڏيکارجن ٿا).

غلط سوچ سان واسطيدار هڪ ٻيو وهم يا ويساهہ مثال طور وٺون:

ڪيترائي ماڻهو اڄ ڏينهن تائين اهو ويساهہ رکن ٿا تہ هنن وٽ جن ديوين ديوتائن يا ڪنهن خاص ديوتا جو تصور موجود آهي، اهو سندن ابن ڏاڏن ڪان اڳ، الڳ، مٿاهون، انتهائي اتاهون ۽ سگهارو آهي، جنهن هن سڄي مادي جي مانڊاڻ (فطرت، جڳ، جهان، ڪائنات) کي خلقيو آهي ۽ ان ۾ موجود هر لقاءُ، هي سٺاءُ، هر عمل، هر اثر سڀ ڪجهہ انهن ديوتائن جي سَڌن ۽ حڪمن جو نتيجو آهي وغيره.

- ڇا اهو ممڪن آهي تہ سوچون دماغ ڪان ڌار وجود رکي سگهن؟

+ ڪنهن بہ حالت ۾ ممڪن ڪونهي، تہ سوچون دماغ ڪان ڌار وجود رکي سگهن. سوچون تہ رڳو ماڻهوءَ دماغ ۾ ٻاهرين حقيقتن جا عڪس آهن (ڪئميرا بہ عڪس وٺي ٿي...)، تنتي جيو گهرڙي اندر اليڪٽراني ڦيرڦار آهن. اهي دماغ ڪان الڳ وجود رکي ئي نہ ٿيون سگهن. جڏهن ماڻهوءَ ۾ حياتياتي پيچ-گهڙ جو عمل بيهجي وڃي ٿو تڏهن ماڻهوءَ سان گڏ ماڻهوءَ جو دماغ بہ مري وڃي ٿو ۽ دماغ جي خاتمي سان گڏ دماغي عڪس بہ ختم ٿي وڃن ٿا. سوچون تہ ايتريون محتاج آهن ماڻهوءَ دماغ جون، جو —— ماڻهوءَ دماغ جڏو آهي تہ صحيح عڪس (سوچون) نہ ٿا ٺهن، ماڻهوءَ دماغ رڳو ٽڪل آهي تہ بہ سندس سوچڻ جو عمل ٺيڪ نہ ٿو رهي، ماڻهوءَ دماغ بيشڪ موجود، نيڪ ٺاڪ ۽ جيئرو هجي پر حواس ختم هجن، تہ بہ ڪا سوچ ٺهي نہ ٿي سگهي، ماڻهوءَ دماغ بيشڪ موجود هجي پر مئل (حياتياتي پيچ-گهڙ جو عمل بيٺل) هجي، تہ بہ هن ۾ ڪا بہ سوچ ٺهي نہ ٿي سگهي، تہ پوءِ جڏهن ماڻهوءَ دماغ هوندو ئي نہ، تہ سوچون وري ڇا جون!

۽ اهو ويساهہ تہ ويتر بيوقوفيءَ وارو آهي تہ اهي سوچون نہ رڳو وجود رکن پر ماڻهوءَ دماغ ڪان بہ اڳ وجود رکن، هر ساهواري ڪان بہ اڳ وجود رکن، ڌرتيءَ جڙڻ

کان بہ اڳ وجود رکن ۽ نہ رڳو وجود رکن پر ڪائنات ـــــ اڻکٽ، بي انتها، لامحدود ڪائنات ٺاهن، ان جو سمورو سٽاءُ ٺاهن، ڌرتي ٺاهن، ساهوارا ٺاهن، ماڻهو ٺاهن، ماڻهوءَ دماغ ٺاهن ۽ پوءِ وري پاڻ ماڻهوءَ دماغ ۾ ويهي رهن ـــــ چرخو ئي ابتو! هيءَ تہ اڻ ڇيهہ جهالت چئبي!

ـ اهو ويساهہ ڇو نہ هيو تہ ڪائنات کي سوچن (غلط سوچن جي بنياد تي ٺاهيل لافاني ديوتائي تصورن) ٺاهيو آهي؟

+ جهوني ماڻهوءَ ڏٺو پئي (۽ اڄ بہ اسين سڀ هر ڏينهن ڏسون ٿا) تہ اسان وٽ جيڪا بہ شيءِ موجود آهي ان جي ڪڏهن نہ ڪڏهن ابتدا ٿئي ٿي، اها اڳ ۾ ڪا نہ هئي ۽ پوءِ ٺاهي وئي، اها عدم (اڻهوند، ڪجهہ بہ نہ) مان ٺهي ۽ ڪجهہ عرصو ڪم ڪندي رهي ۽ پوءِ نيٺ ڀڄي، ڀري، ختم ٿي وئي. ماڻهو جانور، جيت جڻيا، وڻ ٻوٽا، ٻاڄيون ميوا، ان اناج، جهوپڙيون جهڳيون، هٿيار پنهوار، ٿانوَ ٺپا، ڪارا ٺوڪرا، مينهن طوفان، ڪنوٽيون گاج ۽ ٻيو گهڻو ڪجهہ ڦهريائين نہ هو پوءِ وجود ۾ آيو ۽ وري نيٺ ختم ٿي ويو.

ساهواري کي ان جي ماءُ ڄڻيو پيدا ڪيو پئي، هر مند ۾ فصل کي هاريءَ پيدا ڪيو پئي، سڀ شيون پورهيتن ٺاهيون پئي ـــــ سڀ شيءِ جي اڻهوند، هوند (وجود) ۽ وري اڻهوند (غير موجودي) هئي. اهڙيون سڀ شيون مادي جون ٺهيل هيون تنهنڪري اهو اصول مادي سان ـــــ ڌرتيءَ سان، ڪائنات سان ـــــ بہ لاڳو ڪيو ويو ۽ سمجهيو ويو تہ اهو سڀ ڪجهہ اڳ اڻ موجود هو، پوءِ موجود ٿيو ۽ وري اڻ موجود ٿي ويندو.

ڌرتيءَ کي، ڌرتيءَ تي موجود نظارن ۽ لقائن کي ـــــ جبلن، باغن، ندين، جهرڻن، برف، هوا، پاڻيءَ، ٻنين، فصلن جي ٻجن، وڻن، ٻوٽن، جيتن، جانورن، ماڻهن کي ـــــ ماڻهوءَ تہ ڪو نہ ٺاهيو هو، پوءِ ڪنهن ٺاهيو؟

ماڻهوءَ کي ماءُ ٺاهيو هو، ماتا ديويءَ ٺاهيو هو، فصلن کي بہ ديويءَ (فصلن ـــــ پيڄاري، رونبي، لاب وغيره جي ديوين ديوتائن) ٺاهيو هو، ڪيتريون ئي گسيون، ناليون، واهيون، واهہ بہ ديوين ديوتائن ٺاهيا هئا، گهرن، غارن، جبلن ـــــ رهڻ-جاين ـــــ کي بہ ديوين ديوتائن ٺاهيو هو: دنيا جي ڪهڙي شيءِ هئي جنهن کي ديوين ديوتائن نہ ٺاهيو هجي! پوءِ پڪ سان ڌرتيءَ ۽ ڪائنات کي بہ ديوين ديوتائن ٺاهيو هو... ۽ تاريخي اوسر ۾ اڳتي هلي جڏهن طبقاتي سماج ظاهر ٿيو، جڏهن خاص ديوتا جو تصور ٺهيو، جڏهن ٻيا سمورا ديوتا خاص ديوتا جا غلام، ٻانها ٿي ويا ۽ انهن

کي بہ خاص ديوتا ٺاهيو تہ لازم هو ايئن چيو وڃي تہ سڄيءَ ڌرتيءَ، سڄيءَ ڪائنات کي خاص ديوتا ٺاهيو.

ماڻهن لاءِ ڌرتي اها ئي ”سنئين، سڌي، وڇايل ڌرتي“ هئي (گول ڌرتي نہ) ۽ ان ڌرتيءَ مٿان ڇٽ جيان پکڙيل، ڇانيل اڀ ـــــ ماڻهن وٽ ڪائنات جو تصور محدود هو.

ٻئي دنيائون خاص ديوتا ٺاهيون، ٻنهي دنيائن جو نظام خاص ديوتا جي نگهباني ۽ حڪم هيٺ ننڍن ديوتائن پئي سنڀاليو. ٻئي دنيائون محدود هيون، ٻئي دنيائون خاص ديوتا جي حڪم هيٺ هيون. جيئن سڀ شيءِ ٺهي پئي سگهي، تيئن ڊهي بہ سگهي پئي، ٻنهي دنيائن جي تباهي خاص ديوتا جي وس هيٺ هئي ۽ خاص ديوتا ٻنهي دنيائن کي تباهہ ڪرڻ، ويڙهي ڇڏڻ لاءِ غلام ديوتا مقرر ڪري رکيا هئا جيڪي دنيائن کي ويڙهڻ لاءِ حڪم جا منتظر آهن.

(1) ڇا واقعي هر ڪا شيءِ اڻ موجود (اڻهوند، ڪجهہ بہ نہ) مان وجود ۾ پئي آئي؟

(2) ڇا واقعي هر ڪا شيءِ وجود مان اڻ موجود (فنا) ٿي پئي وئي؟

ـ ڪهڙي شيءِ آهي جيڪا ”ڪجهہ بہ نہ“ مان وجود ۾ آئي هجي؟

+ اهڙي ڪا بہ شيءِ ڪانهي جيڪا ”ڪجهہ بہ نہ“ مان ”ڪجهہ“ ٿي (وجود ۾ آئي) هجي. ها، البت اهو ٿي سگهيو پئي تہ اڳ هڪ روپ ۾ هجي ۽ هاڻي ٻيو روپ ورتو هجائين. ڌرتي ڦهريائين ڪا نہ هئي، سج جو حصو، ٻاهہ جو گولو هئي، سج کان ٻاهہ جو گولو ٽُٽي سج جي ڪشش سبب (جتي شيءِ جي ڀرتي وڃڻ ۽ سج ڏانهن ڇڪجڻ جي قوت برابر پئي ٿي) هڪ مخصوص دائري ۾ ڦرڻ لڳي، هوري هوري ٺرندي رهي، ٺري پاٽياٽ، مٽي ۽ پٿر ٿي (ڌرتيءَ جي رڳو مٿين سطح ٺريل آهي، ڌرتيءَ جو وچ اڃا تائين ابرندڙ پاٽياٽ، ٻاهہ آهي)، مخصوص ماحولن ۾ مخصوص قسم جا ڪيميائي عمل ٿيندي ڪيترائي خاص مرڪب ٺهيا، انهن مان حياتيءَ لاءِ لازمي مرڪب ٺهيا، مرڪبن ۾ ڀيڄ-گهڙ جو عمل شروع ٿيو. ڀيڄ-گهڙ جي عمل ٻاهرين شين سان هڪ، ڳرائي (مطابقت)، جٽاءَ، بقاءَ، بچاءَ جي عمل سبب اوسر ڪاڏي، هڪ گهرڙا جيو ٺهيا، گهڻ گهرڙا جيو ٺهيا ـــــ انهن کي اسين ساهوارو سڏيون ٿا.

ڌرتي گول آهي. هن وقت جڏهن اسان وٽ (سنڌ ۾) ڏينهن آهي تڏهن آمريڪا جا ٻئي کنڊ، ڏکڻ ۽ اتر، رات جي پاڇي هيٺ آهن ۽ جڏهن اسان وٽ رات هوندي آهي تڏهن اتي ڏينهن هوندو آهي. اسين بہ اڀ ڏسون ٿا تہ هو بہ اڀ ڏسن ٿا ـــــ ڌرتيءَ جي چوڦير هر گهڙيءَ ”اڀ“ موجود آهي.

توهان ڇت مان هڪ وڏو گولو ڪنهن ڏاڍي سان ڇت ۽ فرش جي وچ تي خلا ۾ لٽڪائي ڇڏيو ۽ پوءِ تصور ڪريو ته اهو ڏاڍي سان ڇڏل ناهي ۽ ان جي چوڌاري پکڙيل خلا ۾ ننڍا وڏا، ويجها پري اهڙا سوين جسم (گولا) تصور ڪريو. سمجهو ته ڪمري جون ڀتيون، ڇت ۽ فرش ڪونهن ۽ جيستائين نگاهه پوي ٿي تيستائين رڳو ننڍا وڏا گولا ئي پکڙيل آهن ـــــ ذرتي-گولو سڄيءَ ڪائنات ۾ ايئن ئي آهي. ڄاتل ڪائنات ۾ ذرتيءَ گولي جي حيثيت واريءَ ذري کان به ننڍي آهي ۽ ڪائنات کي ڪو به ڪنارو ڪونهي، ان جي ڪٿي به انتها ڪانهي، اها ڪٿي به ڪٽل ڪانهي، اڻکٽ آهي، لامحدود آهي.

– ڇا ڪو ماڻهو لامحدود، اڻکٽ جو تصور ڪري سگهي ٿو؟

+ نه. بس هو رڳو ايترو سوچي سگهي ٿو ته ڪا ڪوٺ ئي نه هجي، ڪو بند، ڪا انتها، ڪو ڪنارو ئي نه هجي. ڪوٺ، انتها، ڪناري وغيره جي تصور جو ابتو تصور اڻکٽ (لامحدود) آهي. سنئون سڌو اڻکٽ (لامحدود) جو تصور نه ٿو ڪري سگهجي.

جڏهن ڪائنات ڪٽل ناهي، اڻکٽ آهي، ڪٿي ڪو ”اپ“ ئي ڪونهي، ڪو خاتمو ئي ڪونهي ته اهڙي اڻکٽ (لامحدود) جنهن جو ڪو تصور (خاڪو) ٺاهي ئي نه ٿو سگهجي ان جي تخليق جو تصور ته مورڳو ٻاراڻو ٿيو پوي. ماڻهو جنهن ڪائنات جي تخليق جو تصور ڪري سگهيو اها ڪٽل، محدود، سوڙهي ۽ ننڍي هئي ۽ ان جي تخليقڪار (خالق)، ٺاهيندڙ پيدا ڪندڙ کي ان کان به وڏو ڪري ان جي مٿان ويهاري ڇڏيائين.

توهان ڏيان ڏئي ڏسو ته جنهن خاص ديوتا کي ڪائنات جو خالق بنايو ويو آهي ان جو تصور ڪيترو نه محدود آهي: اهو ڪرسيءَ تي ويهي سگهي ٿو، اهو منهن وات هٿ رکي ٿو ٻين ديوتائن کي حڪم ڏئي سگهي ٿو (ظاهر آهي ته پاڻ کان ڪجهه پرڀري شيءِ سان ڳالهائي سگهي ٿو)، اهو خاص ديوتا ڪائنات کان پرڀرو آهي (معنيٰ جيڏي ڪائنات تصور ڪئي وڃي ٿي ايڏي حد ۾ موجود ناهي)، ڇا جو ٺهيل آهي (ڪي روشني جو چون ٿا)، ان جي خبر ناهي ـــــ رڳو تصور ئي تصور آهي، رڳو خيال ئي خيال آهي، عڪس آهي وڏي، سگهاري، هلنديءَ واري ماڻهوءَ جو ـــــ هر ديوتا ماڻهوءَ (يا ڪن ٻين شين) جو رڳو عڪس آهي ـــــ خيالي ”وجود“ آهي جيڪو سوچ جي تبديليءَ سان بدلجي سگهي ٿو.

اڻکٽ، لامحدود ڪائنات کي ڪنهن به پيدا ڪندڙ (جيڪو محض تصور

هجي) جي ڪا به گهرج ڪانهي. سائنسي اصول آهي ته مادي کي ڪو به خلقي نه ٿو سگهي، ”ڪجهه به نه“ مان ”ڪجهه“ ٺهي نه ٿو سگهي، هڪ روپ کان ڦري ٻيو روپ ٿي سگهي ٿو ۽ ان مان وري ٽيون روپ جنم وٺي سگهي ٿو ۽ ايئن سلسلو هلندو رهي ٿو.

– دماغ مادي جو ٺهيل آهي، سوچون غير مادي آهن.

– دماغ اڳ آهي، سوچون پوءِ آهن.

– سوچن کان سواءِ دماغ ٿي سگهي ٿو، دماغ کان سواءِ سوچ نه ٿي ٿي سگهي.

– سوچَ دماغ جي محتاج آهي، دماغُ سوچَ جو محتاج ناهي.

– سوچَ دماغ جي ڪري آهي، دماغُ سوچ جي ڪري ڪونهي.

– دماغ سوچون سانڍي ٿو، سوچون دماغ کي ڪو نه ٿيون سانڍين.

– سوچون مادي کي تخليق، تبديل ڪري نه ٿيون سگهن، دماغ سوچن کي تخليق، تبديل ڪري سگهي ٿو.

– سوچون رڳو تصور، احساس، عڪس، اولڙو آهن ڪنهن نه ڪنهن مادي جو، جنهن کي حواسن وسيلي محسوس ڪري سگهجي ٿو. سوچن جو اولڙو، عڪس نه ٿو ٿي سگهي.

– دماغ جيئرو عضوو آهي، جيئري جسم جو حصو آهي، جيئرو جسم مادو آهي، سڄي ڪائنات مادي جي ٺهيل آهي.

– مادو اڳ آهي، جيئرو مادو پوءِ آهي، جيئري مادي جو دماغ اجا به پوءِ آهي، ماڻهوءَ جو اسريل دماغ اجا به پوءِ آهي، ماڻهوءَ جو سماج ان کان به پوءِ آهي، ماڻهوءَ سماج ۾ ٻولي، ماڻهوءَ سماج کان به پوءِ آهي، ٻوليءَ کان پوءِ ئي سوچون آهن.

– سوچون مادي، جيئري مادي، جيئري مادي جي ٺهيل دماغ، ماڻهوءَ جي دماغ ۾ ٻاهرين، مادي جي حقيقتن تان آيل آهن.

لکين سالن جي ارتقائي عمل جيئري مادي کي جنم ڏنو، وري لکين سالن جي ارتقائي عمل تنتي سرشتي کي جنم ڏنو ۽ اجا به وري لکين سالن جي ارتقائي عمل مرڪزي تنتي سرشتي کي جنم ڏنو. مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ ساهوارن ۾ ماڻهو انهن کان به لکين سالن جي ارتقا کان پوءِ ٺهيو، جنهن کي لکين سالن تائين سماجي عمل ماڻهوءَ دماغ بنايو.

ماڻهوءَ دماغ انتهائي ڳتيل، گهڻ جيو گهرڙو، نسبتاً وڏو ۽ اسريل جيئرو عضوو آهي جيڪو مادي جو ٺهيل آهي. ان ۾ سوين قسمن جا انتهائي پيچيده، گوناگون، گهڻ پاساوان عمل ٿيندا رهن ٿا ۽ انهن مان هڪ عمل حواسن وسيلي پهتل عڪسن

ڪي سانڍڻ، چنبڙ چاٽڻ، پرکڻ پرجهڻ ۽ پروڙي ڄاڻ پرائڻ آهي ۽ پوءِ ان ڄاڻ جي بنياد تي وري شين کي پرکڻ، پرجهڻ، ڄاڻڻ جو عمل هلندو رهي ٿو. ڇا دماغ نہ هجي تہ ڪا بہ سوچ ٿي سگهي پئي؟

نہ، دماغ کان سواءِ ڪا بہ سوچ نہ ٿي سگهي ٿي. اسان وٽ جيڪا بہ ڄاڻ آهي، جيڪي بہ احساس، خيال، خواهشون، سوچون، جذبا، ارادا، عزم، ايمان، عقيدا، وهم، ويساهہ آهن، اهي ان ڪري آهن جو اسان وٽ احساس جا حواس آهن، احساسن کي سانڍڻ وارو، سوچڻ وارو عضوو ـــــ دماغ ـــــ آهي.

جڏهن اڃا ڪا بہ سوچ، سمجهہ وجود ۾ نہ آئي هئي دماغ ان کان بہ اڳ وجود رکيو پئي. سمجهہ کان اڳ دماغ، ماڻهوءَ، جانور، جيت جڻيي، وڻ ٻوٽي ۽ گاهہ پٽي، ڌرتيءَ، ڪائنات، مادي وجود رکيو پئي. مادو ڪڏهن بہ سمجهہ، سوچ جو محتاج نہ رهيو آهي. مادو خالق آهي ۽ سوچ ان جي مخلوق.

ڪن ماڻهن اهو بہ چيو پئي تہ دماغ هڪ غدود جيان ڪم ڪري ٿو ۽ خيال ڪنهن رطوبت، پاڻياٺ جيان ان ۾ نهندا، وهندا رهن ٿا. رطوبت، پاڻياٺ مادو آهي ۽ خيال ڪڏهن بہ مادو نہ ٿا ٿي سگهن. خيال تہ رڳو عڪسَ آهن، اولڙا آهن، احساس آهن ٻاهرين حقيقتن جو، جيڪي تنتي نظام وسيلي دماغ تائين پهچن ٿا. دماغ پنهنجي ليکي ڪو هڪ بہ خيال ٺاهي نہ ٿو سگهي.

جيئن جسم ۾ ٻين عضون جا پنهنجا پنهنجا مخصوص ڪم آهن، مثال طور، دل جو ڪم آهي بدن جي رت ڌڪڻ ۽ ڇڪڻ، ڦڦڙن جو ڪم آهي هوا ڇڪڻ ۽ ڌڪڻ، گوشت جو ڪم آهي لڱ ويهڻَ، گهمڻ، لائق بنائڻ، ساڳيءَ طرح دماغ بہ هڪ عضوو آهي جنهن جو ڪم آهي عڪس وٺڻ ۽ ظاهر ڪرڻ. اهي عڪس خود دماغ جي مختلف حصن مان بہ اچن ٿا، جسم مان بہ اچن ٿا ۽ جسم کان ٻاهران سڄيءَ دنيا، ڪائنات مان بہ اچن ٿا، دماغ انهن کي ظاهر ٿو ڪري پنهنجي ردعمل وسيلي، عضون جي چرپر وسيلي، ٻوليءَ وسيلي، عمل وسيلي. اهو رڳو دماغ ئي آهي جنهن مان سوچ ظاهر ٿي سگهي. دماغ کان سواءِ سوچ جو وجود ممڪن ڪونهي. ”خيال کي ڪو بہ سوچيندڙ مادي (دماغ) کان ڌار ڪري نہ ٿو سگهي.“ سوچ، سمجهہ، خيال، تصور پلي ڪٿي ڪيڏا بہ نوان، نرالا ۽ ظاهري طرح اسان جي احساس کان مٿاهان نظر ايندا هجن پر اهي مادي جي جسماني عضوي دماغ ۾ ئي آهن.

[باب تيرهون](#)

جيڪڏهن سماج نہ ٺهي ها، تہ ڇا سوچ (سمجهہ) ٺهي سگهي پئي؟

ڇا مادي جي ڏاڍي منظم صورت يعني ماڻهوءَ دماغ ۾ سمجهہ رڳو ان ڪري وڌي ٿي جو اهو جيئرو آهي يا ان جي پيدا ٿيڻ جا ڪي ٻيا سبب بہ آهن؟

توهين چڱيءَ طرح ڄاڻو ٿا تہ ٻاهرين حقيقتن جا احساس ماڻهوءَ جي دماغ تائين حواسن وسيلي پهچن ٿا ۽ اهي ئي حقيقتن جا احساس هر ٻي ساهواري توڙي اَساهواري تائين بہ پهچن ٿا. چنڊ تائين سج جي روشني پهچي ٿي ۽ ان جي اولڙي کي سڏيون ٿا چانڊوڪي، ننڍڙو گرهہ (سيارچو) جڏهن پنهنجي مدار مان ٽٽي ٿو تڏهن تيز رفتاريءَ سان ان وڏي جسم (گرهہ يا سياري) ڏانهن وڌي ٿو جنهن جي ڇڪ مٿس اثر ڪندي هجي. زمين جي فضائي پٽي ۾ هوا سان تيز گاٺ سبب گهٽي گرمي ۽ روشني پيدا ٿئي ٿي، جنهن کي اُماڙي سڏيون ٿا، ۽ جڏهن اهو ننڍڙو گرهہ ٺوس حالت ۾ زمين سان ٽڪرائي ٿو تڏهن ان جو مخصوص نشان، عڪس ٺهي پوي ٿو. وڻ کي لڳل ڪهاڙيءَ جي ڌڪ جو اولڙو ٿئي ٿو وغيره (اهي سڀ شين جي ٻيوَس اولڙن جا مثال آهن). ننڍڙي کان ننڍڙو ساهہ وارو بہ اولڙو ڪري ٿو، ان جو اولڙو ميڇريل ردعمل آهي، اهو شڪار (ڪاڄ) ڏانهن وڌي وڃي ٿو ۽ دشمن کان ڀڄي پري ٿئي ٿو. گهڻ جيو گهرڙي ساهواري ۾ اهو ئي ردعمل مشروط ٿئي ٿو جنهن جو بهترين اظهار مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ ساهوارن ۾ ٿئي ٿو ۽ سمورا وڏا جانور عام طرح مرڪزي تنتي سرشتو رکن ٿا. ڪُتي، گهنٽيءَ ۽ ڪاڏي جي ناتي سان اسان اهو

مشروط رد عمل سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري چڪا آهيون.

مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ ساهوارا {هاٿي، اُٺ، سانُ، ڍڳو (ڏاند)، ٻڪرُ، گهٽو (دنبو)، سهو ڪبوتر، بازُ ۽ انهن جا مؤنث وغيره} ماڻهوءَ جيان ٿوري گهٽ وڌ فرق سان ٻاهرين حقيقتن جو احساس وٺن ٿا. انهن جي دماغ ۾ حواسن وسيلي پهتل اطلاع (خبر، سڌ، احساس) حسي تصوير ٺاهي ٿو ۽ انهن جو نمونو، طريقو، اثر (خيال) ظاهر ٿئي ٿو.

احساس، حسي تصوير ۽ اثر ڪي حسي ڄاڻ سڏجي ٿو. ڪجهه گهٽ يا وڌ سمورا مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ ساهوارا حسي ڄاڻ حاصل ڪن ٿا. اهي وڻ، جاءِ، جهوپڙي، غار، جانور وغيره جي فرق کي محسوس ڪن ٿا. منهن مهانڊي، ڏيک ويک جو فرق محسوس ڪن ٿا. جيڪا شيءِ سندن لاءِ خطرناڪ آهي ۽ جيڪا شيءِ سندن لاءِ ڪارائتي آهي، لهه وچڙ ۾ اچڻ کان پوءِ ٻنهي ۾ فرق ڪن ٿا وغيره.

اهي احساس، حسي تصويرون ۽ اثر جيڪي حياتيءَ جياپي لاءِ انتهائي اٽڪر هئا، انهن سان لاڳيتو ناهه ڪندي (جيئن ماحول، آبهوا، کاڌي پيتي، چانوَ ڇپر وغيره) ساهوارن ۾ اهي پڪيون عادتون پيدا ٿي پيون جيڪي وڏن کان ننڍن ڏانهن نسلي طرح تبديل ٿي سگهيون پئي. نسلي طرح تبديل ٿيندڙ عادتن کي جبلت چئجي ٿو. ماءُ پيءُ (وڏڙن) جي بدني بناوت ۽ جبلتون پراڻي نسل کان نئين نسل ۾ تبديل ٿين ٿيون. انهيءَ حد تائين ننڍا وڏا ساهوارا ٿوري گهڻي فرق سان ذري گهٽ هڪجهڙا آهن. ماڻهو ٿي سگهندڙ ساهواري ۽ ٻين جانورن ۾ ان حد تائين ڪو خاص فرق ڪو نه هو سواءِ (ارتقا) جي ڏاڪي واري فرق جي، جنهن موجب ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو اوسر جي اتاهين ڏاڪي تي آهي.

جبلت ۽ عادت ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ :

جبلت اهي عادتون آهي جيڪي سموريون جو سموريون نسلي طرح وڏڙن کان ننڍڙن ۾ تبديل (منتقل) ٿين ٿيون.

عادت اهو رويو آهي جيڪو نسلي طرح تبديل ڪو نه ٿو ٿي سگهي پر پنهنجي حياتيءَ دوران ڪنهن به ساهواري ۾ انفرادي طرح پيدا ٿئي ٿو ۽ ان جي پوري ٿيڻ کان سواءِ هڪ بي چيني پيدا ٿئي ٿي.

ڪيترن ئي ماڻهن ۾ سگريٽ (ٻيڙي) ڇڪڻ جي عادت آهي. انهن ماڻهن ۾ اها عادت پنهنجن وڏڙن کان نسلي طرح تبديل ڪا نه ٿي آهي (بيشڪ اهي به سگريٽ ٻيڙي ڇڪيندا هجن). ڪو ماڻهو ڪرڪيٽ، فوٽ بال، مَلهه، اِٽي (ڏِڪي) ڏڪر

وغيره راند کيڏڻ جي عادت پرائي وٺن ٿا. پر اهي به نسلي طرح تبديل ڪو نه ٿيون ٿين. ڪن ماڻهن کي ڏاڙي، چوريءَ، جوئا يا نشي کان سواءِ بي چيني ٿيندي (سبب ڪهڙو به هجي) پر اهي عادتون به جبلي طرح تبديل ڪو نه ٿيون ٿي سگهن (چور جو پٽ چور، ظالم جو پٽ ظالم، ڊڄڻي جو پٽ ڊڄڻو وغيره اهڙا سمورا مثال ڪوڙ آهن).

"سمجهدار" جانورن جو مثال به ايئن آهي. سرڪس جي جانورن کان وڏيڪ "سمجهدار" ساڳي ئي جنس جو ٻيو ڪهڙو جانور هوندو! لوهي تار تي هلندڙ ٻڪر، جهمر هڻندڙ گهوڙو، باهه واري ڇلي منجهان ٽپو ڏيندڙ شينهن، مختلف ڪرتب ڏيکاريندڙ ڪتو وغيره.

حقيقت اها آهي ته اهڙن جانورن کي اذيتون (بک، اڃ، مار، اڪيلائپ، وڇوڙو، بجليءَ جا جهٽڪا وغيره) ڏئي "سڌاريو" ويو آهي، انهن ۾ زوريءَ اهي عادتون پيدا ڪيون ويون آهن. اڪثر عادتون ته جبلي عادتن کي ئي (هٿراڌو چونڊ، هٿراڌو لڱ وغيره وسيلي) وڌائي ٺاهيون ويون آهن جنهنڪري ئي واٺا، پهريدار، ڦاڙيندڙ شڪاري ڪتا وغيره ٿيا. پر ڪي ڪي عادتون (جيئن سرڪس واريون) انفرادي تربيت جو نتيجو آهن ۽ ان انفرادي تربيت دوران اذيت ڏيڻ هڪ اهم عمل هوندو آهي.

ڪي عادتون اهڙيون آهن جن ۾ عادتيءَ کي فائدو ٿئي ٿو. جيئن پڙهڻ جي عادت، ڏيان سان ڏسڻ، ٻڌڻ ۽ سمجهڻ جي عادت، راند جي عادت وغيره ۽ ڪن عادتن مان عادتيءَ کي نقصان ٿئي ٿو. جيئن نشو، جوئا وغيره. ساڳي ڳالهه "سمجهدار"، "سڌريل" جانور سان لاڳاپيل آهي، جيڪڏهن اهي سنڀاليندڙ جي سکيا موجب عادتون ٺاهن ٿا ته کين نفعو کاڌو خوراڪ ۽ "شاباس" ملي ٿي ۽ جيڪڏهن گوٺ ناٺ ڪن ٿا ته اذيت جا اهنج.

جبلتون اوسر جي عمل دوران تبديل ٿينديون رهن ٿيون، جڏهن ته عادت تي اوسر (ارتقا) جو ڪو به اثر نه آهي.

ماڻهوءَ سماج (راڄ) ۾ رهندي ڪيترين ئي وحشي، جهنگلي، جانورن وارين جبلتن کي لاڳيتو گهٽ ڪندو، ڏڪاريندو ۽ پنهنجي جند ڇڏائيندو پئي رهيو آهي پر پوءِ به اڄ ڏينهن تائين منجهس ڪيترين ئي جبلتون موجود آهن، جيئن ڊپ ۾ وٺجڻ، ويڙهه ڪرڻ، شڪار ڪيڏڻ، نينگ ٽپا ڏيڻ، نقل ڪرڻ، بدلو وٺڻ، خود غرض هجڻ وغيره. جيئن جيئن ماڻهو سڌرندو ويندو تيئن تيئن انهن جهنگلي

جانورائي جبلتن مان بہ جند ڇڏائيندو ويندو. (مهرباني ڪري سائين محمد ابراهيم جويو صاحب جن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل ڪتاب **”وحشي جيوت جا نشان“** ضرور پڙهو.)

ماڻهوءَ ڪان سواءِ ٻيو هر ساهوارو حسي ڄاڻ جي درجي ڪان مٿي چڙهي نہ سگهيو آهي. ماڻهوءَ ڪان سواءِ ٻي ڪنهن بہ ساهواري کي خبر ناهي تہ هو جيئرو ڇو آهي، پيدا ڪيئن ٿيو، ڌرتي ڇا آهي، ڌرتيءَ تي پکڙيل گوناگون ۽ رنگا رنگ لقاءَ ڇو آهن، ڌرتي گولو آهي، اها ڦري ٿي پنهنجي مرڪز چوڌاري (جيئن لاٽون پنهنجي ڪوڪي چوڌاري ڦري ٿو) ۽ سج چوڌاري. چنڊ، چاندوڪي، چنڊ جي ڦيري جي ڄاڻ بہ رڳو ماڻهوءَ وٽ آهي. سج، تارن، ڪائنات، مادي، سمجهہ، سونهن، سلڇڻائيءَ بابت رڳو ماڻهوئي ڄاڻي ٿو. ماڻهوئي آهي جيڪو پاڻ، ٻين ماڻهن ۽ شين، پنهنجي پورهيي ۽ سماج، پنهنجيءَ ٻوليءَ ۽ ثقافت، قوم، طبقي، سامراج، ظلم، انصاف، برابريءَ، جمهوريت، فسطائيت، راڄوڻي نظام، غلامداريءَ، جاگيرداريءَ، سرمائيداريءَ، سوشلزم، ڪميونزم، بادشاهت، شهنشاهت، پورهيت، مزدور، هاريءَ، صنعت، پوکيءَ، جانور پالنا، سائنس، مادي، سچ وغيره بابت ڄاڻ رکي ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو سوچي سمجهي پنهنجي انفرادي توڙي اجتمائي حالتن کي بدلائڻ ۽ ٺيڪ بنائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو پنهنجيءَ حياتيءَ جو مقصد مقرر ڪري ٿو... ۽ ٻيو گهڻو ڪجهہ.

- ماڻهو ايڏو مٿير ڇو آهي؟
- ماڻهو جانورائي حياتيءَ جي گهيري ڪان ڇو نڪري سگهيو؟
- ماڻهو ٻولي ڇو ٺاهي سگهيو؟
- ماڻهو گهر ٺاهي، اناج اپائي ۽ ايجادون ڪري ڇو سگهيو؟
- ماڻهو حياتيءَ، فطرت، ڪائنات، مادي کي ڇو سمجهي سگهيو؟

اچو تہ ڪجهہ مثال وٺون:

(1) ماڻهوءَ جي ٻالڪ وٽ ڄمڻ وقت ڪا بہ ڄاڻ نہ آهي، جڏهن تہ اهو هر طرح جيئرو ۽ صحتمند آهي.

(2) جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي ٻالڪ جا ڄائي ڄم ڪان پنج ئي اهم حواس ۽ سندس سوچڻ جو عضوو ـــــ دماغ ـــــ جيئرا تہ هجن پر پنهنجو پنهنجو مخصوص عڪسڻ وارو ڪم ڪري نہ سگهن، تہ ماڻهوءَ وٽ ڪا بہ ڄاڻ نہ ٿي ٿي سگهي.

(3) سمجهو ڪري تہ هڪ ڏڪي عورت ڪنهن بہ سبب ڪري جهنگ (ٻيلي)

۾ ڦاسي اڪيلي رهجي وئي. هوءَ هڪ ٻالڪ کي ڄڻيندي ئي مري وڃي ٿي ۽ ٻالڪ ڪنهن نہ ڪنهن نموني جيئرو رهجي اچي ٿو ۽ جوان ٿئي ٿو. انهيءَ حالت ۾ هن وٽ سماج، قائدن قانونن، فطرت وغيره جي ڄاڻ ٿي سگهي ٿي؟ ڇا هو ڪا ٻولي ڳالهائي سگهندو؟

جواب آهي، ”نہ“.

(4) سمجهو ڪري تہ هڪ ٻالڪ کي هڪ اونداهي ڪمري ۾ بند رکيو وڃي ۽ ڪنهن نہ ڪنهن نموني هو جيئرو رهي اچي ۽ جوان ٿئي. انهيءَ وچ ۾ هن سان نہ ئي ڪو ڳالهائي ٻولائي، نہ ڪا شيءِ ڪمري ۾ آندي وڃي ۽ نہ ئي روشني هجي. نتيجو ڇا نڪرندو؟ ڇا هن وٽ ڪا ڄاڻ ٿي سگهندي؟

جواب سڀ ڪو سمجهي سگهي ٿو: وٽس ڪا بہ ڄاڻ، ڪا بہ ٻولي، ڪا بہ ماڻهوئي خوبي نہ هوندي، اجا بہ ان حالت ۾ هو تہ انڌو ٻوڙو گونگو وغيره هوندو.

- ڇو؟

+ اونداهي ڪمري مان هڪدم تيز روشنيءَ ۾ اچڻ سبب ڪجهہ بہ نہ ڏيکاربو آهي.

+ اونداهي ڪمري جو قيدي ڇڱيءَ دير تائين پنهنجون اکيون بہ کولي نہ سگهندو آهي ۽ اکيون بند هئڻ باوجود اکين ۾ سور محسوس ڪندو آهي.

+ اڪيلائپ جو قيدي پاڳل، گونگو ٻوڙو انڌو ٿي سگهي ٿو.

(5) اڄ ڪلهہ ڪيترين ئي اسپتالن ۾ ڪلوز سرڪٽ ٽيليويزن جو بلو ڪيل آهي. آپريشنون يا سيريس (شديد بيمار، موت حياتيءَ جي ڇڪتاڻ ۾ مبتلا) ماڻهوءَ سان جيڪو ڪجهہ ڊاڪٽر ڪن ٿا، عام طرح اهو انهن ٽيوين تي ڏيکاريو وڃي ٿو. مثال طور، في الحال ذڪر رڳو ان مريض جو ڪجي ٿو جنهن جي بڪيءَ ۾ پٿريون آهن ۽ انهن کي وڍي ڪٽي ٻاهر ڪڍڻو آهي. بيمار کي دوائن وسيلي بيهوش ڪيو وڃي ٿو، سندس پيٽ جي کل، پردا، گوشت، بڪيءَ جو پردو ۽ گوشت چيري بڪيءَ جي چير کي ويڪرو ڪري پٿريون چونڊي ڪڍي، وري چيريل عضون کي سئيءَ سان ٽڪا هڻي بند ڪجي ٿو.

ڇا بيمار، بيهوش ماڻهوءَ کي پاڻ سان ٿيل ان سڄيءَ ويڌن جي خبر پئجي سگهندي؟

جواب آهي، ”نہ“.

(7) حقيقي زندگيءَ ۾ پيش آيل هڪ نرالو واقعو اوهان مان ڪيترن ئي ٻڌو

هوندو. اهو ٻن ٻارڙن جو قصو آهي جيڪي جهنگ مان هٿ ڪيا ويا جتي انهن کي ”جانور ڪٽي ويا“ هئا. 1920ع جي ڳالهه آهي ۽ ڀارت ۾ ٿي گذري:

هڪ جهنگ جي ويجهو رهندڙ ڪجهه ڳوٺاڻن کي بگهڙن جي هڪ ميڙ ۾ ڪجهه عرصي کان ”ٻه ڀوت“ نظر اچڻ لڳا. اهي ”ٻئي ڀوت“ بگهڙن سان گڏ رات جو ظاهر ٿيندا هئا، ڊوڙون وجهندا ۽ اوناڙون ڪندا هئا ۽ وري انهن سان گڏ ئي موٽي وڃي ڏرِ ۾ لڪندا هئا. وهم وسوڙل ماڻهو انهن ڀوتن کان ڊڄي ڪاڏي ڀيتي جون ڪجهه شيون ڪٽي وڃي جهنگ ويجهو رکي ايندا هئا ۽ انهن جي ڪاوڙ (غضب، ڪروڌ) کان بچڻ لاءِ ڏٽيءَ در ڀيا ٻاڏائيندا هئا.

نيٺ ان واقعي جي خبر يتيم خانو سنڀاليندڙ مسٽر سنگهه کي پئي. هن ڏاڍا جتن ڪري نيٺ انهن ٻني ”ڀوتن“ کي پڪڙي ورتو ۽ پوءِ ماڻهو اهو ڏسي وائڙا ٿي ويا ته اهي ٻئي ”ڀوت“ نه، پر ”ڇوڪريون“ هيون. هڪ جي ڄمار اٽڪل 18-مهينا ۽ ٻيءَ جي 8-سال هئي.

مسٽر سنگهه انهن ”ڇوڪرين“ کي ڪٽي اچي يتيم خاني ۾ رهايو جتي ڪين ٻارن سان گڏ ڇڏيو ويو پر اهي ٻئي پنهنجي ميزبان لاءِ مٿي جو سور ثابت ٿيون. اهي جيتوڻيڪ ڪنهن مائيءَ جون ڄايون هيون پر عادتن ۾ مڪمل جهنگلي جانور. خاص طرح شروع وارن ڏينهن ۾ ته انهن ڏاڍو ٻائيتال مچايو. اهي ڏينهن جو ڪنهن اونداهي ڪنڊ پاسي وڃي سمهي پونديون هيون ۽ رات جو اُڀ مٿي تي ڪٽي ڏينديون هيون. اهي اگهڻ ۾ ڊوڙون وجهنديون ۽ اوناڙون ڪنديون هيون ۽ ماڻهوءَ رڌو پڪو ڪجهه به نه کائينديون هيون. انهن وٽ ماڻهوءَ سمجهه جو ڪو ٻيو نشان ته رهيو پرتي، پر هنن لاءِ رڳو ٻن ڄنگهن تي اُڀو ٿي هلڻ واري ماڻهوءَ جي خاص خوبي به ڪا نه هئي. اهي چئني پيرن (ٻن ”هٿن“ ۽ ٻن پيرن) وسيلي هلنديون هيون. جانورن جي وچ ۾ گذاريل حياتيءَ نه رڳو انهن جون عادتون ڦيرائي جانورن واريون ڪري ڇڏيون، پر انهن جي جسمن تي به اثر ڇڏيو هو. انهن وٽ اهڙي ڪا به لياقت ڪا نه هئي جيڪا وٽن موجود ڪنهن سمجهه جي نشاندهي ڪري ۽ نه ئي وري ڪين ڪا انساني احساسن ۽ جذبن جي خبر هئي. اهي اونداهيءَ جون جانور هيون.

ڏاڍي همت ۽ ماٺيٽائيءَ سان ٻن اڍائي سالن جي ڪوشش هوري هوري پنهنجو رنگ ڏيکارڻ شروع ڪيو. انهن منجهه انساني خصلتون پيدا ٿيڻ لڳيون ۽ انهن ڪنهن حد تائين پيرن تي هلڻ به سکي ورتو. هوري هوري ڪين ڪجهه لفظ سيکاريا ويا. ماڻهوءَ جي سمجهه هنن ڏانهن تبديل ٿيڻ لڳي. وٽن کي ”سسيل“ تصور به ٿاهيا ويا، ننڍڙا

”جانور“ ٻارڙن ۾ تبديل ٿيڻ لڳا. اتفاق جو اهي وڏي وڏيون ٿيڻ کان اڳ مري ويون.

اهي سموريون حقيقيتون ڇا ٿيون سيکارن؟

اهي ڪهڙا سبب آهن جو ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو ماڻهو ٿي سگهيو؟ :

اهي حقيقتون اهو ٿيون سيکارن ته بيشڪ ماڻهوءَ جهڙي ساهواري ۾ ماڻهوءَ دماغ، جيئرو دماغ موجود هجي پر ان کي ماڻهو ٿيڻ لاءِ ماڻهوءَ سماج ۾ گڏ هجڻ، سرگرمين ۾ حصو وٺڻ ۽ ان ۾ پلجڻ لازمي آهي.

اهي ڪهڙا سبب آهن جنهنڪري ماڻهوءَ سماج ٺهي سگهيو؟

- رت جي رشتن ۾ اها قوت ڪانهي جا پنهنجي هم نسل کي لاڳيتو پاڻ ۾ ڪٺو رکي سگهي. هر جانور جي آکهه يا رت جي رشتي ۾ ڳنڍيل ماءُ پيءُ ۽ اولاد جوان ٿيڻ تي هڪ ٻي کان غير واسطيدار ٿي وڃن ٿا.
- جنسي لاڳاپن ۾ به اها قوت ڪانهي جا پنهنجي هم نسل مخالف جنس کي لاڳيتو پاڻ ۾ ڪٺو رکي سگهي. هر ساهوارو ڪنهن مخصوص مند يا وقت ۾ جنسي لاڳاپي هيٺ رهي ٿو ۽ پوءِ غير واسطيدار ٿي وڃي ٿو.
- هم نسلي هجڻ ۾ به اها قوت ڪانهي جا راڄن کي گڏ رکي سگهي. هم نسلي ويجهڙائي فطري قيد سبب هڪ ٻي جي ويجهو ته رکي سگهي ٿي پر راڄ ٺهرائي، هڪ ٻي سان سهڪار ڪرائي، هڪ ٻي جي ويجهو ڳنڍيل رکي نه ٿي سگهي.

پورهيو...

پورهيو ئي اهو پهريون سبب آهي جنهن ماڻهوءَ جهڙي ساهواري کي ماڻهو بنايو. سندس اڳين ڄنگهن کي آزاد ڪري ٻانهون ٺاهيو. پوين ڄنگهن کي وڏيڪ سوکو سگهارو ڪيو. سندس چيلهه جو ڪٻ سنئون ڪيو. ڪوپڙيءَ کي ڪنڌ جي مشڪن وسيلي ان لائق بنايو جو هڪ حالت ۾ بيٺي چوڦير (اڳيان، پٺيان، ڪاٻي، ساڄي، هيٺ، مٿي) ڏسي سگهي. سندس آڱرين کي سنهو ڊگهو سخت ڪم لائق ۽ سهڻو بنايو. سندس گهگهي نڙيءَ کي ميناج ڀريو. وٽندڙ آواز ۽ سوين مختلف آواز ڪڍي سگهڻ جي سگهه ڏني، دماغ کي پيچ-گهڙ جي عملن جا عڪس ڏنا، حسي ڄاڻ کي وڌائي منطقي ڄاڻ جي درجي تي پهچايو. شين، ڳر جي گهرائي، جوهر، فطرت ۽ اصليت سمجهڻ جي قوت بخشي ۽ اهڙيءَ طرح هن کي نئين کان نئين ڄاڻ جي خزاني سان مالامال ڪندو رهيو. پورهيو ئي آهي جيڪو جياپي لاءِ گڏجي اپائڻ، هڪ ٻي جي ويجهو رهڻ، هڪ ٻي جي مدد ڪرڻ، سهڪار وٺڻ، ساٿ ڏيڻ، گڏجي جيئڻ، وندي وراهي کائڻ، وڏن سگهارن هيبتناڪ ويرين، شڪارن، جانورن

کي دسڻ، ڪيرائڻ، مارڻ ۽ ڪتب آڻڻ وغيره تي مجبور ڪيو.

پورهيي ئي ماڻهن جي وچ ۾ گڏجي اپائڻ، گڏجي ڪم ڪرڻ، گڏجي بچاءُ ڪرڻ جو جذبو پيدا ٿيو.

هاڻي ماڻهن جي وچ ۾ اهي لاڳاپا (ناتا، رشتا) نهيا جيڪي اڳ موجود نہ هئا. اهي گڏجي رهڻ ۽ سهڪار ڪرڻ، جنسي، نسلي يا رت جي لاڳاپن سبب نہ هئا پر پورهيو ڪرڻ، اپائڻ، پيداوار ڪرڻ سبب موجود ٿي پيا، تنهنڪري انهن کي پيداواري لاڳاپا سڏجي ٿو.

ماڻهو ئي آهي جيڪو پيداوار ڪري ٿو.

ماڻهوءَ ئي هِتي هُتي ٽڙيل پکڙيل آڏَن ڦڏَن پٿرن ۽ لٺين کي پنهنجي پورهيي وسيلي ڪارائتو بنايو. هٿيارُ اوزارُ اها شيءِ آهي جنهن ۾ ماڻهوءَ جي جيئري پورهيو ڪرڻ واري سگهہ لڪل آهي ۽ جنهن جي مدد سان پورهيو ڪرڻ ۾ مدد ۽ سهولت ٿئي ٿي.

پورهيو ڪندڙ ماڻهو ۽ پورهيي ۾ ڪم ايندڙ اوزار (هٿيار) پيداواري قوتون سڏجن ٿا ۽ جنهن تي پورهيو ڪجي اهو آهي پيداواري ٿاڪ.

پيداواري ٿاڪ تي (وٿ، ويجهو) پيداوار ڪندڙ کي رهڻو پئجي ويو. پورهيو ئي هنن کي هڪ ٻي جي ويجهو ۽ پيداواري ٿاڪ وٽ رکي سگهيو. پورهيي سبب ئي، پورهيو ڪندڙ ماڻهو هڪ ٻي سان اڻ ڏٺن، اڻ ٻڌن، اڻ سُڻن لاڳاپن ۾ ڳنڍجي ويو.

نت نئين پورهيي، نت نئين اوزار، نت نئين هٿ آيل شڪار، سال ٻي سال نت نئين بدلجندڙ جاگرافيائي ماحول، نون نظارن، لقائن، عملن، وڻن، ٻوٽن، گاهن، جانورن، پکين ۽ نت نيُن لياقتن ماڻهوءَ ۾ اٽڪر گهرج پيدا ڪئي تہ هو هڪ ٻي کي ڪجهہ چئي، هڪ ٻي سان ڳالهائي.

پهريائين اشارن سان سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر اوندهہ، طوفان، تيز مينهن، ٻوڏن، ٻيلن وغيره ۾ اشارن وسيلي ڳالهائڻ ڏکيو هو ۽ وڏي ڳالهہ تہ ان وسيلي سوچن کي پوريءَ طرح ظاهر ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو. ان ڪري واڪي، آواز کي اشاري سان ڳنڍيو ويو.

هر واسطيدار شيءِ لاءِ هوري هوري مخصوص واڪو ٺهيو ۽ انهن مخصوص واڪن جي سرشتي کي چئجي ٿو ٻولي. ٻوليءَ وسيلي ماڻهو پنهنجي هر قسم جي سوچ، سمجهہ، جوش ۽ جذبي، ارادي ۽ اتساهہ کي ظاهر ڪري سگهي ٿو.

اچو تہ وري بہ هڪ مثال وٺون:

(الف) توهان ڪنهن جبل تان ٻيهي ڪاڇي ۾ هڪ وسندي ڏسي رهيا آهيو.

انهيءَ ۾ 100 ـ ڪن ننڍيون وڏيون ڪچيون جايون ۽ اوسي پاسي پکڙيل ڪجهہ جهوپڙيون آهن. ان جون گهٽيون جيتوڻيڪ ويڪريون ۽ چار جي ڏاڳن جيان هڪ ٻي سان ڳنڍيل آهن پر آڏيون ڦڏيون آهن. ڪيترن ئي گهرن ۾ ڇهڇ ساوا، ڊگها، گهاٽا نم ۽ ٻير جا وڻ بہ آهن. ننڍڙا ٻار، ٻڍا، مايون، جانور، گهوڙيا وقت سر اچ وڃ ڪندي نظر اچن ٿا. هڪ پاسي وڏو کوهہ بہ آهي جنهن تي چڙهيل نار کي ڏاچي ڦيرائي رهي آهي ۽ ڪجهہ عورتون گهاگهرن ۾ پاڻي ڀري رهيون آهن.

(ب) توهين ڳوٺ ۾ پهچو ٿا. ڪو اڏڙوٽ ماڻهو اوهان کي اوپرو ڀائيندي وڏي اوهان جي آجيان ڪري توهان کان حال احوال خبرون چارون پڇي ٿو ۽ آچ ڪري ٿو تہ توهين سندس اوطاق ۾ هلي ويهو. توهان ڪجهہ ڏينهن اتي ٽِڪي پئو ٿا ۽ هوري هوري مختلف ماڻهن، ٻارن، ڪم ڪار جي طريقن، ڏنڊن ڏاڙين، ريتن رسمن ۽ روايتن، وهمن، ويساهن ۽ عقيدن، خيالن، سوچن ۽ جذبن کان واقف ٿيو ٿا...

مثال جي (الف) ۾ توهان جو واسطو حسي تصوير سان پوي ٿو ۽ ٿي سگهي ٿو تہ ڪيترائي جانور بہ انهيءَ وسنديءَ جي منهن مهانڊي، ڏيک ويک جو اهڙو ئي اولڙو محسوس ڪن جهڙو توهان ڪري سگهيا (جيتوڻيڪ اصولن توهان جي پروڙ تيز آهي).

مثال جي (ب) سان ڪنهن بہ جانور جو ڪو بہ واسطو ڪونهي، اها هن لاءِ بس رڳو چرپر آهي، آواز آهي. جڏهن تہ ماڻهو پرکي، پروڙي، پرجهي، سمجهي، نتيجا ڪڍي ۽ راءِ مقرر ڪري ٿو تہ ان وسنديءَ جا رهاڪو ڪهڙي قسم جي حياتي گذاري رهيا آهن، ڪائن پيئن، رهن، چوَن، اُٿن، ويهن ڪيئن ٿا، انهن جون سوچون، عمل ۽ عقيدا ڪهڙا آهن، اهي ڪهڙي قسم جا ڌنڌا ڪن ٿا، انهن جي آمدني، ڪمائي، خرچ وغيره ڇا آهي، عورتن، مردن، ٻارن، ٻڍن جو هڪ ٻي ڏانهن روَيو ڪيئن آهي، ڪير ڪنهن جو ماءُ پيءُ يا اولاد آهي، مٽ مائٽ ۽ عزيز قريب آهي، وغيره.

مٿين مثال ۾ ڄاڻ جو (ب) حصو منطقي ڄاڻ سان واسطو رکي ٿو. ماڻهو پهريائين سندن حياتيءَ جا عام تصور وٺي ٿو. پوءِ انهن کي ڇنڊي ڇاڻي ۽ انهن بابت پنهنجي راءِ قائم ڪري ٿو ۽ پوءِ ٻين ماحولن سان ڀيٽ ڪندي انهيءَ سماج بابت نتيجا ڪڍي ٿو.

حسي ڄاڻ کان منطقي ڄاڻ تائين ماڻهو پنهنجي پورهيي، شين جي پيچ ڊاهہ ۽ ٺاهہ ٺوهہ، هڪڙين شين جي ٻين شين سان ملندڙ ۽ مختلف خاصيتن جي ڀيٽ ۽ ڇنڊڇاڻ، انهن جي وچ ۾ فرقن جي ڄاڻ وسيلي پهچي سگهيو.

ماڻهو جيڪڏهن بامقصد سرگرمي (پورهيو) نہ ڪري ها ۽ ٻين جانورن جيان

رڳو جبلي اٿرن هيٺ جياپي جون گهرجون، جيئن پوريون ٿي سگهن ٿيون، پوريون ڪندو اچي ها، ته هن ۾ ۽ ٻين جانورن ۾ ڪو به فرق نه هجي ها. اهو پورهيو ئي آهي جنهن هر ڪتب ايندڙ شيءِ جي حقيقت، اصليت، بناوت، ڳر، جوهر ۽ انهن جي وري ٻين شين جي حقيقت، اصليت، بناوت، ڳر ۽ جوهر سان پيٽ وسيلي ڄاڻ مهيا ڪئي. اهو پورهيو ئي آهي جنهن ماڻهوءَ جهڙي ساهواري کي اپتائتي عمل ۾ ڳنڍيندي پيداواري ناتن جي لڙيءَ ۾ پوئي هڪ سماجي (راڄوٽي) مالا بنايو، جنهن ماڻهو ناهيو، ٻولي ناهي ۽ ثقافت کي تخليق ڪيو...

راڄ (سماج) ۾ رهڻ ڪري ئي ماڻهوءَ جي سمجھ وڌي سگهي. هو شين ۽ خود پنهنجي فطرت، اصليت، جوهر کان واقف ٿيو، هو ڌرتيءَ ۽ ڪائنات کان واقف ٿيو.

ڪنهن به ڪُتي جو انهن ڳالهين سان ڪو واسطو ڪونهي ته هڪ ماڻهو مظلوم آهي، پورهيو ڪرڻ باوجود بکيو ۽ ڏکيو آهي ۽ ٻيو ماڻهو پورهيو نه ڪرڻ باوجود ڏاڍو ۽ سکيو آهي ته ڇو. مظلوم قومن جي آزاديءَ، مظلوم پورهيت عوام جي آزاديءَ سان به ڪنهن ڪتي جو ڪو واسطو ڪونهي. ماڻهوءَ کان سواءِ ٻيو ڪو به ناهي جيڪو ڪائنات، سماج ۽ خود ماڻهوءَ جي ذهن جي هر ذري جو اڀياس ڪري گڏيل نتيجا ڪڍي سگهي. ماڻهو ئي آهي جيڪو شين جي وچ ۾ هڪ ٻي سان تعلق، ماڻهن جي وچ ۾ هڪ ٻي سان ڳانڍاپي کي سمجهي سگهي. ماڻهو ئي آهي جيڪو مادي (فطرت) جي قانونن ۽ سماجي قانونن کي سمجهي سگهي ٿو ۽ سماجن ۽ فطرت کي پنهنجي فائدي ۾ بدلائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

ماڻهو جيڪڏهن پورهيو نه ڪري ها، ته پاڻ ۾ بس ايتروئي ڳنڍيل هجي ها جيترو ڪو به جانور. ته نه سماج هجي ها، نه ٻولي هجي ها، نه ثقافت هجي ها ۽ نه ئي وري ڪا سمجھ.

راڄ (سماج) کان ٻاهر ڪا به سمجھ ٿي نه ٿي سگهي، ماڻهوءَ جي سمجھ رڳو ان ڪري ناهي، جو ماڻهو جيئرو ڳتيل ۽ اسريل دماغ رکندڙ آهي پر ان سان گڏ ان ڪري به آهي جو ماڻهو سماجي زندگي گذاري ٿو. سماجي زندگيءَ ۾ عملي سرگرميءَ ۽ سماجي لڳ لاڳاپن کان ڌار رهي ڪا به سمجھ پيدا ٿي نه ٿي سگهي. سمجھ ڪو سماج کان ڇڳلُ، ڌار، اڪيلو لقاءُ ڪونهي. ماڻهو هڪ سمجھ ڀري هستيءَ جو روپ رڳو تڏهن وٺي سگهي ٿو جڏهن اهو ماڻهوءَ راڄ ۾ رهندو هجي.

ڪا به سوچ انساني برادريءَ کان ٻاهر ڪانهي. سماج ۾ سرگرميءَ سبب سوچ پيدا ٿي سگهي، پورهيو (پيداوار) ڪرڻ دوران هڪ ٻي لاءِ پيدا ٿيل لاڳاپن جي نتيجي

۾ ئي سوچ پيدا ٿي سگهي ٿي. پورهيو ئي آهي جنهن ماڻهوءَ کي، ماڻهوءَ راڄ (سماج) کي پيدا ڪيو آهي ۽ پورهيو ئي آهي جنهن ماڻهوءَ دماغ پيدا ڪيو ۽ ماڻهوءَ سمجھ پيدا ڪئي. سمجھ هڪ سماجي پيداوار آهي، سماج کان ٻاهر ڪا به سمجھ ناهي.

جيڪڏهن ماڻهو سماج ۾ رهندڙ نه هجي ها، هڪ ٻي سان لڳ لاڳاپي ۾ نه هجي ها، هڪ ٻي سان ڪا ٻولي نه ڳالهائيندو هجي ها، ته هو پنهنجي ڪنهن به خيال، سوچ، سمجھ کان، پنهنجن تجربن کان ٻي ماڻهوءَ کي، ايندڙ نسلن کي ڪنهن به طرح واقف نه ڪري سگهي ها. ٻوليءَ کان سواءِ ته ماڻهو سوچي به نه ٿو سگهي. ماڻهو جڏهن سوچي ٿو تڏهن ڪنهن نه ڪنهن ٻوليءَ ۾ ئي سوچي ٿو. سوچ کي سماج کان، ٻوليءَ کان ڪنهن به طرح ڌار ڪري نه ٿو سگهجي.

اچو ته هاڻي هڪ مشين بابت ڪجھ ڳالهيون ڪيون. هڪ اهڙي مشين بابت، جيڪا ”ذهين“ آهي، ”عقلمند“ آهي، ”سوچيندڙ“ آهي. سرمائيدار ملڪن جا ڪجھ پورڙا سياستدان ۽ سائنسدان ان کي دنيا جو ”ٻرندڙ مسئلو“ چئي پيش ڪن ٿا ڇو ته هنن لاءِ قومي آزادي، طبقاتي آزادي، انساني آزادي، ظلم جو خاتمو وغيره جهڙا مسئلا ”ٻرندڙ مسئلا“ ناهن.

هن وقت جنهن مشين جو ذڪر ڪري رهيا آهيون اها ڪا عام قسم جي مشين يا صنعت ناهي. توهان ڪئلڪيوليٽر (حساب ڪندڙ مشين) بابت ٻڌو هوندو جيڪا لکن ڪروڙن جي انگن جي وِڌ، ڪَٽ، ضرب، جوڙ وغيره سيڪنڊن ۾ حل ڪري ڇڏي. هتي ان جو ذڪر ناهي. اها به هڪ سادي مشين آهي. اسين ته ذهين مشين جو ذڪر ڪري رهيا آهيون.

اهي مشينون ڏاڍيون ڏکيون ۽ نازڪ قسم جون آپريشنون ڪن ٿيون، اهي ”ياد رکن ٿيون“ ته ڪهڙيون آپريشنون ڪيئن ڪرڻيون آهن، اهي وڏين صنعتن جون پيچيده مشينون هلائن ٿيون، ريل گاڏي ڊوڙائن ٿيون ۽ ”اندازو لڳائن ٿيون“ ته ڪڏهن گاڏي ءَ کي ڍرو ڪرڻو يا بيهارڻو، هلائڻو يا تيز ڪرڻو آهي، اهي هوائي جهاز اڏائن ٿيون ۽ انهن کي ٺيڪ ٺاڪ پاسن ڏي اڏاري گهربل جاءِ تي لاهن ٿيون، اهي هڪڙين ٻولين مان ٻين ٻولين ۾ ترجمو ڪن ٿيون ۽ ايترو تيزيءَ سان جو هڪ ماڻهو جرمن ٻوليءَ ۾ وينو ڳالهائي ته ٻيو ماڻهو ان جو آواز انگريزيءَ ۾ وينو ٻڌي —— هزارين لفظ ۽ انهن جي معنيٰ ياد رکن ٿيون، اهي شطرنج جهڙي راند جون سوين چالون ياد رکن ٿيون ۽ وقت سر ڪيڏن ٿيون ۽ ڪجھ منطقي مهمون به پوريون ڪن ٿيون.

ڦورو ماڻهن وٽ گوڙ مچايو آهي ته اهي ”ذهين مشينون“ اڳتي هلي ماڻهن تي، دنيا تي، ڪائنات تي حڪومت هلائڻ لڳنديون!

چا اهو ممڪن آهي تہ هڪ مشين مڪمل طرح ماڻهوءَ دماغ جو بدل هجي؟

انهن مشينن وسيلي ڪٽي ڪهڙا بہ ڪارناما ڪيا وڃن پر اهي بهرحال ڪن مشيني پاڻ مرادن (آٽوميٽڪ) عملن تائين محدود آهن. سوچ کي ڪن مشيني پاڻ مرادن عملن تائين محدود ڪري نہ ٿو سگهجي. سوچ کي پنهنجو مشيني بڻ بنياد ماڻهوءَ راڄ، سماجي زندگيءَ ۾ آهي. سوچ هڪ راڄوٽي پيداوار آهي ۽ اهڙي باقاعدي حياتيءَ پريو (جيئاڪ) پورهيو اصولي طرح بهرحال مشين کي ميسر ناهي.

”ذهين مشينون“ ڏاتوئي پوشاڪ ۾ ماڻهوءَ جا خيال آهن.

”ذهين مشينن“ جي ”ذهانت“ ۾ اڃا بہ واڌ ٿيندي رهندي ۽ اهو بہ ممڪن آهي تہ انهن وسيلي اڳتي هلي فلسفي جي ڪيترن ئي مسئلن کي بہ بيان ڪرايو وڃي پر پوءِ بہ اهي رڳو ايترو ڪري سگهنديون جيترو سندن ”دماغ“ ۾ رکيو ويو هجي. اهي سماجي حالتن جي تبديليءَ سان گڏ پنهنجو پاڻ کي تبديل ڪري نہ ٿيون سگهن. اهي بهرحال ڏاتوئي پوشاڪ ۾ ماڻهوءَ جا خيال ئي رهنديون. ماڻهوءَ کان سواءِ ڪا بہ مشين رڳو هڪ ”مئل“ ڏاتو آهي.

ماڻهوءَ دماغ ڪنهن بہ مشين کان ڏاڍو مٿاهون ڇو آهي؟

ماڻهوءَ دماغ مشين کان ڏاڍو مٿاهون ان ڪري آهي جو اهو سماجي سرگرميءَ جي پيداوار آهي. خيال، سمجهہ بہ ساڳيءَ طرح سماجي سرگرميءَ جي پيداوار آهي. دماغ جو ڪم ايترو ئي ڳتيل آهي جيترو سماجي رشتا، سماجي پورهيو، سماجي عمل، سماجي لقاءُ، دنيا جا لقاءُ، ڪائنات جا لقاءُ، مادي ۽ مادي جا لقاءُ. ڪو بہ ”اليڪٽرانڪ مشيني دماغ“ ان لائق نہ ٿي سگهندو جو اهو ماڻهوءَ جي ذهني دنيا، ان جي تخليقي قوت، خيال جي اڏام، هن جي خوابن، فن جي ڳتيل ۽ نفيس دنيا يا ماڻهوءَ جي جذبن کي عمل ۾ آڻڻ جي لياقت پيش ڪري سگهي. ماڻهوءَ دماغ هڪ جيئري هستيءَ جو دماغ آهي جڏهن تہ ”مشيني دماغ“ هڪ ”مئل“ ڏاتو.

”ذهين“ مشينون رڳو اهي ڪم ڪري سگهن ٿيون جيڪي مشيني قسم جا آٽوميٽڪ نموني جا هجن. ”ذهين“ مشينون آئنده ڪهڙا بہ ڪم ڪن، اهي ڪيترو بہ ماڻهوءَ بدل ثابت ٿين پر اهي بهرحال ماڻهوءَ جون غلام رهنديون. ماڻهو انهن کي پيداواري، تعليمي ۽ ٻين ڪيترن ئي مسئلن جي حل ڪرڻ ۽ سماج جي خدمت ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻيندو رهندو.

مشين سوچڻ لائق نہ آهي. اها سوچڻ ۽ ڪم ڪرڻ ۾ ماڻهوءَ جي واهر ڪري سگهي ٿي. ”ذهين“ مشينون ماڻهوءَ جو ذهني ڪم سولو ڪرڻ جي خدمت ڪن ٿيون.

باب چوڏهون

روحاني خوشي ڇا آهي؟

گهڻ ڄاڻ ماڻهن کي سوين ڳالهيون، لقاءَ، شيون سمجهہ ۾ نہ پئي آيون، اهي پاڻ کي، پنهنجي ماحول کي، پنهنجي ڌرتيءَ ۽ ان جي شين ۽ لقائن کي، پنهنجيءَ دنيا، ڪائنات ۽ انهن جي شين ۽ لقائن کي پوريءَ طرح سمجهي نہ پئي سگهيا ڇو تہ اهي پوريءَ طرح سندن پرک ۽ پروڙهيٺ ڪو نہ آيون هيون.

”ساهہ“ (هوا) بابت سندن سوچ اتي ئي وڃي بيٺي هئي تہ اهو ”مري“ ڪو نہ ٿو اهو دائمي آهي، اهو ماڻهوءَ، جانور، ساهواري جي بت مان ”نڪري وڃڻ“ کان پوءِ بہ پنهنجو وجود رکي ٿو، جڏهن تہ ماڻهو، جانور ۽ ڪيتريون ئي شيون ۽ لقاءَ پنهنجو وقت گذاري مري، فنا ٿي پئي ويا ـــــ ”ساهہ“ کي لافاني ۽ مادي کي فاني سمجهيو ويو.

”ديوين ديوتائن“ جون يادون، سورهيائون، سچايون، قوتون، انهن جا ڪارناما، ڪرتوت ۽ قصا نسل در نسل پيا هلندا هئا. اهي قصا ٻڌائيندي ۽ انهن ۾ گهاٽيون واڌيون ڪندي ڪيترائي ماڻهو مري ويا پر قصا ڪو نہ ڪٿا. ديوتا ديويون بہ ”لازوال“، ”اڻموت“، ”دائمي“، ”هميشہ رهندڙ“، ”سدا کان سدائين وجود رکندڙ“ هئا ۽ اهي ”نظر نہ پئي آيا“ ۽ پري ۽ مٿي پئي رهيا. (روشني بہ موجود آهي پر نظر نہ ٿي اچي تنهنڪري ڪيترن ئي ديوتائن کي ”روشني“ ڪري بيان ڪيو ويو.) سڀ ديويون ديوتا جيئرا بہ هئا، انهن ۾ بہ ”ساهہ“ هو انهن ماڻهن جي سار سنڀال پئي لڌي ۽ ماڻهن کي کاڌ خوراڪ اپائي، گڏ ڪري، ورهائي ڏني پئي. سمجهہ ۽ ذهانت ديوتائن جو ورثو هئي.

ويساهہ ٺهيو تہ:

(1) ”ساهہ“ (هوا، ديوتا، روشني، سمجهہ، جياپي جي سگهہ، مٿاهين هستي)

دائمي، اڻموت، نہ تباھہ ٿيندڙ سدائين رھندڙ آھي.

(2) اھو مادي جو محتاج ناھي، اھو مادي جي ڪري پيدا نہ ٿيو آھي پر ان جي ڪري مادو پيدا ٿيو. ان مادي کي خلقيو ۽ اھو ئي مادي کي فنا ڪري ٿو.

(3) مادو فنا ٿيڻ لائق، تباھہ ۽ برباد ٿي سگھندڙ ۽ ختم ٿي ويندڙ آھي.

(4) ديوين ديوتائن کي راضي رکڻ، انھن جي پسند موجب ڪم ڪرڻ، انھن جي ناپسند کي ٺوڪاري ڇڏڻ لاءِ ھر ماڻھوءَ کي پنھنجي حياتي وقف ڪري ڇڏڻ گھرجي.

ابتدائي راڄوٽي سماج ۾ ديوين، ديوتا پنھنجن ڪارنامن، خدمتن، طاقتن ۽ سورھيائن جي ڪري عزت لائق ۽ مٿاھين حيثيت وارا ھئا.

غلامداري طبقاتي سماج جي حاڪمن انھيءَ ئي ويساھہ کي طبقاتي مفاد جو تابع بنائي ھاڻي اھو بنايو تہ حاڪمَ ديوتائن جو پاڇو آھن. انھن جي حڪمن کي مڃيو ۽ جيڪو انھن جي حڪمن کي نہ ٿو مڃي اھو ڄڻڪ ديوتائن جي حڪم کي نہ ٿو مڃي. اوتار ۽ پوڄا انھيءَ ڪم لاءِ سيڙايا ويا ۽ انھن کي ڪاڏو پيتو آقائن کان ئي ملندو ھو. حاڪمن جي حاڪميت قائم رکڻ لاءِ ڏينھن رات وات ھڻڻ ۽ ذاتي نفعا ھٿ ڪرڻ انھن جو ڌنڌو ھو. حاڪمن جي پسند موجب اھي ديوتائن جي ھڪ ئي ”فرمان“، ”قول“ جون ڏھہ ڏھہ معنائون ڪڍي سگھندا ھئا ۽ انھن جي پرچار ڪندا ھئا.

سوين هزار سالن جي لاڳيتي عمل ڪيترا سادا، سچا، سباجھا، سلڇڻا، سورھيہ ۽ سرواڻ ماڻھو اھڙا بہ پيدا ڪيا جيڪي پنھنجي پوري دل و جان سان انھن ويساھن تي مڪمل ڀروسو رکندا ھئا ۽ ويندي پنھنجون حياتيون بہ قربان ڪري ڇڏيندا ھئا.

ويساھہ ٿاھيو ويو تہ خوشي، حقيقي خوشي، روحاني خوشي اھا آھي تہ پنھنجن ويساھن تي مضبوطيءَ سان ڄمي، انھن جي ”قاعدن“ پٽاندر حياتي گذاريو. انھيءَ ۾ ئي اوھان جو ڇوٽڪارو آھي.

ڇا حقيقي ”روحاني“ خوشي بس ايتري آھي جو وھمن ويساھن تي ڀروسو رکندي، ديوتائن ديوين جي خوشيءَ، آقائن، حاڪمن جي خوشيءَ لاءِ پنھنجي حياتي وقف ڪري ڇڏجي؟ ڇا واقعي اھا ”روحاني خوشي“ سڏي سگھجي ٿي؟

نہ، ان کي ”روحاني خوشي“ نہ چوڻ گھرجي، روحاني خوشي ايتري خسيس ، معمولي ۽ رَدِي نہ ھئڻ گھرجي.

روحاني خوشي حقيقت ۾ سچ پچ ڇا آھي؟

انھيءَ سوال جو جواب ڄاڇڻ کان اڳ اچو تہ ”پسند ۽ ناپسند“ کي سمجھون.

ماڻھوءَ جي دماغ ۾ ذھن ۾ لکين تصور، ٻاھرين حقيقتن جا عڪس (سمجھہ،

ڄاڻ) موجود آھن. ڪيس سوين ڳالھيون، سوين عمل پسند آھن ۽ سوين ناپسند. پسند اھي اٿس جن کي پنھنجيءَ سمجھہ موجب صحيح، ٺيڪ، سٺو ۽ فائديمند سمجھي ٿو ۽ ناپسند اھي اٿس جن کي پنھنجيءَ سمجھہ موجب غلط، ڪوڙو خراب ۽ نقصانڪار سمجھي ٿو.

سوين هزار ڳالھيون ۽ عمل اھڙا آھن جيڪي سڀنيءَ انسانذات لاءِ فائديمند آھن جيئن سچ، صحت، آزادي، برابري، ڀائپي، پنھنجائپ، پيار، انس، خلوص، سادگي، سباجھائي، سلڇڻائي، صفائي، سونھن، سورھيائي وغيره ۽ ساڳيءَ طرح سوين انسانذات لاءِ نقصانڪار آھن جيئن ڪوڙ بيماري، قيد، اڻبرابري، ڏاڍائي، ڌڪار، ٺڳي، مڪاري، لٽ بازي، ڪاوڙ ڪروڌ، ڪلڇڻائي، گندگي، ڀاڙياپ وغيره.

ابتدائي رعيتي راڄ جا ماڻھو اڻڄھہ ھئا، گھٽ ڄاڻ ھئا، سادا ھئا، اھي دنيا کي ۽ دنيا جي لقائن کي پوريءَ طرح سمجھي انھن جو ادراڪ نہ ڪري پئي سگھيا، اھي شين جي ماھيت، گھرائيءَ، وسعت، لڳ لاڳاپن وغيره کان گھٽ واقف ھئا، انھن وٽ سوين اوڻايون ھيون پر اھي بدنيت، مڪار، ٺڳ، بيھودا، غليظ ۽ انسانذات جي نراڙ تي بدنما داغ نہ ھئا. اھي پنھنجي سڄي ڀائپيءَ لاءِ انتھائي اتساھہ ۽ لڳاءُ رکندا ھئا انھن وٽ رڳو پنھنجو پيٽ ڀرڻ وڏي ۾ وڏو ڏوھہ ھو. انھن جو سينو پنھنجين سمورين ڪچاين ڦڪاين ھوندي بہ ماءُ ۽ ڌرتيءَ جي سيني جيان ويڪرو ھو. اھي سڀ لاءِ سوچيندڙ ۽ سڀني جو ڀلو گھرندڙ ھئا.

ذاتي ملڪيت جي جنم برائيءَ جو ٻج ڇٽيو. اھا ڪھڙي برائي آھي جنھن کي ذاتي ملڪيت جنم نہ ڏنو ھجي!؟ راڄن جون راڄن مٿان ڪاھون، انسانذات جو ڪوس، پورھيتن جي پورھيي ۽ پورھيي-سگھہ جي ڦرلٽ، ڪيڙيندڙ بک مرن ۽ ڄاڙي باز راڄ ڏٺي. ماڻھن جو قيد ۽ بند، اھنج ۽ ايذاءَ، ڪورٽون، حڪومتون، بادشاھيون، شھنشاھيون، سامراجي راڄ، ظلم، ڦرلٽ، ظالم ٽولا مظلوم ماڻھو ڦورو طبقا ۽ ڦريل طبقا، بيداد نگريون چرپٽ راڄا. گڏھن جھڙا واھيات لوٺيا ۽ غدار ماڻھو راڄَ ڏٺي ٿي ويا تہ انسانذات جو عزت ۽ جياپو —— پورھيت ماڻھو —— محڪوم، مظلوم ۽ غلام. غلامداري راڄ، جاگيرداري راڄ، سرمائيداري راڄ، آقا، جاگيردار ۽ سرمائيدار-سامراجي دنيا جي مال ملڪيت جا مالڪ بنجي ويا ۽ پورھيت ماڻھو ساھوارا ٻولي ڳالھائيندڙ اوزار. ارسطوءَ چيو تہ پيداواري اوزار ٽن قسمن جا آھن:

(1) بي ساھہ اوزار، جيئن ھَرُ، ڏاتو ڪوڏر، ڪيڻ وغيره.

(2) ساھوارا بي زبان اوزار، جيئن گھوڙا، گڏھہ، اُٺ، ڍڳا ۽

(3) ساهوارا ٻولي ڳالهائيندڙ اوزار، جيئن غلام ۽ نيم غلام هاري.

(قديم يوناني سماج ۾ ”غلام“ ماڻهو نه هو رڳو هڪ پيداواري اوزار هو.)

هاڻي ماڻهوءَ راڄ ۾ پسند ۽ ناپسند بابت ڦيرو اچي ويو. حاڪم، بالادست، ڦورو طبقي جي پسند اها هئي جيڪا کيس نفعو ڏيندي هجي.

حاڪم طبقو ئي آهي جيڪو پنهنجن مفادن جي نگهبانيءَ لاءِ رياست ۽ رياستي مشينري ـــــ فوج، پوليس ۽ انتظاميا ۽ تحفظ ڏيندڙ قانون ـــــ ٺاهي، پورهيت عوام کي لاڳيتو پنهنجي قبضي هيٺ رکندو آيو آهي. ان ئي مُلي، ڀائي، پادريءَ وغيره جي هر عقيدي کي اهو روپ ڏنو جو هر دين ڌرم جي سموري پرچار سندس ئي طبقاتي مفادن جي سنڀال ۽ انهن کي جيئن جو تيئن رکڻ لاءِ ڪتب اچڻ لڳي.

حاڪم طبقو غلامداري سماج ۾ ”آقا“ سڏبو هو، جاگيرداري سماج ۾ ”جاگيردار“ سڏبو آهي ۽ سرمائيداري سماج ۾ ”سرمائيدار“ ـــــ جيڪي پنهنجن پنڊتن، پلاوٽن، چاڙتن، جاسوسن، فوجن، پوليسن، قانونن، ڪورٽن، قيدخانن جي لوڌ ۽ ٽيڪ جي زور تي پنهنجو مفاد برقرار رکندا پئي آيا آهن.

بين الاقوامي سطح تي سرمائيدار ملڪن جو ڦورو حاڪم طبقو ۽ انهن جو هن وقت عالمي اڳواڻ آمريڪي سامراج ۽ ملڪي يا قومي سطح تي هر ملڪ يا قوم جا سرمائيدار، جاگيردار ۽ آقا پنهنجي سڄيءَ لوڌ سميت سڄيءَ دنيا ۾ ڦورو نظام جيئن جو تيئن رکڻ لاءِ، پنهنجي ڦرلٽ، حاڪميت، بالادستي، ظلم، ڏاڍ، ناحق، ڪوڙ، ڪيس، ڪدورت، ٺڳيءَ، مڪاريءَ ۽ بدمعاشيءَ کي برقرار رکڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهن ۽ ان کي ديني، ڌرمي ٽيڪ ڏيڻ لاءِ نيڪ نالن هيٺ غليظ جماعتون ٺاهي ويٺا آهن. انهن پاران نيڪيءَ، سلڇڻائيءَ، سيبتائيءَ، سڀاجهائيءَ، سونهن، سچ ۽ حق جي هر پرچار جو بس هڪ ئي مطلب آهي ته ڪيئن به ڪري ڦورو نظام کي، ڦورو طبقن کي، ڦرلٽ کي، ڏاڍ ۽ ظلم کي برقرار رکيو وڃي، اهي سلڇڻن نالن جي چانوَ ۾ ڌرمي، انسان دوستي، جمهوريت وغيره جي هٽ ٺوڪي پچار ڪري هڪ ئي مقصد پورو ڪن ٿا ۽ اهو مقصد آهي ڦورن جو بچاءُ.

جڏهن ته بين الاقوامي توڙي قومي سطح تي پورهيت عوام لاءِ سچ، حق، انسان دوستي، امن، ڀائيچارو، برابري، سونهن، سلڇڻائي، سيبتائي، سڀاجهائي اها آهي ته جيڪو کيڙي سو کائي، ڪنهن به ماڻهوءَ کي اهو وجهه ملڻ نه گهرجي ته هو ٻي جي پورهيي تي ٺڳي، جيئي ۽ ڏاڍائي ڄمائي. حقيقت جيئن آهي تنهن کي تيئن بيان ڪيو وڃي.

ڦورو طبقن لاءِ برابريءَ جو مطلب آهي پورهيتن ۽ مظلومن جي ڦرلٽ ۾ برابر ونڊ ۽ ڀاڱو. جڏهن ته پورهيت طبقن لاءِ برابريءَ جو مطلب آهي جيئڻ جي جتن ۾ وس-پڄڳي هڪ جيترو هٿ ونڊائڻ ۽ هر ماڻهوءَ جو پنهنجي گهرج موجب حصو هئڻ.

ڦورو طبقن لاءِ امن جو مطلب آهي سندن ڦرلٽ جي نظام کي ڊاهڻ تي پابندي ڪا به اهڙي جدوجهد، سوچ يا سڏ جيڪا سندن بدتر ڦورو نظام کي ڊاهيندڙ ثابت ٿيندي ان کي وڳوڙ سڏيندا ۽ هڪدم امن امان جا ڪوڪرا ڪرڻ لڳندا (فرينچ ۽ آمريڪي سامراج، ويٽنام ۾ عوامي جدوجهد کي ڪچلڻ لاءِ ”امن قائم ڪرڻ“ جا لفظ ڪتب آڻيندا هئا). ڦورو طبقا جيڪا به جنگ مڙهيندا آهن اها ”امن قائم ڪرڻ“ لاءِ هوندي آهي. اهي هٿيار به ”امن قائم ڪرڻ“ لاءِ ٺاهيندا ۽ وڪرو ڪندا آهن. اهي سمجهندا آهن ته هٿيارن ۽ ڏاڍائيءَ جي برتري سندن پسند جو ”امن“ قائم ڪري سگهندي. گار سامراج جو نمائندو ريگن جڏهن ڌرتيءَ تي هٿيارن جي برتري ڪري نه سگهيو تڏهن خلا کي به هٿيارن جي ڊوڙ لاءِ ڪتب آڻڻ جو پهه ڪيائين ۽ سڏيو ويندڙ ”اسٽار وار پروگرام“ رٿي، ان لاءِ ڪربين رپين جي بجيٽ (خرچ ڪپو) ٺهرايائين ۽ خرچ ڪرڻ لڳو. جڏهن ته پورهيت عوام لاءِ امن جو مطلب آهي سڀ کي سڀاجهائيءَ سان جيئڻ جو حق هئڻ، هٿيارن جي ڊوڙ ۽ وجود ختم ڪرڻ، سڀني ماڻهن لاءِ امن، ڪنهن به ماڻهوءَ جي مٿان ڪنهن به ماڻهوءَ جي برتري، حاڪميت، ڏاڍائي نه هئڻ.

ڦورو طبقن لاءِ آزاديءَ جو مطلب آهي ڦرلٽ جي آزادي، جنهن جو ڪائنئ پڇاڻو نه ٿئي، جنهن لاءِ ڪين ڪا به جهل پل ئي نه هجي، جيئن وڻين تيئن ڪن، پر پورهيت عوام لاءِ آزاديءَ جو مطلب آهي جيئڻ جي آزادي، ڳالهائڻ، لکڻ، پڙهڻ، سوچڻ، سمجهڻ، حق کي حق ۽ ناحق کي ناحق، سچ کي سچ ۽ ڪوڙ کي ڪوڙ چوڻ جي آزادي ۽ ڪوڙ ۽ ڦرلٽ جي بنياد تي ٺاهيل ٺوڳي سرشتي کي سدا لاءِ تباهه ڪرڻ جي آزادي، قدرت جي مهيا ڪيل مال ۽ نعمتن ۾ هر ماڻهوءَ جي ڀاڱي ڀائيواري.

ڦورو طبقن لاءِ انسان دوستيءَ جو مطلب آهي سامراجين، سرمائيدارن، جاگيردارن، آقائن ۽ سندن ٻولڙين کي جيئن وڻي تيئن ڪندو رهڻ جي ڇڙڇوٽ. ان جي بدمعاشين ۽ رهزنين جي رنڊڪ ڪرڻ بدران انهن جو چاپلوس، پوئلڳ ۽ پرچارڪ ٿي جيئڻ، جڏهن ته پورهيت عوام لاءِ انسان دوستيءَ جو مطلب آهي سڀني انسانن لاءِ اتساهه، ماڻهپو ٻي جي ڏکيائن جو خاتمو. ڪنهن به ماڻهوءَ کي

مصيبت ۾ مبتلا نہ ڪرڻ، پر ان لاءِ ٻاجھہ ۽ مهر ڀريو من رکڻ ۽ ان جا ڏک سور دور ڪري ڪيس سک سڱائي مهيا ڪرڻ.

”ڏٽيءَ“ بابت ٻئي ڌُسو تہ ڦورو طبقن ڪيئن نہ نوڳي چار پڪيڙي چڙيو آهي. ڏٽي تہ سڀ جو ڏٽي، پر ڦورو طبقي جا ماڻهو پلي بدمعاش، رهزن، پاٽاريدار، جوئاري، لچ ، لوڀي، ظالم ۽ سوئر هجن پر ”ڏٽيءَ“ کين ڏگهو رسو ڏئي ڇڏيو آهي! حق حساب ونڻ جو پورهيت عوام کي ڪو بہ حق ناهي، اهي مرندا، ترڳندا، جيئن تيئن جيئندا رهن، پلي ڪِنجهن ۽ ڪُرڪن پر ظالم ۽ ڦوروءَ کي ڪجھہ بہ نہ چون. انهن کي ”ڏٽيءَ“ نوازيو آهي، ”ڏاتار جي ڏني تي توهان آهنجا چو ٿا ٿيو!“، ”ڏي بہ اهو ونئي بہ اهو، توهان چو ٿا ڪِر ڪِر ڪريو“. ”حق حساب پاڻ ئي ٿيندو، هِتي (دنيا ۾) نہ تہ هُتي (”قيامت“ کان پوءِ، خدا وٽ!). يعني هنن لوفرن، ڦورو بدمعاشن ڏٽيءَ کي بہ پنهنجي پاسي، پنهنجو ”نوازيندڙ“ ڪري ڇڏيو آهي، ڏٽيءَ انهن ڦورن کي ئي ڏگهو رسو ڏنو آهي، ان ئي پورهيت عوام جو جيئڻ، ڪائڻ پيئڻ تنگ، بيوس ۽ لاچار ڪيو آهي —— (ڦرلٽ جو سمورو ڏوهہ پاڻ تان ڏٽيءَ تي وجهي ڇڏيو اٿائون —— اهڙا تہ سوئر آهن اهي ڦورو طبقا) —— ۽ مُلن، پنڊتن، پادرين جي لوڏ وري اها ئي پرچار ديني ڌرمي پستڪن جي حوالي سان وينئي ڪري.

دنيا، سماج، ذهن بابت عام طرح هر تصور، هر سوچ تي ظالم ڦورو حاڪم طبقن ۽ مظلوم ڦريل محڪوم طبقن جي نڪتي نظر ۾ ايڏو ئي فرق آهي جيڏو ظالم ۽ مظلوم ۾، ۽ اهو فرق تيستائين رهڻو آهي جيستائين ڦورو سماج ۽ ذهن موجود آهي. دنيا بابت هر ماڻهوءَ جو نڪتي نظر ورهايل آهي، اهو يا تہ ڦورو طبقن جي حمايت ۾ آهي يا پورهيت طبقن جي حمايت ۾.

جيڪو بہ ماڻهو اوهان يا ٻي ڪنهن سان بہ، ڪنهن بہ موضوع تي ڳالهہ ٻول ڪري ٿو، ان ڳالهہ ٻول جي ڇنڊڇاڻ ڪريو، توهين سمجهي سگهندا تہ انت ان جو مطلب ڪنهن نہ ڪنهن طبقي جي مفادن جي حمايت ۾ هوندو. ڦوروءَ جو نڪتي نظر خيالي آهي، وهمي آهي، غير سائنسي آهي، ڪوڙو آهي، بگڙيل آهي، هٺ ٺوڪيو آهي ۽ ان جو آخري مطلب آهي ڦورو نظام جو بچاءُ. جڏهن تہ پورهيت جو نڪتي نظر حقيقي آهي، حقيقتن تي ٻيٺل آهي، سائنسي آهي، سچو آهي، سنواريل آهي، صحيح آهي ۽ ان جو آخري مطلب آهي ڦورو نظام جو خاتمو، انساني آزاديءَ، امن، ڀائيچاريءَ، برابريءَ، ٻاجهہ، مروت، ماڻهپي سان جيئڻ ۽ دنيا، ڪائنات، قدرت ڏانهن حقيقي رويي جو قيام.

اڄوڪي دنيا جا ماڻهو ٻہ نڪتي نظر رکندڙ آهن.

هڪڙو نڪتي نظر ڦورن، ظالمن، سرمائيدارن، سامراجين، جاگيردارن، آقائن، رجعت پرستن (پراٽڪن)، خيال پرستن (وهمين) ۽ انهن جي پاليل لوڏ جو نڪتي نظر آهي جيڪو ڦرلٽ، ظلم، ڏاڍائي، لچائپ ۽ لوڀ قائم رکڻ گهري ٿو ۽ دنيا، سماجُ، ذهنُ جيئن حقيقي طرح آهي ان کي ايئن بيان نہ ٿو ڪري پر بگاڙي، ڪاري، ڪوٺو ڪري غير سائنسي نموني پيش ڪري ٿو. ان جي پسند ۽ ناپسند بہ پنهنجي ڦورو مفادن جي نگهبانيءَ هيٺ ٺهي ٿي.

ٻيو نڪتي نظر پورهيتَ، مزدورَ، هاريءَ، مظلومَ، واڌارڪَ (ترقي پسند)، سچار ۽ انهن جي نگهبان سرويچن جو نڪتي نظر آهي جيڪو ڦرلٽ، ظلم، ڏاڍائيءَ، لچائپ ۽ لوڀ کي ختم ڪرڻ گهري ٿو ۽ دنيا، سماجُ، ذهنُ جيئن حقيقي طرح آهي ان کي ايئن بيان ڪري ٿو ۽ سچائيءَ سان سنواري سائنسي نموني پيش ڪري ٿو. ان جي پسند انساني آزادي، امن، ڀائيچاري، ڀائپيءَ، سلڇڻائيءَ، سونهن، سادگيءَ، سٻاجهائيءَ ۽ سچ جي حقيقي ڪسوٽي سان ٺهڪندڙ آهي.

ڦورن جي پسند ۽ ناپسند هڪڙي آهي، تہ پورهيت عوام جي ٻي.

ڦورن جي پسند ۽ ناپسند کي گذريل هزارين سالن کان ڦورو طبقن جا نمائندا مختلف مِٽن، وٽندڙ چلڪندڙ من موهيندڙ وقتي ڍيچاريندڙ ۽ وقتي لالچائيندڙ لفظن سان سينگاري پيش ڪندا پئي آيا آهن. اهي ماڻهن جي اٽڄاٽائي، اٻوجهائي کي پنهنجي جهالت ڀري پٽاڻ، وسيلي وهم ۽ ويساهہ، وسوسي ۽ سوداءَ جو روپ ڏين ٿا، انهن ويهي پستڪ لکيا، ڪتاب جوڙيا، ڊيگهہ بازيون، لٻاڙون ۽ هٺ ٺوڪيون ڳالهيون ڪيون، انهن عام ماڻهوءَ کي سمجھہ ۾ نہ ايندڙ شيون ۽ لقاءَ اهڙي نوڳي انداز ۾ پيش ڪيا جيئن ڦورو نظام کي سگھہ ۽ سهارو ملي سگهي، جنهن جون انهن ٽِڪيون پئي ڪاڍيون. انهن ڦورن جي پسند کي ديوين ديوتائن جي پسند پئي ٻڌايو ۽ انهن جي ناپسند کي ديوين ديوتائن جي ناپسند سڏي بيان ڪيو پر جيڪڏهن ديوين ديوتائن جي ڪنهن پسند موجب ڦورن هلڻ نہ پئي گهريو تہ پوءِ ڏگهي رسيءَ جي ڊيگهہ بازي ڪري ”ٻيءَ دنيا“ ۾ پڇاڙي جي پچار پئي ڪئي.

هر ڦورو بدمعاش ۽ انهن جو لوڀي نوڳي نمائندو هر طرح، هر لفظ وسيلي اها ئي تلقين ڪندو رهي ٿو تہ ڦورن ۽ ظالمن کان حق حساب ونڻ جي ڳالهہ نيڪيءَ ۽ خلوص جي ديوين ديوتائن تي ڇڏي ڏيو جيڪي ٻي دنيا (ديوتائن جي دنيا) ۾ انهن ڦورن ۽ ظالمن سان ڪا بہ رعايت نہ ڪندا ۽ توهان کي چڱاين ۽ نيڪين جو اجورو

پلئہ وجهندا.

جيڪڏهن ڪو انهن جي پچار جي پوئلڳي ڪندي سندن چئي آڪي ۾ هليو پئي ۽ ”ديوتائن جي پسند“ موجب حياتي پئي گذاري تہ ان کي آئيندي چوٽڪاري جي خوشخبري، خوشيءَ، آزاديءَ ۽ عيش جون خبرون پئي ٻڌايون ۽ ان لاءِ نينهن پريو نياپو هو پر جيڪڏهن ديوتائن جي ناپسند واري راهہ تي ورتي تہ ان لاءِ عذاب، اذيت ــــ باهہ ۾ ساڙڻ، نانگن بلائن کان ڏنگرائڻ، پونءِ پيئارڻ، ڪڙهيل پاڻي هارڻ وغيره ــــ جو هيبتناڪ پؤ پيدا ڪيو ويو.

ماڻهوءَ جي ذهني خوشيءَ لاءِ هڪ واٽ ناهي وئي. ديوي ديوتائن جي چئي آڪي ۾ هلڻ، انهن کي خوش رکڻ، انهن کي نہ رنجائڻ، انهن جي پوڄا پاٺ ڪرڻ، انهن جو ڀانهو ٿي گذارڻ، انهن لاءِ پيٽائون ڏيڻ، پنهنجو ”نفس“ مارڻ يعني پنهنجي ”حيواني“ گهرجن (ڪاڏي پيتي، اجهي ۽ ذاتي خوشي وغيره) کي دٻائڻ ئي نہ، پر تياڳي ڇڏڻ ۽ ان ڪري وهم ويساهہ موجب آئيندي ملندڙ خوشين جو ڪٽيو ڪائڻ ۾ ئي ذهني خوشيءَ، روحاني خوشيءَ جو راز رکيو ويو. ان سڄي پٽاڻ جو مطلب اهو هو تہ هن ڌرتيءَ تي جيڪو اوهان جي ڦرلٽ ڪري ٿو، جيڪو ظلم ڪري ٿو، اوهان مٿان ڏاڍائي مڙهي ٿو ۽ اوهان جو پورهيو کسي ٿو ان کي ڪجهہ نہ چئو. ان کي ڏکهو رسو مليل آهي، جڏهن اهو ڏکهو رسو سُسِي سرڪڻ ڦاهي ٿئي تيستائين اوسيئڙو ڪيو. بکن ۾ پاهہ تي مري وڃو پر ڪُڇو ڪجهہ بہ نہ. رڳو ويٺا ديوتائن جي ڀانهپ ڪيو. پيٽائون ڏيو ۽ انهن کي خوش رکو. اهڙيءَ طرح ڦورن جي پسند ظاهر ڪري ان کي عوام جي پسند بنايو ويو. (سچ ڳالهائڻ سٺي ڳالهہ، ظالم برابر ظلم ڪري ٿو پر ان کي ڪجهہ چوڻ/ڪرڻ جو وس اوهان کي ناهي، ان کان ”ٻي دنيا“ ۾ حق حساب ورتو ويندو ــــ اهڙا سوين ڏٺا ناهيا ويا. هي رڳو هڪ مثال آهي.)

جيڪو ماڻهو ”ديوتائن جي پسند“ تي هليو ٿي ان لاءِ روحاني خوشين جون خوش خبريون هيون ۽ هزارين سالن کان هزارين لک ماڻهو انهن خوشين کي هٿ ڪرڻ جي آسري ۾ اذيتون ۽ عذاب سهي پنهنجو ڏينگو ڏيري ڪري، گهر، مسيت ۽ پاڻ فنا ڪرائي ويا.

پسند ۽ ناپسند جو هڪ وڏو ڄار ناهي ماڻهن جي ذهنن ۾ ويهاريو ويو. جنهن ماڻهوءَ ”پسند“ موجب ڪم، عمل، ڳالهيون پئي ڪيون ان لاءِ ذهني خوشي ۽ چوٽڪارو هو ۽ جنهن ”ناپسند“ موجب ڪم، عمل، ڳالهيون پئي ڪيون ان لاءِ اذيت ۽ قيد هو.

پسند موجب عمل، ڳالهہ ئي ذهني خوشي ڏيندڙ آهي ۽ ذهني خوشيءَ کي ئي روحاني خوشي چئجي ٿو. ڪو بہ عمل، ڪا بہ ڳالهہ جيڪا روحاني خوشي پيدا ڪندڙ آهي ان کي جاچي ڏسو ــــ روحاني خوشي ذهني خوشيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي.

اسين ماڻهو جيڪي رڳو ڦورو ۽ ظالم کي ئي نہ پر ڦرلٽ ۽ ظلم کي ۽ انهيءَ ڦورو ظالم سرشتي کي تباهہ ڪرڻ گهرون ٿا، انهن لاءِ روحاني خوشيءَ جو معيار اهڙو ڪريل، غليظ، سوڙهو ۽ پٽڪڙو ناهي. اسين تہ سڄيءَ انسانذات کي ڏکن، ڏولائن، ڏوجهرن مان ڪڍي سچ، سونهن، سوپ، سگهہ، سرت، ساڃاهہ، ساڀيا جي راهہ تي وٺي هلڻ گهرون ٿا. اسان جي خوشي ان ۾ آهي تہ گهٽي کان گهٽا ماڻهو سڄي انسانذات سُکي، سلامت ۽ سوڀياوان هجي.

ڦورو ۽ ظالم بہ ماڻهو ٿئي ٿو ۽ اهو ڪجهہ نہ ڪجهہ ڄمار کان پوءِ مري وڃي ٿو. پر جڏهن کان ذاتي ملڪيت ۽ طبقاتي سماج وجود ۾ آيو آهي تڏهن کان ڦرلٽ ۽ ظلم نہ مُئو آهي، اسين ظلم ۽ ڦرلٽ کي مارڻ گهرون ٿا. اهي وسيلا، موقعا ۽ سرشتا ئي فنا ڪرڻ گهرون ٿا جنهن جي آڌار تي ڦرلٽ ۽ ظلم ٿي سگهي، اسين سڄي انسانذات جا گهڻ گهرا ۽ هڏ ڏوکي آهيون، اسين پورهيت آهيون ۽ حياتيءَ جي سک ۾ هٿ ونڊائڻ لاءِ تيار آهيون.

ڦورن جا نمڪ حلال تهمت هڻن ٿا تہ پورهيت مفادن جا پرچارڪ ”روحاني خوشيءَ“ تي ڀروسو ئي ڪو نہ ٿا رکن. اهي رڳو کاڌي پيتي، اٽي لٽي اجهي، گرم گوشت ۽ شراب جا شوقين آهن. انهن وٽ ڪي بہ انساني اخلاق، قدر ۽ روايتون ڪونهن ۽ ان سان گڏ دنيا جون سوين هزار گاريون ڏيندا رهن ٿا ۽ پاڻ ۽ پنهنجن آقائن کي دنيا تياڳي رڳو ”ٻي دنيا“ جي خوشين لاءِ ڪم ڪندڙ پيا ظاهر ڪن.

اسين برابر وهمن، وسوسن، ديوين، ديوتائن ۽ انهن سان واسطيدار ٻڌايو ويندڙ دائمي ”ساهہ“ (”روح“) واري غير سائنسي تصور کي غلط ۽ بي بنياد سمجهون ٿا ۽ برابر اهو بہ چئون ٿا تہ جن ماڻهن جو پورهيو کسي جيئڻ جا وسيلا تنگ ڪيا ويا آهن انهن کي حياتيءَ جون بنيادي گهرجون ۽ سهولتون ڀرپور نموني ملڻ گهرجن.

پر گرم گوشت، عورت، شراب، جوئا، بدمعاشي، ٺڳي، لوڀ جو پوڄاري ۽ ان لاءِ ويندي هر گندي ۾ گندو ۽ ڪريل ڪم ڪندڙ انساني ڪوس ڪرائيندڙ ڪير آهي؟

جيڪي لوٽيا بي حيائي ڪري، پورهيت عوام جي نمائندن تي اهڙا الزام مڙهن ٿا انهن کي اهو ضرور سوچڻ گهرجي تہ سائنسي نڪتي نظر رکندڙ پورهيت مفادن

جي نگهبان ماڻهن کي پوريءَ طرح سجاڳ ٿئي اڃا 100 سال مس ٿيا آهن (۽ ان کان اڳ جيڪي به اهڙا سڀاجها ۽ سلڇڻا ماڻهو پيدا ٿيا انهن کي بيوس ۽ لاچار ڪري رکيو ويو ۽ اهڙن ماڻهن لاءِ اڄ به قيد ۽ بند جون اذيتون موجود آهن). جڏهن ته دنيا جو هر بڇڙي ۾ بڇڙو ۽ غليظ ڪم هزارين سالن کان سندن آقا، جاگيردار ۽ سرمائيدار ۽ انهن جا جوڙيوال ڪندا رهيا آهن. اهي ڦورو بدمعاش ۽ ظالم انسانذات جي روشن نراڙ تي ڪارهه جو ڇٽو آهن.

باقي جيستائين انساني اخلاق، يگاني قدر ۽ اعليٰ روايتن جو تعلق آهي ته پورهيت عوام کان وڌيڪ ڀيو ڪير آهي جو ان کان سٺا مثال پيش ڪري سگهي؟

جيڪي ماڻهو ڦورن، ظالمن، بدمعاشن، ٺوڳين ۽ جنگ بازن جو سرشتو قائم رکڻ لاءِ پاڻ پتوڙيندا هجن اهي ڪيڏا به اڇا اجرا ۽ سيبتا نظر اچڻ جي ڪوشش ڪن، پر بنيادي طرح انهن کان وڌيڪ بد اخلاق، بد نيت ۽ بي قدرا ٻيا ڪهڙا ماڻهو ٿي سگهن ٿا! جيڪي ماڻهو پنهنجون حياتيون رڳو غاصبن جي مفادن لاءِ خرچ ڪريو ڇڏين انهن جو اخلاق ۽ قدر ڪهڙو هوندو. اهي ته ڏاڍا خسيس، ڪريل ۽ ڪمينا ماڻهوئي ٿي سگهن ٿا.

ڪيڏا نه اتم، اعليٰ، سٺا، سيبتا، سلڇڻا ۽ سوڀيا وان آهن اهي ماڻهو جيڪي پنهنجون حياتيون، خوشيون ۽ ملڪيتون سڀ مظلوم ۽ محڪوم انسانذات جي ڇوٽڪاري لاءِ خرچ ڪريو ڇڏين. اهي ظلم، ڏاڍايون، قيد ۽ بند جون تڪليفون رڳو ان ڪري سهن ٿا ته جيئن ڦريل، محڪوم، مظلوم ۽ مسڪين ماڻهن کي ڏاڍ، ڏک ۽ ڏوجهري جي اذيتن مان ڪڍي انهن کي ڀائيچاري، برابريءَ، سک، سلامتيءَ، امن، پيار، مهر ۽ وفا جو ماحول مهيا ڪري ڏين.

مارڪس جيڪڏهن پنهنجي وقت جي حاڪمن ۽ ماحول سان ها ۾ ها ملائي ها ته پروفيسر ٿيڻ سندس لاءِ ڪجهه ڏکيو نه هو ۽ عياشيءَ جي نه، ته به سک جي حياتي ضرور گذاري سگهي ها، پر هن پنهنجي سڄي حياتي مفلسي، ڏک ۽ اوني ۾ گذاري ڇڏي، بيماريءَ ۾ علاج جي اڻهوند سبب پنهنجين ٻن ڌيئرن جي موت جو صدمو سَٺو پر غريبن، مزدورن، سڄيءَ دنيا جي پورهيتن کي اڻهوند، بيوسيءَ، اٽڪاڻائيءَ ۽ ڦرلٽ جي ڄار مان ڇوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ علمي کوجنا ۽ عملي جدوجهد ڪندو رهيو. تان جو سندس لاڏاڻو به ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ ٿيو پر مارڪس جي پسند غلاميءَ جي حياتي گذارڻ نه هئي، هو غلاميءَ جو سڀ کان وڏو دشمن هو. هن جي پسند، ذهني اطمينان، روحاني خوشي سندس هن قول ۾ لڪل آهي ته خوش

اهو آهي جيڪو ٻين (گهٽي کان گهٽ) ماڻهن کي خوش رکي (يا انهن جي خوشيءَ لاءِ پاڻ پتوڙي).

جيني ـــــ مارڪس جي لاڏلي ۽ پرين زال ـــــ وقت جي پرڏيهي وزير جي ڀيڻ، ”خوشحال“ حياتيءَ لاءِ ڀاڱ جي آڇ باوجود ڇيو ته هن مارڪس (۽ ان جي نظرين) سان شادي ڪئي آهي ۽ مارڪس ئي سندس سڀ ڪجهه آهي. بي مثال پيار ۽ پاٻوهه جو مجسمو هئي جيني ويسٽ فالين.

اينجلس ـــــ مارڪس جو اٽٽ ساٿي، سنگتي، پڳ مٽ ياريءَ ۽ ايثار جو جيئرو ثبوت ـــــ چاهي ها ته پيءُ جي ڪارخانن جو مالڪ ٿي ”فرسٽ ڪلاس“ حياتي گذاري سگهي ها پر هن کي به غلاميءَ ۽ ڦرلٽ جي حياتيءَ لاءِ بي پناهه ڌڪار هئي. هو مرڻ گهڙيءَ تائين پورهيت نظريي ۽ پورهيت عوام جي ڇوٽڪاري لاءِ اَٽمئي جدوجهد ڪندو رهيو.

لينن ـــــ تعليمي اداري جي ڊائريڪٽر جو پٽ، سندس گهر ۾ هر پنجن ڏينهن لاءِ هر ڏينهن هڪ نئين ٻوليءَ ۾ ڳالهه ٻول ٿيندي هئي ۽ ننڍپڻ کان ئي لينن کي پنج ٻوليون ـــــ روسي، لئٽن، يوناني، جرمن ۽ فرانسي ـــــ چڱيءَ طرح ڳالهائڻ ايندڙيون هيون. لينن لاءِ چالو حياتيءَ جون سڀ آسائشون ماڻڻ ڪو اوکو ڪم نه هو پر هن مرد مٿير پورهيت عوام جي ڇوٽڪاري لاءِ پنهنجي سڄي حياتي سيڙائي ڇڏي ۽ نوبت وڃي اتي پهتي جو زار حڪومت هوڪو ڏياري ڇڏيو هو ته جتي به لينن نظر اچي ان کي گولي هڻي ماريو وڃي.

پنهنجي مقصد ـــــ پورهيت عوام جي ظلم مان ڇوٽڪاري، ڀائپي، برابري، آزادي، امن، جمهوريت، انسان دوستيءَ ۽ ماڻهوءَ هٿان ماڻهوءَ جي ڦرلٽ کان پاڪ راڄ قائم ڪرڻ ـــــ لاءِ پورهيت عوام جا لکين اورچ سرويچ سورهيه انهيءَ راهه جا پانڌي هئا. هنن عام حياتيءَ ۾ ڏک سور کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڏٺو. قيد لوڙيائون، سزائون سَٺائون، ويندي موت مهل اکين تان ڪاري پٽي لاهي ڦٽي ڪيائون ۽ ڌرتيءَ جي مهاين جو ماڻُ مٿاهون ڪندي مرڪندي مري ويا پر پنهنجي اڏول ارادي تان تِر جيترو به نه هٽيا. هنن جي خوشي ان لڪ ۾ لڪل هئي ته جيڪڏهن اسين پاڻ نه ته اسان جا پويان ئي سهي پر آزاديءَ ۽ امن، خوشحاليءَ ۽ خوشيءَ، پيار ۽ پاٻوهه جو مٺيادار ميوو چکندا. هٿي سِسِي گهورڻ، سر جو سودو ڪرڻ ڪا وڏي ڳالهه ئي نه هئي:

سِسي سي گُهرن، جي واٽيندڙ وچ ۾،
اوءِ ڪي پيو پڇن، جنين سرو سنباهيو.

فاضل راهو ـــــ سنڌ جو سنڌين جو، سنڌي پورهيت عوام جو املهہ ماڻڪ ـــــ چاهي ها تہ چا سنڌي وڏيرن واري چالو حياتي نہ پئي گذاري سگهيو؟ پر هن مرد مٿير جي روحاني خوشيءَ جي رمز انهيءَ ۾ لڪل هئي تہ سنڌي پورهيت عوام، پاڪستان جي مظلوم قومن جي پورهيت عوام ۽ مجموعي طرح پاڪستان جي مظلوم عوام جي ڇوٽڪاري واري حقيقي راهہ جو پانڌيئڙو ٿي جيئجي. هو اهو رند هو جنهن اونهي اسرار کي پروڙي ورتو هو. ڪيس وِهُہ ڏئي مارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، جيلن ۾ بند رکيو ويو، عياش حياتي گذارڻ لاءِ هِرڪايو ويو. هو صوبائي توڙي قومي اسيمبليءَ جو ميمبر بہ ٿي سگهيو پئي پر سندس پاند پنهنجن ويڙهيچن سان هو. هن رواجي وڏيرڪي حياتيءَ، داداگيريءَ، پاٽاريداريءَ، ارهہ زورائيءَ ۽ غداريءَ کي ٺُڪ هڻي ڦٽو ڪيو ۽ پورهيتن سان پورهيت ٿي ساٿ ڏنائين ۽ نيٺ شهادت ماڻيائين.

لطيف سائينءَ انهن ظاهري طرح روحانيت پرستن (سرمائيدارن، جاگيردارن، بادشاهن، شهنشاهن، مُلن، پيرن، پنڊتن، پادرين ۽ پاڻ کي خدا جو پاڇو سڏائيندڙن) کي منهن ۾ موسيٰ جهڙو، اندر ۾ آذر (ابليس) چئي نِنديو هو. اِهي اُهي آهن جيڪي دعويٰ ٿا ڪن تہ اهي سڄي حياتي پنهنجي روحاني مقصد لاءِ وقف ڪريو ويٺا آهن پر سندن سمورا ڪم ابليس وارا آهن.

آمريڪي سامراج اڄ پاڻ کي سڄي دنيا ۾ امن، انسانيت، ڀائيچاريءَ، آزاديءَ ۽ برابريءَ جو علمدار ٿو سڏرائي پر سڀ ماڻهو سامراجين ۽ سندن لوڌ جا ڪرتوت چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا. ساڳيءَ طرح آمريڪي سامراج جو پٺو ضياءُ ڪيڏو ڪوڙو هو ۽ سندس حڪومت دوران اسلام ۽ پاڪستان جي آڙ ۾ ڪيڏا ڪيس ٿيا، ان کان سمورا سنڌي سٺيءَ طرح واقف آهن.

هڪڙا ماڻهو اهي آهن جيڪي ڦرلٽ ۽ ظلم جا حامي آهن، اهي سرمائيدارن، جاگيردارن، سردارن، سامراجين جا حامي آهن ۽ انهن جو نظام قائم ڪرڻ لاءِ علم، قلم ۽ تلوار وسيلي جدوجهد ڪن ٿا.

ٻيا ماڻهو اهي آهن جيڪي ڦرلٽ ۽ ظلم خلاف مزورن، هارين، غريبن ۽ پورهيتن جا حامي آهن ۽ اهڙو راڄ قائم ڪرڻ لاءِ پنهنجو علم، قلم، سگهہ ۽ ساهہ گهوري رهيا آهن جنهن ۾ حقيقي طرح امن ۽ ڀائيچارو قائم هجي، جتي ماڻهوءَ هٿان ماڻهوءَ جي ڦرلٽ نہ هجي، جتي ڪو بہ ڏاڍو ۽ داداگير نہ هجي پر ڀائرن سان ڀاءُ ٿي گذاري سگهجي.

توهان ڪهڙي پاسي؟

ڇا توهان ڪڏهن پنهنجي پسند، پنهنجي خوشيءَ جي معيار جي جاچ ڪئي آهي؟

اڄ ويهي ڏيان سان جاچ لهو. هر اهو ڪم جنهن تي توهان کي اندروني اطمينان، ذهني خوشي، روحاني راحت ملي ٿي يا جنهن تي اوهين ارها ٿيو ٿا، انهيءَ جي ڇنڊڇاڻ ڪريو ۽ پوءِ ڏسو تہ توهان جو تن من ڪنهن سان ڳنڍيل آهي: پورهيتن سان يا ڦورو ظالمن سان ۽ هر ماڻهوءَ، ٽولي، جماعت يا پارٽيءَ جي ڪردار جو جائزو وٺو تہ حقيقي طرح اهي ڪنهن لاءِ ڪم ڪري رهيا آهن ـــــ ظالمن لاءِ يا مظلومن لاءِ، ڦورن لاءِ يا ڦريلن لاءِ.

۽ پوءِ نبيرو ڪيو تہ توهين ڪهڙي راهہ وٺڻ گهرو ٿا ـــــ ظالمن واري يا ظلم مان ڇوٽڪاري ۽ ڀائيچاري واري.

انقلابي پورهيت نظريي جا مخالف چون ٿا تہ جيئن تہ هي نظريو روح جو انڪار ڪري ٿو، تنهنڪري اهو ماڻهوءَ جي روحاني دنيا، روحاني خوشيءَ کان بہ انڪار ڪري ٿو. اهي تهمت هڻن ٿا تہ انقلابي پورهيت نظريي جا پوئلڳ روحاني مُلهہ کي نہ ٿا مڃن ۽ رڳو مادي واد مُلهہ کي مڃن ٿا.

ڇا واقعي ائين آهي؟

نہ، اهو انقلابي پورهيت نظريي خلاف زبرو ڪوڙ آهي.

انقلابي پورهيت نظريو پراسرار، لافاني، وهمي، ديوتائي ”روح“ جي وجود کان تہ برابر انڪار ڪري ٿو، پر اهو ڪڏهن بہ ماڻهوءَ جي اندرين روحاني دنيا، ذهني دنيا جي وجود کان انڪار ڪو نہ ٿو ڪري.

هڪ جابر ۽ ظالم آڏو سچ ڳالهائڻ ماڻهوءَ جي ذهن ۾ زبردست روحاني خوشي پري ڇڏي ٿو. جڏهن تہ ٿي سگهي ٿو تہ ان ڪري کيس پنهنجو سر وڃائڻو پئجي وڃي. ڪير آهي جنهن دنيا جي وڏي ۾ وڏن جابرن ۽ ظالمن، ڦورن ۽ داداگيرن آڏو نہ رڳو سِيس نہ نوايو هجي، پر انهن خلاف انهن جي هار تائين جنگ بہ ڪئي هجي؟ ڇا زار شهنشاهي کي ڊاهي پورهيت راڄ قائم ڪرڻ، ويٽنام ۾ فرينچ ۽ آمريڪي سامراجين ۽ ويٽنامي غدار حڪمرانن کي ڪنن ۾ پادر ڏياري ڇڏڻ ۽ پورهيت عوام جو پاڻ پرو قومي عوامي جمهوري راڄ جوڙڻ، چين ۾ چيني جنگ باز سردارن، جپاني ڪاهيندڙن ۽ ٻين پرمارن کي لوڏي ڇڏڻ ۽ عوامي راڄ ٺاهڻ، اتر ڪوريا، ڪيوبا، ڏکڻ يمن، انگولا وغيره ۾ پورهيت عوام جون پرمار ۽ ڏيهي ڦورو قوتن جي چنبي مان نجات کان بہ وڌيڪ سچار، سٺا، سيبتا ۽ سلڇڻا ڪم بہ ڪي ٿي سگهن ٿا؟

ماڻهوءَ جا ڏاڍا اهم گڻ، جيئن اميدون، ارادا، ايمان، جوش، جذبا، عقيدتون ۽ احترام، پيار ۽ پاٻوهہ، سڪ ۽ سچائي، سڀ جو خير، خوشي ۽ خودداري وغيره، اهڙا

انيڪ نيڪ ۽ نازڪ احساس ماڻهوءَ جي روحاني دولت، روحاني دنيا، روحاني خوشي جوڙن ٿا.

روحاني دنيا جي ويڪر، گهرائِي ۽ پڪائي سامراجين، سرمائيدارن، جاگيردارن، سردارن ۽ سندن چاڙتي لوڏ —— ملن، پادرين، ٻاون وغيره —— وٽ وڏيڪ آهي يا دنيا جي امن پسند، حق پرست، انصاف پرور، نجات ڏياريندڙ پورهيت عوام ۽ انهن جي سٿن وٽ؟

گذريل 22_سؤ سالن ۾ ٻاوَن، 20_سؤ سالن ۾ پادرين، 14_سؤ سالن ۾ مُلن، جن جي ماني ٽڪي، ساراهون ڪري، حڪومتون ٺهرائي، چمچاگيريون ڪري ماڻهن جا ڳَن پچائي چڏيا آهن، انهن مجموعي طرح عام ماڻهوءَ —— عوام —— کي بيچينيءَ، بيوسيءَ، جهالت، جنگ، لاچاريءَ، ڏک ۽ بک کان سواءِ ٻيو ڏنو ڇاهي؟ لڳ ڀڳ 10_هزار سالن کان جاگيرداري راڄ موجود آهي ۽ 6_سؤ سالن کان سرمائيداري موجود آهي، انهيءَ سڄي عرصي ۾ حاڪم طبقن ۽ انهن جي ڪامورا شاهيءَ ۽ ڏرمي لوڏ انسانيت، امن، ڀائيچاري، محبت، خلوص، سچائي وغيره جي پچار پئي ڪئي آهي، پر اڄ بہ تاريخ پڙهي ڏسو تہ لکين ڪروڙ پورهيت عوام جي حالت ڇا پئي رهي آهي، اهي ڪڏهن بہ بک، بيماريءَ، ڏک ۽ ڏوجهري کان ٻاهر نہ رهيا آهن، جڏهن تہ حڪمران طبقا ۽ انهن جا نمائندا پاڻ کي ڏٽي، خدا جو پاڇو، اوتار ۽ اعليٰ انسان وغيره بہ سڏائيندا رهيا آهن.

ٻي پاسي رڳو سامراجي چنبي ۽ قومي ۽ طبقاتي غلاميءَ جي ڄار هيٺ گذاريندڙ پر ان خلاف انقلابي پورهيت نمائندن جو مثال وٺو. هو جنهن پيار، پاٻوهہ، پنهنجائپ، جوش، جذبي، ڏِيا، ڏاهپ، سچائيءَ، سورهيائيءَ، سِڪ ۽ سرويچيءَ سان مظلوم پورهيت عوام جي چوٽڪاري ۽ خوشحاليءَ جو جيڪو پورهيو ڪري رهيا آهن ۽ ويندي پنهنجيءَ رت جو آخري ڦڙو بہ وهائي يا سر گهوري ڇڏن ٿا، ان جهڙي روحاني دولت سان ٻيو ڪير آهي جيڪو وڏيڪ مالامال هجي؟ هڪ هڪ من گهايل آهي پر پوءِ بہ انهن جو اندر ڏاڍو ويڪرو ۽ گهرو آهي، پيار، پنهنجائپ ۽ پاٻوهہ جي جذبي سان ٽمٽار آهي. هي انقلابي زمين کان آسمان تائين آنڌاري ٿي اٿن ٿا ۽ سماج جي ڪِن، ڦِٽ، ظلم ۽ ڦرلٽ کي ڏڪي، پري ڪڍي، ساڙي ناس ڪري، ماڻهن کي حقيقي ۽ هر طرفي آزاديءَ جو دولت سان مالامال ڪن ٿا. سندن روحاني خوشي ان ۾ آهي تہ سڄي انسانذات کي روحاني خوشي، روحاني آزادي، روحاني دولت ۽ روحاني راحت ملي.

باب پندرهون

سمجهہ جو مادي تي اثر

ڪا بہ سمجهہ، سوچ ۽ ڄاڻ، ڪو بہ خيال، ساهہ يا روح ساهواري وجود کان اڳ ناهي. هر ساهوارو وجود جن عنصرن جو ٺهيل آهي، جنهن جاءِ (ڌرتيءَ) تي وجود رکي ٿو اها ڌرتي جنهن سج سرشتي جو حصو آهي، سج سرشتو جنهن وڏي تارن جي سرشتي (ڳس) جو حصو آهي ۽ اهو (ڳس) جنهن (ڳسن جي اڃا بہ وڏي) سرشتي جو حصو آهي اهو سڀ ڪجهہ مادي جو ٺهيل آهي ۽ مادو پنهنجن سمورن لقائن —— خلا، چرپر، وقت، قد بت، ماپ معيار، ڳر، مهانڊي وغيره —— سميت سمجهہ، سوچ، ڄاڻ، خيال، ساهہ يا روح کان گهڻو گهڻو اڳ، سدائين موجود آهي. مادي سبب، مادي جي ڦيرڦار سبب، مادي جي ڳٽن سبب حياتي (ساهہ) واري وجود جنم ورتو ۽ ساهہ واري وجود کان ڌار ساهہ، روح، خيال، ڄاڻ، سوچ يا سمجهہ پنهنجي سر، پاڻ مرادو وجود رکي نہ ٿي سگهي. مادو اڳ آهي ۽ مادي جي ڪري سوچ ٺهي آهي.

ڇا سمجهہ جو مادي تي ڪو بہ اثر نہ ٿو پوي؟

هي جو سڄي ڌرتيءَ تي ترتيب ۽ رٿا سان باغ باغيچا، ٻنيون ٻارا، نديون نارا، وسنديون واهڻ، ڳوٺ ۽ شهر ٺاهيا ويا آهن، هي جو آسمان ڇهندڙ آڙ ماڙ جايون، هزارين ايجادون، سائنسي ڪرشما ۽ انساني ڪارناما موجود ٿي پيا آهن، هي جو اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽيون، لئبريريون، ميوزم، موسيقيون ۽ فن فنڪاريون پيون ڏسجن ٻڌجن، هي جو ظلمَ، ناحقَ، فتني فسادَ، وهم جا ڪڙا ڪوٽ ڍاهي انهن جي بدران حق، انصاف، امن، ڄاڻ، ڀائيپيءَ جا ميلا مچايا پيا وڃن. ڇا انهن ۾ سوچ سمجهہ جو ڪو بہ ڀاڱو پتي ڪونهي؟ اهي ڪنهن جا ڪارناما؟

اهي سڀ ماڻهوءَ سماج ۾ ماڻهوءَ جي مقصد پري سرگرميءَ، عمل، پورهيي جا ڪارناما آهن، ماڻهوءَ جي ذهني، تخليقي ۽ بدني ڪم جا ڪرشما آهن. انهن ڪارنامن، ڪرشمن ۾ سمجهه سوچ جو به ونڊ آهي، پر رڳو ٺلهي سوچ سمجهه ڪجهه به ڪري نه ٿي سگهي. لکين ماڻهو لک پيرا ويهي سوچن ۽ ويٺا سوچن ته هيئن ٿئي يا هوئن نه ٿئي، پر اهڙي سوچ جو ڪو فائدو ڪونهي. جڏهن سوچ کي عمل سان ملائجي ٿو، تڏهن ئي ڪو ڪارنامو ڪرشمو ڪم ڪري سگهجي ٿو. اڄوڪي هر ڪم ۾ ماڻهوءَ جي جسم جو بامقصد عمل ۽ ماڻهوءَ جي دماغ جو تخليقي عمل (سمجهه) شامل آهي. سمجهه پيو ڪجهه به ڪري نه ٿي سگهي سواءِ ان جي، جو مادي جي هڪ ڳيپي جو هڪ روپ تبديل ڪري ٻي روپ ۾ آڻي ۽ اهو به تڏهن ممڪن آهي جڏهن مادي تي مادي جي وسيلن سان عمل ڪري.

سمجهه وسيلي ماڻهو پاڻ کي فائدو ۽ نقصان ڏيندڙ شيون/عمل ياد رکي ٿو، انهن مان ڪِن جي چونڊ ڪري ٿو، پاڻ عمل ڪري ٿو ۽ ٻين کي به ان جي تلقين ڪري ٿو.

ماڻهو دنيا، ڪائنات، ذرتيءَ ـــــ مادي ـــــ ۽ ان جي سمورن ڏيکن، جوهر، هيئت، مواد، انهن جي وچ ۾ لڳ لاڳاپي، اثرن، نتيجن ۽ سببن کي سمجهي سگهي ٿو.

ماڻهو پنهنجو پاڻ کي، پنهنجي جاءِ ۽ حيثيت کي، پنهنجي راڄ ۽ ان جي شڪل شبيهه کي جاچي ٿو، پنهنجو مقصد مقرر ڪري ٿو، حياتيءَ جي عمل، جيئاپي کي سمجهي ٿو، ڪيميائي، طبعي، مشيني، راڄوڻي تبديلين کي سمجهي ٿو، انهن وسيلي هو نوان نوان اپياسَ، ڪوجنائون ۽ ايجادون ڪري ٿو ۽ وس پڄڻي سنيون تبديليون آڻي ٿو، پنهنجي راڄ ۽ فطرت کي پنهنجي فائدي ۾ تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

مادي جي قيرقار سبب ذرتي آهي، ذرتيءَ تي مادي جي قيرقار سبب ساهوارو آهي، ساهواري ۾ ساهيري (جيئري) قيرقار سبب سمجهه آهي، سمجهه هڪ جيئري، ڳتيل، ڏاڍي منظم مادي دماغ، ۽ اهو به ماڻهوءَ جي دماغ، جي ڪرت آهي، سمجهه کان سواءِ دماغ موجود ٿي سگهي ٿو پر دماغ، ساهواري ۽ مادي کان سواءِ سمجهه جو ڪو به وجود نه ٿو ٿي سگهي. مادو اول آهي ۽ سمجهه پوءِ، سمجهه مادي جي محتاج آهي، مادو سمجهه جو محتاج ناهي، اهو پاڻ مرادو، وَس وارو وجود رکي سگهي ٿو.

اداري پاران ڇپايل ڪتاب

1 ـ ايم ڪيو ايم جي سياست ۽ سنڌ – 2005ع جامي چانڊيو	60/ـ
2 ـ رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون سياسي ادب (پاڳو پهريون جلد 1) ـ 2005ع	600/ـ
3 ـ تنهن پاڙيءَ پُنا ڏينهڙا (رياستي بحران ۽ قومي سوال 2006ع) جامي چانڊيو	100/ـ
4 ـ رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون سياسي ادب (پاڳو پهريون جلد 2) ـ 2006ع	600/ـ
5 ـ ڪتا اُپ ڪتا ـ ڪهاڻيون (2007ع) ڊاڪٽر تهمينه مفتي	120/ـ
6 ـ تبديليءَ جا محرڪ ۽ سنڌ جو آئيندو (2007ع) جامي چانڊيو	500/ـ
7 ـ رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون سياسي ادب (پاڳو پهريون جلد 3) ـ 2007ع	600/ ـ
8 ـ ٽه ماهي ”فريڊم“ (فيبروري ـ اپريل 2007ع) ايڊيٽر: جامي چانڊيو	100/ـ
9 ـ جمهوريت، صحافتي اخلاقيات ۽ ميڊيا (2007ع) جامي چانڊيو	50/ـ
10 ـ سيڪيولرزم ۽ عقليت پسندي (2007ع) محمد ابراهيم جويو	50/ـ
11 ـ معلومات تائين رسائي ۽ بهتر انتظام ڪاري (2007) مظهر لغاري	30/ـ
12 ـ امن ۽ انساني حق (2007ع) ترتيب: ارشاد لغاري	40/ـ
13 ـ ايم ڪيو ايم جي سياست ۽ سنڌ (ڇاپو ٽيون) 2007ع جامي چانڊيو	80/ـ
14 ـ ٽه ماهي ”فريڊم“ (مئي ـ جولاءِ 2007ع) ايڊيٽر: جامي چانڊيو	150/ـ
15 ـ سُپيريان جي ڳالهڙي (سفرنامو) 2007، نصرت ف ـ م لاشاري	50/=
16 ـ نوجوانن ڏنهن (2007) پرنس پيٽر ڪروپاٽڪن	30/=
17 ـ ڪي ماڻهو تاريخ ٽين ٿا (2007) جامي چانڊيو	80/=
18 ـ ٽه ماهي ”فريڊم“ (آگسٽ – آڪٽوبر 2007ع) ايڊيٽر: جامي چانڊيو	150/ـ
19 ـ ٽه ماهي ”فريڊم“ (نومبر – جنوري 08ـ2007) ايڊيٽر: جامي چانڊيو	150/ـ
20 ـ شعور (2008ع) ڊاڪٽر محبت ٻرڙو	80/ـ
21 ـ جدلي ماديت جا بنيادي اُصول (2008) سنڌيڪار: ڊاڪٽر محبت ٻرڙو	100/ـ
22 ـ ادب، سياست ۽ سنڌي سماج (چونڊ فڪري ليڪچر) جامي چانڊيو	
23 ـ سنڌ منهنجي خوابن جي (مئي 2008) محمد ابراهيم جويو	100/ـ

وي پي گهرائڻ لاءِ:

شفيع برهماڻي (سرڪيوليشن مئنيجر)

0333_7078915, 022_2652401